

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ORTA ÇAĞ'DA SALGIN HASTALIKLAR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EMİNE CANARSLAN

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Fatma ÇAPAN

GAZİANTEP, EYLÜL 2024

T.C.
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

Tezin Başlığı: Orta Çağ'da Salgın Hastalıklar

Adı ve Soyadı: Emine CANARSLAN

Tez Savunma Tarihi: 20/09/2024

Doç.Dr. Fatma ÇAPAN danışmanlığında hazırlanan bu tez tarafımızca okunmuş, kapsam ve niteliği açısından oybirliği ile bir Yüksek Lisans olarak kabul edilmiştir.

Jüri Üyeleri:

İmza

Doç.Dr. Fatma ÇAPAN (Jüri Başkanı)

Dr.Öğr.Üyesi Abdullah BAYINDIR

Dr. Öğr. Üyesi Celal ASLAN

Bu tezin gerekli şartları sağlayarak yukarıda belirtilen jüri tarafından Yüksek Lisans olarak kabul edildiğini onaylarım.

Prof.Dr. Abdurahman UZUNASLAN
Enstitü ABD Başkanı

Sosyal Bilimler Enstitüsü Onayı

SBE Müdürü

Prof.Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI

ETİK İLKELERE UYGUNLUK BEYANI

Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İmza:

Adı ve Soyadı: Emine CANARSLAN

Öğrenci Numarası: 210000255002

Tezin Savunma Tarihi: 20/09/2023

ÖZET

ORTA ÇAĞ'DA SALGIN HASTALIKLAR

CANARSLAN, Emine
Yüksek Lisans Tezi,
Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç.Dr. Fatma Çapan
Eylül 2024, Sayfa: 205

Orta Çağ döneminde, hem İslam dünyasında hem de Avrupa coğrafyasında meydana gelen salgın hastalıklar, ortaya çıktığı toplumların sosyo ekonomik yapıları üzerinde belirgin etkiler yaratmıştır. Salgın hastalıklar, Cüzzam, Veba, Sıtma, Çiçek ve Frengi hastalığı gibi farklı biçimlerde kendini göstermekte olup, bu hastalıklar arasında en tehlikeli ve hızlı yayılanı veba olarak kabul edilmektedir. Bu hastalıklar Avrupa'dan İslam dünyasına kadar uzanan geniş bir coğrafyada, farklı zaman dilimlerinde ortaya çıkmış ve benzer nedenlere dayanan büyük önlemlerin alınmasına yol açmıştır. Her ne kadar günümüz tıbbi ile karşılaştırıldığında etkili mücadele yöntemleri sınırlı olsa da, Orta Çağ boyunca bu salgın hastalıklarla başa çıkma çabaları dikkate değerdir. Buna bağlı olarak Avrupalı ve İslam dünyasındaki hekimlerin salgın hastalıklarla mücadele yöntemleri ön plana çıkmaktadır. Çalışmamızda Veba hastalığı ekseninde, Orta Çağ boyunca Cüzzam, Sıtma, Çiçek Hastalığı ve Frengi gibi salgın hastalıkların ortaya çıkışı ve tedavi yöntemleri, yapılan araştırma ve değerlendirmeler çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Çağ, Salgın Hastalıklar, Hekimler

ABSTRACT
EPIDEMIC DISEASES IN THE MIDDLE AGES

CANARSLAN, Emine

Master's Thesis,

Department of History

Thesis Advisor: Assoc. Prof. Fatma Çapan

September 2024, Pages: 205

In the Middle Ages, epidemics that occurred both in the Islamic world and in the European geography had significant effects on the socio-economic structures of the societies in which they emerged. Epidemic diseases manifested themselves in different forms such as leprosy, plague, malaria, smallpox and syphilis, and the most dangerous and rapidly spreading of these diseases is considered to be plague. These diseases emerged in a wide geography from Europe to the Islamic world at different periods of time and led to the adoption of major measures based on similar reasons. Although effective methods of combating these epidemics were limited compared to today's medicine, the efforts to cope with these epidemics during the Middle Ages are remarkable. Accordingly, the methods of European and Islamic physicians to combat epidemics come to the fore. In our study, the emergence and treatment methods of epidemic diseases such as leprosy, malaria, smallpox and syphilis during the Middle Ages are discussed within the framework of research and evaluations.

Keywords: Middle Ages, Epidemic Diseases, Physicians.

ÖN SÖZ

İnsanoğlu tarih boyunca savaşlar, göçler, doğal felaketler ve bunların sonucu olarak kuraklık, kıtlık, gıda krizi ve salgın hastalıklar gibi birçok siyasi ve sosyal etkenlere maruz kalmıştır. Tarih boyunca savaşlar, toplumsal yapıları ve devletlerin kaderini belirlemede önemli bir rol oynamıştır. Savaşlarla birlikte insanoğlu, başka bir tehlikeyle de yüzleşmek zorunda kalmıştır. Bu mikrop harbidir. Bu görünmez düşman, çeşitli hastalıkların yayılmasına neden olmuş ve tarihin her döneminde insan sağlığını tehdit eden bir unsur olmuştur. Mikroorganizmaların yol açtığı hastalıklar, özellikle salgınlar şeklinde ortaya çıkarak toplumlar üzerinde ciddi yıkıcı etkiler bırakmıştır. Orta Çağ'da, veba, cüzzam, frengi, çiçek ve sıtma gibi salgın hastalıklar ortaya çıkmıştır. Bu salgın hastalıklar, bazen yerel epidemiler şeklinde sınırlı kalmış, bazen de kıtalararası bir yayılım göstererek küresel pandemilere dönüşmüştür. Yaşanan epidemi ve pandemiler, kitlesel ölümlere neden olmuş ve bireylerin sağlığını tehdit etmiştir. Ayrıca salgın hastalıklar, toplumsal yapıyı derinden sarsarak siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel yapılar üzerinde de önemli etkiler yaratmıştır. Bu çalışmada, Orta Çağ döneminde yaşanan salgın hastalıklar ve bu hastalıkların toplum üzerindeki etkileri, bilimsel bir çerçevede incelenmiştir. Türkçe ve İngilizce literatür taraması yapılarak, Avrupa ve Anadolu coğrafyasındaki örnekler üzerinden kapsamlı bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Çalışmamız, üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, Orta Çağ tarihine genel bir giriş yapılarak, dönemin tıp tarihi karşısındaki bakış açısı sunulmuştur. Bu çerçevede Orta Çağ İslam ve Avrupa medeniyetlerindeki tıbbi uygulamalar ele alınmıştır. Ayrıca salgın hastalıkların tarihsel seyri ve bu hastalıklara karşı uygulanan karantina uygulaması ayrıntılı bir şekilde incelenmiştir.

İkinci bölümde, Orta Çağ döneminde, cüzzam, sıtma, freng, çiçek hastalığı ve veba gibi çeşitli salgın hastalıklar kapsamlı bir şekilde incelenmiş olup, bu dönemde meydana gelen en büyük yıkıma neden olan veba salgını üzerine detaylı bir analiz gerçekleştirilmiştir.

Üçüncü bölümde, Orta Çağ'da salgın hastalıklarla ilgili araştırmalar yapan hekimler hakkında bilgi sunulmuş; bu hekimlerin biyografileri, kaleme aldıkları eserler ve salgın hastalıklar üzerindeki katkıları ayrıntılı bir şekilde açıklanmıştır.

Çalışma sürecinde yardım ve desteklerini esirgemeyen danışmanım sayın Doç. Dr. Fatma ÇAPAN'a, bilgi ve tecrübesiyle çalışmaya katkı sağlayan sayın Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BAYINDIR'a ve maddi manevi destekleri ile yanımda olan aileme şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	İ
ABSTRACT	İİ
ÖN SÖZ	İİİ
KISALTMALAR	Vİİ

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi.....	10
B. Araştırmanın Amacı ve Önemi	10
C. Araştırmanın Yöntemi	11
D. LiteratürTaraması	11

I. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASI VE AVRUPA DÜNYASI'NDA TIP	19
1.1. Orta Çağ Tarihine Genel Bir Bakış	19
1.2. İslam Medeniyetinde Tıp	24
1.3. Avrupa Medeniyetinde Tıp	36
1.4. Tıbbın Modern Sağlık Üzerindeki İzleri	43
1.5. Hasta ve Hastalık Nedir?.....	49
1.5.1. Salgın Hastalık Nedir?	51
1.5.2. Hastalıklara Verilen İsimler ve Dinsel Anlamları	52
1.6. Salgın Hastalıkların Tarihsel Seyri	56
1.7. Karantina (Tecrithane) Uygulamaları: Nedir ve Nasıl Uygulanır?.....	64

II. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA SALGIN HASTALIKLAR

2.1. Cüzzam	72
2.1.1. Orta Çağ'da Cüzzam	74
2.1.2. Orta Çağ'da Cüzzam Salgınına Karşı Alınan Önlem ve Tedaviler	80
2.2. Sıtma	89
2.2.1. Orta Çağ'da Sıtma	92
2.2.2. Orta Çağ'da Sıtma Salgına Karşı Alınan Önlem ve Tedaviler	95
2.3. Frengi	99
2.3.1. Orta Çağ'da Frengi	100
2.3.2. Frengi Salgınına Karşı Alınan Önlem ve Tedaviler	102
2.4. Çiçek Hastalığı	104
2.4.1. Orta Çağ'da Çiçek Hastalığı	105
2.4.2. Çiçek Salgınına Karşı Alınan Önlem ve Tedaviler	107
2.5. Veba	109
2.5.1. Veba Kelimesinin Kökeni ve Orta Çağ'daki Kullanımı	110
2.5.2. Veba Salgınlarının Dinlerdeki Manevi ve Teolojik Anlamları	111
2.5.3. Veba Türleri ve Belirtileri	114
2.5.3.1. Hayvanlarda görülen veba türleri: at vebasası ve tavuk vebasası	115
2.5.3.1.1. At vebasası	115
2.5.3.1.2. Tavuk vebasası	116
2.6. Orta Çağ'da Veba Hastalığının Tedavi Yöntemleri	117
2.7. Dünya Tarihinde Üç Büyük Veba Salgını	120
2.8. Doğu Roma İmparatorluğunda Veba	125
2.9. Selçuklu Toprakları ve Çevresinde Veba	134
2.10. Haçlı Seferlerinde Veba Salgını	153
2.10.1. Haçlı Seferlerinde Görülen Veba Salgınları (I., III., V., VII. ve VIII. Seferler)	154

III. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE EDEN HEKİMLER	163
3.1. İslam Dünyasındaki Salgın Hastalıklar Üzerine Çalışma Yapan Hekimler	164
3.1.1. Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya Razi	164

3.1.2. İbnü'l Cezzâr	166
3.1.3. Sâbit b.Kurre.....	168
3.1.4. Ebu'l Kasım Halaf Bin Abbas Zehravi.....	169
3.1.5. Ebu Ali El-Hüseyin Bin Abdullah İbn-i Sînâ	171
3.1.6. Ebu Osman Said Bin Abdurrahman İbn-i Abdirabbihî	174
3.1.7. İbn Rüşd	175
3.1.8. İbnü'n Nefis	176
3.1.9. Lisanneddin Ebu Abdullah Muhammed Bin Abdullah Bin El-Fakih El-Hatip Said El-Selmani El-Ğırnatî	177
3.2. Avrupa Dünya'sında Salgın Hastalıklar Üzerine Çalışma Yapan Hekimler	178
3.2.1. Paul of Aeginia	178
3.2.2. Ugo Borgognoni de Lucca	179
3.2.3. Dino del Garbo (Gorbolu Dino)'nın oğlu Gardolu Tommaso	179
3.2.4. Theodorico Borgognoni	179
3.2.5. Guy de Chauliac	180
SONUÇ	182
KAYNAKÇA	186
İnternet Kaynakları	203
EKLER	204
Bulaşıcı Hastalıklarla İlgili Çeşitli Görseller	205

KISALTMALAR

ABD	: Anabilim Dalı
Ayr	: Ayrıca
Bil	: Bilimler
Bkz	: Bakınız
Çev	: Çevirmen
Dğr	: Diğerleri
Ed	: Editör
Ents	: Enstitü
Haz	: Hazırlayan
M.Ö.	: Millattan Önce
M.S.	: Milattan Sonra
Sos	: Sosyal
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YL	: Yüksek Lisans
STED	: Süreli Tıp Eğitim Dergisi
OTAD	: Oğuz Türkmen Araştırmaları Dergisi
PAÜİFD	: Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
USBAD	: Uluslararası Sosyal Bilimler Akademi Dergisi

GİRİŞ

Hastalıklar, insanoğlunun hayatı boyunca sürekli olarak karşılaştığı ve mücadele ettiği bir husustur. Hastalıklar bazen rutin olarak bazen de salgın şeklinde insanoğlunun yaşamında etkili olmuştur. Hastalıklara neden olan mikroorganizmaların, insanlık tarihinden daha eski olduğu düşünülmektedir. Bu bağlamda bakteriler, virüsler, mantarlar, algler ve protozoonlar gibi mikroorganizmaların, insanoğlundan önce evrende başıboş bir şekilde varlık gösterdiği ileri sürülmektedir. İnsanoğlunun yaşam serüveninin başlamasıyla birlikte mikroorganizmalar, çevre ve doğal koşullara bağlı olarak şekillenmiştir. Bu durum insanoğlunun yaşamını hem olumlu hem de olumsuz yönden etkilemiştir. Her ne kadar bu etkiler genellikle olumsuz sonuçlar doğurmuş olsa da, mikroorganizmalar modern tıbbın gelişimine de zemin hazırlamıştır¹.

Orta Çağ dünyası hastalıkların, özellikle de salgın hastalıkların en ağır biçimde yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde salgın hastalıklardan kaçınmak veya bu hastalıklara yakalanmamak adeta bir mucize olarak görülmüştür. Orta Çağ atmosferine genel bir çerçeveden baktığımızda savaşların, yoğun ticaret ağlarının, sürekli göçlerin yaşanması, temel ihtiyaçların yeterince karşılanamaması ve en önemlisi yetersiz hijyen koşullarının salgın hastalıkların ortaya çıkmasında etkin bir rol oynamıştır. Bunların yanı sıra bu dönemde tıp biliminin henüz yeterince gelişmemiş olması, hastalıkların doğru bir şekilde teşhis edilmesini ve etkili tedavi yöntemlerinin bulunması hastalıkların hızla yayılmasına neden olmuştur. Bu durum modern tıp anlayışı gelişinceye kadar devam etmiştir².

¹ Orhan Kılıç, “Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri”, *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, ed., Muzaffer Şeker dğr., (Ankara: TÜBA, 2020),17; Tolgahan, Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası’nda Salgın Hastalıklar*, (İstanbul: Selenge yayınları, 2021), 9-15.

² Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası’nda Salgın Hastalıklar*, 11-15.

yayılmasına neden olmuştur. Bu durum modern tıp anlayışı gelişinceye kadar devam etmiştir³.

Modern tıp anlayışı gelişinceye kadar hastalıklar genellikle doğaüstü güçlerle ilişkilendirilmiştir. Bu bakımdan bireyler, tanrıların gazabına maruz kaldıklarına ve günahları nedeniyle büyük felaketlerle karşılaşacaklarına inanmışlardır. Orta Çağ Avrupası'nda kilisede yapılan tüm açıklamalarda salgın hastalıklar ve birçok felaket "Tanrı'nın Cezası" olarak kabul edilmiştir. Bu durum sadece Orta Çağ Avrupası'na özgü değil çağlar boyunca bütün medeniyetler tarafından benimsenmiştir. İnsanlık tarihinin farklı dönemlerinde, hem tek tanrılı hem de çok tanrılı inanç sistemine sahip toplumlar, felaketleri çoğunlukla ilahi bir ceza olarak değerlendirmişlerdir. Zamanla bireyler bu görüşte bir çelişki fark etmiş ve şu soruyu gündeme getirmiştir: Bizler günahkâr olabiliriz, fakat azizler, kilise mensupları, peygamberler ya da Panteon'un diğer figürleri de mi günahkâr? Zira salgın hastalıklar, ırk, cinsiyet, sosyal statü ve yaş ayrımı gözetmeksizin her kesimden insana bulaşmıştır. Bu sorgulamalar sonucunda insanoğlunun, salgın hastalıkların nedenleri ve tedavi yöntemleri hakkında daha sistematik arayışlara yöneldiği düşünülmektedir⁴.

Hastalıkların nedenleri üzerine sorgulamalar yapılsa da, tanrının cezası anlayışı Orta Çağ boyunca geçerliliğini sürdürmüştür. Ancak dönemin hekimleri salgın hastalıkların kökenlerini araştırarak rasyonel açıklamalar geliştirmiştir. Örneğin dönemin hekimleri salgın hastalıkların yayılmasında "Miasma Teorisi"⁵ yani

³ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, 11-15.

⁴ Ali Haydar, Bayat, *Tıp Tarihi*, (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi, 2016), 47-110; Susan, Sontag, *Metafor Olarak Hastalık AIDS ve Metaforları*, çev., Osman Akınhay, (İstanbul: Agorakitaplığı, 2005), 44-49; Burcu, Önder, *İslam Tıbbı ve Tıbbi Tedaviler*, (Tokat: Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Sos. Bil. Enst., YL. Tezi, 2018), 37. Ayrıca salgın hastalıkların nasıl şekillendiği hakkında detaylı bilgi için bkz. Dorothy H. Crawford, *Ölümcül Yankılar Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?*, çev., Gürol Koca, (İstanbul: Metis Bilim, 2020); Charles Kenny, *Salgın Döngüsü İnsanlığın Bulaşıcı Hastalıklarla Bitmeyen Savaşı*, çev., Şule Ölez, (İstanbul: İletişim yayınları, 2022).

⁵ Miasma teorisi, hastalıkların miasma adı verilen maddeler tarafından ortaya çıktığı düşünülmektedir. Miasma, kokuşan leşler, çürüyen bitkiler ve mantarlardan, ayrıca konutların içindeki görünmeyen toz parçacıklarından yayılan zehirli sızıntıları ifade etmektedir. Miazmanın tam karşılığı olmamakla birlikte, kötü hava olarak tanımlanabilir. Bu teoriye göre bu kötü havanın varlığı, çeşitli hastalıkların yayılmasına neden olmaktadır. Miasma teorisi, ilk olarak M.Ö. 5. yüzyılda Hipokrat tarafından ortaya atılmış ve uzun bir süre boyunca hastalıkların nedenleri arasında kabul edilmiştir. Ancak 1880'lerden itibaren, mikropların ve bakterilerin hastalıkların gerçek etkenleri olduğuna dair bilimsel kanıtların ortaya çıkmasıyla birlikte, miasma teorisi bilimsel çevreler tarafından terk edilmiştir. Eijk, P.J., Hippocrates in Context Papers Read the XIth International Hippocrates Colloquium, (University of Newcastle upon Tyne: 2002), 27-31. Erişim Tarihi: (27.04.2024) [Hippocrates in Context: Papers Read](#)

kirli havanın hastalıkların oluşmasında önemli bir rol oynadığını düşünmüşlerdir. Bu konu hakkında modern tıbbın öncülerinden biri olan Hipokrat, deney, gözlem ve geçmiş dönemlerin bilgi birikimleri toplamında salgın hastalıkların oluşmasında kirli havanın hümmoral patoloji⁶ veya İslam dünyasındaki karşılığı olan ahlât- ı erbaa“yı⁷ bozulduğunu ileri sürmüştür. Hipokrat, kirli havanın insan vücudundaki dört sıvının bozulmasında önemli bir etken olduğunu savunmuş, hastalıkların sebebini bu dengenin bozulmasına bağlamıştır. Bu anlayışın kökeni Antik Mısır uygarlığına kadar uzandığı düşünülmektedir. Antik Yunan dünyasında ise Hipokrat, bu görüşünü M.Ö. 5 yüzyılda geliştirmiş ve bu fikir “ahlât nazariyesiyle” 19. yüzyıla kadar âmil olmuştur. Antik Yunan dünyasında Hipokrat“tan sonra M.S.1. yüzyılda Galen de miasma teorisinin ahlât-ı erbaa“yı etkilediği fikrini ileri sürmüştür. Yunan hekimlerinin yanı sıra Orta Çağ dünyasında da yaygın bir fikir olmuştur. Örneğin Orta Çağ İslam hekimleri klinik tecrübeleri ve bilgi birikimleri neticesinde açıklamalar geliştirmişlerdir. Bu gelişmeler neticesinde dönemin hekimlerinden Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ, Huneyn bin İshak gibi hekimler kirli havanın vücuttaki dört sıvıyı bozduğunu savunmuşlardır⁸.

Hekimler, hastalıkların kökenlerini araştırmakla birlikte, salgın hastalıkların teşhis ve tedavisi için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Örneğin Ebu Osman Said Bin Abdurrahman İbn-i Abdirabbihî sıtma hastalığı konusunda özgün bir tedavi

at the XIth International Hippocrates Colloquium (University of Newcastle upon Tyne, 27-31 August 2002). Ayrıca bkz. Vedat Ozan, *Kokular Kitabı*, (İstanbul: Everest yayınları, 2014), 19-24.

⁶ Antik Yunan ve Roma tıpçıları ve filozofları tarafından geliştirilen bir tıp teorisidir. Bu teoriye göre, insan bedeni dört ana sıvı veya “humor” ile denge içinde olmalıdır. Bu sıvılar, kan, sarı safra, siyah safra ve balgamdır. Hastalıkların oluşumu ve tedavisi, bu dört sıvının dengesizliğiyle ilişkilendirilir. Bu teori ayrıca insan bedenindeki sıvıların dengesizliğinin kişilik özellikleri ve davranışları da etkileyebileceğini ileri sürmektedir. Demirhan Erdemir, “Ahlât- ı Erbaa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1998), 2/,24

⁷ Hipokrat“ın hümmoral patolojisinin temelini teşkil eden Ahlât-ı Erbaa, insan vücudunun biyolojik, ahlâkî ve psikolojik fonksiyonlarını etkileyen dört sıvı maddeye verilen isimdir. Bu dört sıvı; Ateş, kuru ve sıcak olan “Sarı Safra”, Hava, nemli ve sıcak olan “Kan”, Toprak, kuru ve soğuk olan Kara Safra, Su, nemli ve soğuk olan “Balgam“dır.” Demirhan Erdemir, “Ahlât- ı Erbaa”, 2/,24; Berna Arda, “Hastalık Olgusunun Tarihsel Açıklanışında Önemli Bir Kavram: “Etki Göçü”, Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası, 4/2, (1996), 108-110.

⁸ Bayat, *Tıp Tarihi*, 126; Demirhan Erdemir, “Ahlât-ı Erbaa”, 2/24; Muhittin, Eliaçık, “Fuzûlî“nin Sıhhat Maraz“ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıbb İle Mukayesesi”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, (2010), 134-135.

yöntemi geliştirmiştir⁹. Zehvârî, zehirlenme, cilt hastalıkları ve humma hastalığı hakkında teşhis ve tedavi yöntemlerine dair araştırmalar yapmıştır¹⁰. İbn-i Sînâ veba, sıtma, cüzzam, verem ve menenjit hastalığı üzerine önemli çalışmalar yapmıştır¹¹. Lisanneddin Ebu Abdullah Muhammed Bin Abdullah Bin El-Fakih El-Hatip Said El-Selmani El-Ğırnati'nin Ğırnati, salgın hastalıkların ciddiyetini vurgulayarak vebanın yayılmasını engellemek için karantina uygulanması gerektiğini cesur ve ikna edici bir biçimde açıklamıştır¹². Ebû Bekir er- Râzî Avrupa'da 18. yüzyıla kadar tam olarak teşhis ve tedavi edilemeyen çiçek hastalığını teşhis etmiş ve tanımlamıştır. Ayrıca hekim, kızamık hastalığının ilk belirtilerini tespit etmiş ve açıklamıştır¹³. İbn Rüşd çiçek hastalığı üzerine araştırmalar yapmış, hastalıktan dolayı vücutta meydana gelen fiziksel ve zihinsel etkilerin nedenlerini ve sonuçlarını açıklamıştır¹⁴. İbnü'l Nefis deri-zührevi hastalıkları, sıtma, cüzzam ve veba salgınları üzerine detaylı bilgiler vermiş, bitki özleri, perhizle tedavi metotları önermiştir¹⁵. Sâbit b. Kurre, Orta Çağ hekimleri arasında çiçek ve kızamık hastalıklarını ilk tanımlayan kişi olmuştur¹⁶. İbnü'l Cezzâr, cüzzam salgını hakkında bilgi veren hekimler arasındadır¹⁷. Guy de Chauliac, Kara Ölüm'ün Orta Çağ Avrupa dünyasını kasıp kavurduğu zaman diliminde veba salgını üzerine klinik düzeyde araştırma

⁹ Mahmut, Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Alimler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı /1289 Bilim ve Teknoloji/7, 1991), 72-73.

¹⁰ Karabaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, 211-13; Ahmet, Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, (İstanbul:Adem yayınları, 2004), 309.

¹¹ Ahmet, Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, 211-12; Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, 234-35; Şaban, Ögen, "İbn-i Sina" *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yeni Asya yayınları, 1987), 179,183.

¹² Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, 420-21.

¹³ Zehra, Gençel Efe, "Tabip-Filozof Ebu Bekir Razi Ve Tıbbı Kazandırdıkları", *Dicle İlahiyat Dergisi*, 20/2, (2018), 99; Hunke, Sigrid, *İslâm'ın Güneşi Avrupa'nın Üzerinde*, (İstanbul: Bedir yayınları, 1975), 169; Kahya-Demirhan Erdemir, *Bilim Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2000), 44.

¹⁴ Ali Bakkal, "İslam Tıp Tarihinde İbn Rüşd", *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek II*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü ve İlahiyat Fakültesi Dekanlığı, (2009), 462.

¹⁵ Ögen, "İbnünnefis", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 201; Tekeli, Sevim dğr. *Bilim Tarihine Giriş*, (Ankara: Nobel yayıncılık, 2009), 199-200.

¹⁶ Ögen, "Sabıt Bin Kurra (?-901)", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 281; Mehmet, Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilimine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*. (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Felsefesi ABD, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 47.

¹⁷ Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilimine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*, 55; Ögen, "İbni Cessar", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 142-143; Hasan Doğruyol, "İbnü'l Cezzâr, Ebu Ca'fer", 21/1-3.

yapmıştır¹⁸. Ugo Borgognoni de Lucca, Haçlı Seferlerinde ordu hekimliği yapmıştır. Bu bakımdan sefer esnasında yaşanan tüm salgın hastalıklara tanık olduğu, tedavi etmiş olduğu muhtemeldir¹⁹. Gardolu Tommaso Orta Çağ Avrupası’nda veba salgını Avrupa’yı kasıp kavurduğu dönemde toplumu bilgilendirmek ve doğru davranışlara teşvik etmek amacıyla bir risale yazmıştır²⁰. Aeginalı Paul ve Teodorico Borgognoni Orta Çağ’da yaygın olarak görülen cüzzam salgını hakkında bilgi veren hekimlerdir²¹.

Hekimlerin salgın hastalıklar üzerine çalışmalarının yanı sıra salgın hastalıkların çevreye yayılmasını engellemek için karantina uygulanması gerektiğini vurgulamışlardır. Karantina, tarih boyunca çeşitli salgın hastalıkların yayılmasını önlemek için uygulanan bir yöntem olmuştur. İlk Çağlardan günümüze kadar birçok farklı kültür ve coğrafyada karantina uygulanmıştır. Tabii o dönemde uygulanan izolasyon, modern karantinanın net sınırlarıyla belirlenmiş olmamakla birlikte, salgından etkilenen bireylerin çevresinden geçici olarak uzaklaştırılmasını içermektedir²².

Karantina, salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla uygulanmıştır. Bu dönemde cüzzam, sıtma, frengi, çiçek hastalığı ve veba gibi salgın hastalıklar toplumları derinden etkilemiştir. Bu hastalıklar, din, ırk ya da cinsiyet ayrımı yapmaksızın her yaştan insana bulaşarak büyük bir tehdit oluşturmuştur. Tıbbın henüz yeterince gelişmediği bu dönemde, hastalıkların teşhisi ve tedavisi son derece

¹⁸ Paul, Strathern, *Brief History Of Medicine: From Hippocrates To Gene Therapy*, (Londra: Robinson Publishing, 2005), 71; Justin Bar vdğr., “Surgeons in the time of plague: Guy de Chauliac in fourteenth-century France.” *J. Vasc. Surg. Cases Innov. Tech*, 6/4, (2020), 657- 658; Karaimamoğlu, Kara Ölüm ve Büyük Britanya’ya etkileri (1300-1400), (Mersin: Mersin Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Doktora Tezi 2020), 229-230.

¹⁹ Prioreshi, *A History of Medicine: Medieval Medicine*. 5, (Omaha. Nebraska: Horatius Press, 2003), 463464;

https://treccaniaccademia.it/artecultura/?utm_source=sitotreccani&utm_medium=banner&utm_campaign=ign, Erişim Tarihi: (27.04.2024).

²⁰ Prioreshi, *A History of Medicine: Medieval Medicine* 5, 390-91; Murat, Serdar, *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa’da Hastaneler ve Tıp Eğitimi*. (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. Doktora Tezi, 2015), 202-203.

²¹ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası’nda Salgın Hastalıklar*, 48.

²² Erdoğan, Köycü, “Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması Ve Tıbb-I Nebevî’de Karantina Uygulamaları”, *Uluslararası Tıbb-İ Nebevî Kongresi International Congress On Prophetic Medicine*, (2014), 318-343; Gülden, Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”. *Bellekten* 58/222, (1994), 329-376.

zor olduğundan kitlesel ölümlere yol açmıştır. Salgın hastalıklar yalnızca fiziksel sağlık sorunları yaratmakla kalmamış, aynı zamanda insanlık tarihinde kalıcı toplumsal, kültürel, dini ve ekonomik değişimlere neden olmuştur. Örneğin kara veba, Orta Çağ Avrupa’ında feodalitenin çöküşünü hızlandıran en önemli etkenlerden biri olmuştur. Toprak sahipleri salgın nedeniyle işçi bulmakta zorlandıkları için işçi ücretlerini artırmak zorunda kalmışlardır. Salgın hastalıklar aynı zamanda sosyal ilişkilerde de derin yaralar açmıştır. İnsanlar, salgının yayılma korkusu nedeniyle birbirlerinden uzaklaşmış, izole bir yaşam biçimini benimsemişlerdir. Bu nedenle aile, akraba ve arkadaşlık bağları zayıflamış ve ilişkileri kopma noktasına gelmiştir. Kültürel açıdan salgın hastalıklar, dönemin edebiyatında ve sanatında derin izler bırakmıştır. Salgının getirdiği ölüm, çaresizlik ve korku duyguları, o dönemde yazılan şiirler, hikâyeler ve diğer edebi eserlerde sıkça işlenen konular haline gelmiştir²³.

Orta Çağ dünyasında yaygın bir şekilde görülen veba salgını, hem Doğu hem de Batı medeniyetlerini derinden etkileyen bir felaket olmuştur. Nitekim dünya tarihinde de üç büyük veba salgını yaşanmıştır. Bu üç salgın Justinianus Vebası, Kara Ölüm ve Bombay Vebası’dır²⁴. Tarih boyunca veba, sadece üç büyük salgınla sınırlı kalmamış; Doğu Roma İmparatorluğu, Selçuklular ve Haçlılar gibi medeniyetler üzerinde derin izler bırakmıştır. Bu bağlamda Doğu Roma İmparatorluğu’nun başkenti Konstantinopolis, 7. ile 10. yüzyıllar arasında birçok

²³ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2020), 78-91; Pınar Ülgen, *Orta Çağ Avrupa’ında Ölümle Dans*, (İstanbul: Yeditepe yayınları, 2022), 41-80; ayrıca bkz. Eric Lambrecht, “How did the Bubonic Plague make the Italian Renaissance possible?”, *Daily History*, 12, (2019), 37-50; Sheila Margaret Pelizzon, *Kadının Konumu Nasıl Değişti Feodalizmden Kapitalizme*, çev., İhsan Ercan Sadi- Cem Somel, (Ankara: İmge yayınları, 2009), 161-233; bunların yanı sıra İtalyan yazar ve şair Giovanni Boccaccio, *Decameron* adlı eserinde 1348 yılında Avrupa’da yaşanan büyük veba salgınının etkilerini ve salgın sürecinde bizzat tanık olduğu olaylar silsilesini kaleme almıştır. Eserde, 1348-1351 yılları arasında Floransa’da meydana gelen Kara Veba salgını detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Günümüzde ise Giovanni Boccaccio’nun *Decameron* adlı eserinden esinlenen senarist Kathleen Jordan, bu eseri bir Amerikan Orta Çağ kara komedyası olarak yeniden kaleme almıştır. Kathleen Jordan, 2024 yapımı dizisinde, Boccaccio’nun eserindeki dönemin atmosferini ve salgın sonucu insanların yaşadığı çaresizliği yansıtmaya çalışmıştır.

²⁴ Necmeddin Akyay, “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, 8/2, (1974), 210; Genç, Özlem, “Kara Ölüm; 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupa’ına Etkiler”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 77, (2020), 52; Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu’da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 47.

yıkıcı veba salgını yaşanmıştır²⁵. Örneğin imparatorlukta M.S. 541-542 yıllarında gerçekleşen ve tarihte Justinianus Vebası olarak bilinen salgın, İmparator Justinianus döneminde başlamış ve büyük yıkımlara neden olmuştur²⁶. Yine aynı imparator döneminde M.S. 555 yılında veba salgını yeniden görülmeye başlamıştır²⁷. Bunun yanı sıra 582-602 yılları arasında imparator Mavrikos döneminde²⁸, II. Justinianus'un Hellas Theması Strategos Leontinus'un tahttan indirilmesinin hemen ardından, 685-695 veya 705-711 yıllarında²⁹, 711-713 yılları arasında İmparator Philippikos döneminde,³⁰ 717-741 yılları arasında İmparator III. Leon döneminde³¹, 741-754 yılları arasında İmparator V. Kostantinos döneminde³², 959-963 yılları arasında İmparator II. Romanos döneminde,³³ 969 yılında İmparator II. Nikephoros Phokas döneminde³⁴, 1047-1048 yılları arasında imparator VI. Mihail döneminde³⁵ veba salgınları meydana gelmiştir.

Selçuklu topraklarında ise 1047 yılında Bağdat, Şam, Mısır, el-Cezîre, İran, Hicaz, Buhara ve Yemen gibi bölgelerde kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi çeşitli doğal felaketler yaşanmıştır. Bu felaketler, halkın temel ihtiyaçlarını

²⁵ Necmettin, Akyay, "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Kayıtlar", *Mikrobiyoloji Bülteni*, 8/12, (1974), 210-211.

²⁶ Mevlüt Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", *Tarih Okulu Dergisi*, 11/35, (2018), 317-318; John, A, Withington, *A Disastrous History of the World: Chronicles of War, Earthquakes Plague and Flood*, Piatkus, (Great Britain, 2008), 107; Allen Pauline, "The Justinianic Plague", *Byzantion*, 49, (1979), 5; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 15/26, (1991), 36-37; M. W. Dols, "Plague in Early Islamic History", *Jornual of the American Oriental Society*, 94/3, (1974), 371; Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre Chronicle (known also as the Chronicle of Zuqnin) Part III, çev., Witold Witakowski, (Liverpool University Press: 1996), 74.

²⁷ Şamil, Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 38; Mevlüt, Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 322.

²⁸ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 324-325; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 39.

²⁹ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 326; Theophanes, *The Croronicle of the Theophanes Confessor*, çev., Claren Press, (Oxford: 1997), 518; Gregory, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Ankara: TTK yayınları, 2019), 197.

³⁰ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 39.

³¹ Abû'l-Farac, *Farac Tarihi 1*, (Ankara: TTK yayınları, 1999), 192-196; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 39.

³² Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 327; Arık, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 40.

³³ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 331.

³⁴ Arık, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 40-41; Abû'l Farac, *Farac Tarihi 1*, 267.

³⁵ İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fit Tarih Tercümesi 11*, çev., Abdülkerim Özyayın, (İstanbul, Bahar yayınları, 1991), 478; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 41-42.

karşılmasını zorlaştırmış, ekonomik ve sosyal yapılar üzerinde de derin etkiler bırakmıştır. Örneğin 1047 yılında Bağdat'ta halk su, buğday ve arpa temin etmekte zorlanmış ve bu durum fiyatlara yansımıştır. Musul'da da benzer sorunlar yaşanmış buna ek olarak çekirge istilasıyla mücadele edilmiştir. 1047-1048 yıllarında Arap tarihçi İbnü'l Verdi, Iraklıların açlıktan ölü eti yediklerini rivayet etmiştir³⁶.

1056-1057 yıllarında ise Sultan Tuğrul Bey döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nde veba salgını meydana gelmiştir. Bu salgın nedeniyle ticaret yollarındaki giriş ve çıkışlar kısıtlanmış, özellikle Bağdat'taki önemli ticaret merkezlerinde bu hareketlilik tamamen durdurulmuştur. Bu durum Bağdat başta olmak üzere dördüncü iklimin³⁷ tamamında kıtlık ve fiyat artışlarının yaşanmasına neden olmuştur³⁸. Ayrıca veba salgınının etkisiyle, ölüm oranlarında belirgin bir artış meydana gelmiştir. Bu nedenle insanlar, ölüleri yıkamadan ve kefenlemeden defnetmeye başlamıştır. Büyük Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey, bu duruma tepki göstererek insanların yıkanmadan ve kefenlenmeden gömülmesine izin vermemiştir.³⁹ Tuğrul Bey döneminde yaşanan veba salgınından altı yıl sonra yaklaşık 1063 yılında, 1077-1078 yılları arasında⁴⁰ 1099 yılında Büyük Selçuklu Devleti'nin hükümdarı Sultan Berkyaruk döneminde⁴¹,

³⁶ Abül-Farac, *Farac Tarihi 1*, 303-304; İbnü'l Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve Notlar, Mustafa Alican, (İstanbul: Kronik yayınları, 2019), 8.

³⁷ Dördüncü iklim (iklim teorisi) İslam coğrafyacılarının işledikleri konular arasındadır. Yeryüzünü yedi iklim olarak sınıflandıran İranlılar dünyanın enlem ölçülerini dikkate almadan İran merkez olacak bir şekilde Hint, Arabistan, Çin, İran, Afrika, Türk ve Rum (Bizans, Anadolu) olmak üzere yedi iklime (kişver) ayırmışlardır. Böylece coğrafya ilmine ışık tutmuşlardır. Bu bağlamda dönemin kaynaklarında birinci iklim, ikinci iklim vb. şu olaylar vuku bulmuştur şeklinde bilgiler mevcuttur. Böylece yedi iklim teorisi tüm âlim tarafından kabul edilen bir görüş olmuştur. Ancak sınıflandırmalar konusunda farklılıklar mevcuttur. Genel görüşlere göre dördüncü iklim doğudan başlar, Orta Asya üzerinden Horasan bölgesinden Anadolu işlerinden Suriye'den Akdeniz bölgesinden geçerek Kuzey batı Afrika'dan Atlas okyanusunda sonlanır. Mahmut, Ak, "İklim", Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 22/28; Murat, Ağar, "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı" *AÜİFD*, 47, (2006), 195-215; Bünyamin, Tan, "İslam Kültüründe Yedi İklim Anlayışı ve Manzume-i Yedi İklim", *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2, (2020), 184-198.

³⁸ Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Beşerî, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/57, (2018), 164; İbnü'l-Esir, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 9, 478-470.

³⁹ Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Beşerî, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", 164.

⁴⁰ Abül Farac, *Farac Tarihi 1*, 327-328; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 42-43.

⁴¹ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 44-45; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grior'un Zeyli (1136-1162)*, çev., Hrant D.Andreasyan, (Ankara: TTK yayınları, 2019), 177.

1092-1093 yılları arasında Sultan Kılıç Arslan döneminde⁴², 1152 yılında yani Sultan I. Mesud döneminde⁴³, 1156-1192 yılları arasında II. Kılıç Arslan döneminde⁴⁴ yine anı hükümdar döneminde⁴⁵ 1220-1237 yılları arasında Alâeddin Keykubad döneminde başkent Konya'da⁴⁶, 1237-1246 yılları arasında II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde⁴⁷, II. İzzeddin Keykavüs döneminde veba salgını meydana gelmiştir⁴⁸.

Haçlı Seferleri sırasında birçok salgın hastalık meydana gelmiştir. Bu hastalıklar, bazen endemik olarak belirli bölgelerde görülmüş, bazen de pandemiye dönüşmüştür. I., II., III., V., VII. ve VIII. seferler sırasında veba hastalığı ortaya çıkmıştır. Ayrıca Haçlı Seferleri sırasında cüzzam, tüberküloz, çiçek ve sıtma gibi salgın hastalıklar da görülmüştür. Ortaya çıkan bu salgın hastalıklar, Haçlı orduları için önemli bir tehdit teşkil etmiş ve seferlerin gidişatını değiştirmiştir⁴⁹.

Orta Çağ'da, veba salgını kadar büyük yıkımlara yol açan bir diğer salgın hastalık cüzzamdır. Cüzzam, deri ve sinirleri etkileyen ciltte bozulmalara neden olan bulaşıcı bir hastalıktır. Bu nedenle Orta Çağ'da cüzzam hastalığına yakalanan kişiler, toplumdan izole bölgelerde yaşamaya mecbur bırakılmıştır⁵⁰. Orta Çağ'da sıkça görülen salgın hastalıklardan bir diğeri de sıtmadır. Sıtma, sivrisinek ısırıklarıyla bulaşan bir hastalık olarak bilinir. Ancak o dönemde hastalığın nedenleri ve bulaşma yolları hakkında yeterli bilgiye sahip olunmaması, parazitlerin varlığı ve hastalığın

⁴² Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 44; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grior'un Zeyli (1136-1162)*, 177.

⁴³ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 390.

⁴⁴ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 403; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 49.

⁴⁵ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 425; Ayrıca bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Cécile Morrisson, *Haçlılar*, (Ankara, Dost yayınları, 2021), 56-57; Işın, Demirkent, *Haçlı Seferleri*, (İstanbul: Dünya Yayıncılık, 1997), 151-166; Stevan, Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* 3, çev., Fikret Işıltan, (Ankara: TTK yayınları, 1986), 12-15; Emrullah, Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, (Ankara: Gece Kitaplığı yayınları, 2017), 428; Nadir, Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, (İstanbul: Hiperyayın, 2020), 105.

⁴⁶ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 52.

⁴⁷ Abû'l Farac- İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Ankara: TTK yayınları, 2011), 20-21.

⁴⁸ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 544-545; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 53-54; Detaylı bilgi için bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 379-380; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 252-255.

⁴⁹ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 575; Abû'l-Farac, İbn'ül-İbri, *Târîhu Muhtasari'd- Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, 41.

⁵⁰ Detaylı bilgi için bkz. Karakuş, Nadir, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, (İstanbul: hiperyayın, 2020).

⁵¹ M. Zeki, Palalı, "Cüzzam", *Türkiye Dinayet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1993), 8/150-152.

yayılma süreçlerinin anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Bu bilgi eksikliği sıtmayla mücadelede etkili tedavi yöntemleri ve koruyucu önlemlerin geliştirilmesini büyük ölçüde engellemiştir⁵¹. Bir diğer yaygın bulaşıcı hastalık ise frengidir. Cinsel temas yoluyla bulaşan bu hastalık, ciddi sağlık sorunlarına neden olmuştur. Orta Çağ toplumları, frengi hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmasalar da hastalığın semptomları ve etkileri konusunda genel bir bilinç geliştirmişlerdir⁵². Bir diğer yaygın salgın, çiçek hastalığıdır. Çiçek hastalığı Orta Çağ'da sıkça karşılaşılan ve ciddi tehdit oluşturan bir hastalıktır. Hastalık, özellikle çocuklar ve genç yetişkinler arasında yüksek ölüm oranlarına yol açarak, toplum sağlığı açısından önemli bir tehlike teşkil etmiştir⁵³.

A. Araştırmanın Konusu ve Problemi

Bu çalışmanın odaklandığı konu, Orta Çağ dünyasında patlak veren salgın hastalıklardır. Salgın hastalıklar tarihin her döneminde insanlık için büyük bir tehdit olmuştur. Bu hastalıkların ortaya çıkmasıyla birlikte hastalığın türü, korunma ve tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Bu durum tıp biliminin ilerlemesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu çalışmada, o dönemde meydana gelen salgın hastalıklar, bu hastalıkların tıp ilmine katkıları, o dönemin mevcut tedavi yaklaşımları ve bu yaklaşımların zamanla nasıl değiştiği ve salgınların toplumsal yapı üzerindeki etkileri incelenmiştir.

B. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışma, Orta Çağ'da meydana gelen salgın hastalıkları ayrıntılı bir şekilde incelemeyi hedeflemektedir. Bu doğrultuda, araştırmanın temel amaçları şu şekilde belirlenmiştir:

⁵¹ IrwinW, Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*. çev., Emel Tümbay-Mine Anğ Küçükler, (İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2020), 200; Burcu, Önder, *Orta Çağ İslam Tıbbi Ve Tıbbi Tedaviler*, (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ortaçağ ABD, YL Tezi, 2017), 25; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar*, 24-28.

⁵² Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar*, 113-119; Andrew, Nikiforuk, *Mahşerin Dördünc Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2020), 121-146; Zeki, Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, (Ankara: Doruk yayınları, 2022), 129-137.

⁵³ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar*, 33-37; Nikiforuk, *Mahşerin Dördünc Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 93-121; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 121-129.

Çalışmada ilk olarak, Orta Çağ dünyasının genel koşulları ele alınmış ve tarihsel arka plan detaylandırılarak dönemin sosyal, siyasi ve ekonomik yapısını okuyuculara sunan bir bölüm oluşturulmuştur. Bir sonraki aşamada, salgın hastalıkların tıbbi terminolojideki tanımları yapılmış, bu hastalıkların ne oldukları, nasıl yayıldıkları açıklanmış ve tarihsel kaynaklarda nasıl belgelendikleri üzerinde durulmuştur. Ardından salgın hastalıkların toplum üzerindeki etkileri ve sonuçları incelenmiştir.

C. Araştırmanın Yöntemi

Çalışmada bilimsel yöntem ve tekniklerden yararlanılmıştır. Öncelikle, konuya ilişkin kapsamlı bir literatür taraması gerçekleştirilmiş ve araştırmamız açısından önemli olan tetkik ve kronik eserler belirlenmiştir. Belirlenen bu eserlere erişim sağlanarak ilgili alanlar incelenmiştir. Konuyla ilgili taranan veriler, fişleme yöntemiyle titizlikle analiz edilmiştir. Kullanılan tüm kaynaklar dipnot ve kaynakçada açıkça belirtilmiştir. Çalışmamızda bilinmeyen kavramlar (kişi ve yer isimleri) soru işareti ile işaretlenmiş ya da ansiklopedi maddelerindeki bilgiler dikkate alınarak açıklanmıştır. Ayrıca sağlık ve tıp kavramlarının tanımlanmasında dönem kaynaklarındaki sınırlı bilgiler nedeniyle tıp terminolojisi ile çeşitli bilimsel kaynaklardan yararlanılmıştır.

D. LiteratürTaraması

Anna Komnena, *Alexiad*⁵⁴

Anna Komnena'nın *Alexiad* adlı eseri, Doğu Roma İmparatorluğu tarihine ışık tutan önemli bir kaynaktır. *Alexiad*, imparator Aleksios Komnenos'un kızı Anna Komnena tarafından kaleme alınmıştır. Eser, Doğu Roma İmparatorluğu'nun siyasi ve sosyal hayatına dair önemli bilgiler sunmaktadır. 1081 ile 1118 yılları arasındaki dönemi kapsayan bu eser, bu süre zarfında Doğu Roma İmparatorluğu'nun iç ve dış olaylarını ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Anna Komnena, imparatorluğun taht kavgalarından Haçlı Seferleri'ne kadar pek çok önemli olayı ele almıştır. Bununla

⁵⁴ Komnena, Anna. *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt Sonrası*. çev., Bilge Umar, (İstanbul: İnkılâp yayınları, 2021).

birlikte, eserinde zaman zaman kronolojik hatalar bulunsa da, diğer tarihi kaynaklarla karşılaştırıldığında bu hatalar düzeltilebilir niteliktedir.

Eflâkî *Menâkıbü'l-Ârifin*⁵⁵

Eflâkî'nin *Menâkıbü'l-Ârifin* adlı eseri, 1318 yılında Şeyh Çelebi'nin buyruğuyla kaleme alınmaya başlanmış ve 1358 yılında tamamlanmıştır. Eser, 13. ve 14. yüzyıllarda Anadolu coğrafyasında gerçekleşen siyasi ve sosyal olaylar hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Ayrıca Mevlevî tarikatının menkıbelerine ev sahipliği yapan bu eser, Orta Çağ tarihine ışık tutan kaynaklar arasında yer almaktadır. Eserde, Mevlâna'nın hastalıklara olan ilgisi ve felaketlerle nasıl başa çıktığına dair çarpıcı örnekler verilmektedir. Böylece eser, tarihi, kültürel ve dini açıdan zengin bir içeriğe sahip olmanın yanı sıra o dönemin düşünce yapısını anlamamıza da yardımcı olmaktadır.

İbn Battuta, *Seyahatname*⁵⁶

İbn Battuta, Orta Çağın en ünlü ve gezginlerinden biri olarak bilinir. *Seyahatname* adlı eseri, o dönemin kültürü, coğrafyası ve toplumları hakkında önemli bilgiler sunan değerli bir kaynaktır. Seyyahın maceraları, merakı ve cesareti, dünya tarihine önemli bir katkı sağlamıştır. İbn Battuta yolculuğuna Kudüs'ten başlamış, Orta Doğu'nun çeşitli şehirlerini gezip görmüş ve bu bölgelerde tanık olduğu olayları dikkatle kaydetmiştir. Akka, Sur, Sayda, Dımaşk ve Antakya gibi şehirlerde yaşanan olaylar ve kültürel zenginlikler hakkında ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Ayrıca Anadolu'ya gelişi, İstanbul şehrini ziyareti ve ardından Harezm, Horasan, Afganistan ve Hindistan'ı dolaşması, İslam dünyasının farklı bölgelerini keşfetmesine olanak sağlamıştır. İbn Battuta, yolculuğuna Kudüs'ten başlamış, Orta Doğu'nun çeşitli şehirlerini gezip görmüş ve bu bölgelerde tanık olduğu olayları dikkatle kaydetmiştir. Akka, Sur, Sayda, Dımaşk ve Antakya gibi şehirlerde yaşanan olaylar ve kültürel zenginlikler hakkında da ayrıntılı bilgiler sunmuştur. Ayrıca seyyahın Anadolu'ya gelişi, İstanbul'u ziyareti ve ardından Harezm, Horasan, Afganistan ve Hindistan'ı dolaşması, farklı bölgeler keşfetmesine olanak sağlamıştır.

⁵⁵ Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri 1-2*, çev., Tahsin Yazıcı, (İstanbul: Yelken Matbaası, 1973); *Ariflerin Menkıbeleri*, (İstanbul: Kabalcı yayınları, 2020).

⁵⁶ İbn-i Battuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev., M. Şerif Paşa, Yenişafak Kültür Armağanı, (İstanbul: Yeni Şafak, 1907).

Bu bölgelerin yanı sıra seyyah, Delhi gibi uzak bölgelere kadar yolculuk yapmıştır. Yolculukları esnasında elçilik görevi de yapan seyyah, gitmiş olduğu bölgeler hakkında bilgi aktarmıştır. Bu bağlamda İbn Battuta'nın Seyahatname adlı eseri, Orta Çağ dünyasının zenginliklerini, farklı toplumlarını ve tarihini anlamamıza yardımcı olan bir hazine niteliğindedir. Onun cesareti ve merakı, onu unutulmaz bir gezgin haline getirmiş ve eseri, tarih ve kültürle ilgilenen herkes için vazgeçilmez bir kaynak olmuş bizim de çalışmamız sırasında önemli bir rehber olmuştur.

Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*⁵⁷

Orta Çağ'ın önemli yazarlarından birisi olan Abû'l-Farac, 1226 yılında Malatya'da dünyaya gelmiş 30 Temmuz 1286 tarihinde Meraga'da vefat etmiştir. Yazar, "İbnü'l-İbri" lakabı ile tanınmaktadır. Bu lakabın verilmesi, yazarın aslen Yahudi olmasından kaynaklanmaktadır.

Abû'l-Farac'ın en önemli eserlerinden biri olan *Abû'l-Farac Tarihi*, tarih yazımında büyük bir öneme sahiptir. Bu eser, insanlık tarihini ele alır ve Hz. Âdem'den 1286 yılına kadar olan olayları kapsar ve siyasi ve sosyal hayatın derinlemesine bir analizini sunar. Bu eser, dönemin politik gelişmelerini, toplumsal değişimleri ve kültürel olayları ayrıntılı bir şekilde ele alır, Orta Çağ'ın çeşitli yönlerini ve döneminin zengin tarihi dokusunu gözler önüne serer. Ayrıca doğal felaketler hakkında bilgi veren önemli bir kaynaktır. Biz de çalışmamızda dönem içerisinde meydana gelen doğal felaketler ve salgın hastalıklar karşısında alınan önlemler hakkındaki bilgilerin tespiti için bu esere başvurduk.

Abû'l-Farac'ın en önemli eserlerinden biri olan *Abû'l-Farac Tarihi*, tarih yazımında önemli bir yere sahiptir. Eser, insanlık tarihini kapsamlı bir şekilde ele almakta olup, Hz. Âdem'den 1286 yılına kadar olan olayları incelemektedir. Siyasi ve sosyal hayatın derinlemesine bir analizini sunan eser, dönemin politik gelişmelerini, toplumsal değişimleri ve kültürel olayları ayrıntılı bir biçimde ele almaktadır. Aynı zamanda Orta Çağ'ın çeşitli yönlerini ve dönemin zengin tarihi dokusunu da gözler önüne sermektedir. Doğal felaketler hakkında bilgi veren bu

⁵⁷ Abû'l-Farac, *Farac Tarihi 1-2*. (Ankara: TTK yayınları, 1999).

eser, dönemin tarihsel ve sosyal dinamiklerini de yansıtmaktadır. Çalışmamızda dönem içerisinde meydana gelen doğal felaketler ve salgın hastalıklar karşısında alınan önlemlere ilişkin bilgilerin tespiti amacıyla *Abû'l-Farac Tarihi*'ne başvurulmuştur.

*Abû'l-Farac, Târîhu Muhtasari'd-Düvel*⁵⁸

Yazarın bir diğer eseri *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*'dir. Bu eser Moğollar ve Anadolu Selçukluları hakkında bilgi veren bir kaynaktır. Özellikle Anadolu Selçuklularının siyasi ve sosyal dokusuna dair değerli bilgiler barındırır. Bu nedenle bu kitap, tarihçiler ve araştırmacılar için Anadolu Selçukluları'nın tarihini incelemek için önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

*İbnü'l-Esîr, el-Kamil fi't-Tarih*⁵⁹

Yazar, 13 Mayıs 1160 tarihinde dünyaya gelmiştir. Yazarın kaleme almış olduğu *el-Kamil fi't-Tarih* adlı eser Orta Çağ tarihini konu alan önemli ve güvenilir kaynaklardan birisidir. Eserinde 628-1230 yılları arasında yaşanan tüm olayları kronolojik bir sıra ile okuyucuya sunulmuştur. Ayrıca her bölüm sonunda o yıl içerisinde yaşanan olağanüstü olaylar ve hayatını kaybeden devlet adamları ve âlimlerin isimleri de zikredilmiştir. Çalışmamızda, yazarın dönem sonunda bahsettiği çeşitli olaylar başlığı altında, konumuzla ilgili kısımlara sıklıkla başvurulmuştur. Araştırmamız boyunca 9., 10., 11. ve 12. ciltler bize ışık tutmuştur.

*Azimî, Azimi Tarihi*⁶⁰

Asıl ismi Muhammed b. Ali et-Tenuhi el-Azimi'dir. 1090 yılında Halep'te dünyaya gelmiştir. Yazar, kaleme aldığı bu eserde dönemin siyasi tarihi ve felaketleri hakkında kısa bilgiler sunmaktadır. Çalışmamızda, Selçuklular döneminde yaşanan felaketler kısmı taranmıştır.

⁵⁸ Abû'l-Farac- İbnü'l-İbri, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Ankara: TTK yayınları, 2011).

⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *El- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 9-10-11. ter., Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: Bahar yayınları, 1991).

⁶⁰ Ali Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Ankara: TTK yayınları, 2006).

İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l Halebmin Târihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521/1055-1127)* Kemâlüddîn İbnü'l-Adim⁶¹

İbnü'l-Adim, *Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb* adlı eserinde Hicri 447-521/ Miladi 1055-1127 yılları arasında geçen olayları kaleme almıştır. Eserin orijinalı Arapça'dır ve iki cilt halinde kaleme alınmıştır. Selçuklu tarihi ile ilgili bölümleri Ali Sevim (1928-2013) tarafından seçme, tercüme ve değerlendirme yoluyla Türkçeye kazandırılmıştır. Eserde her ne kadar siyasi olaylardan bahsedilmiş olsa da çalışmamıza ışık tutmuştur.

İbn Haldun, *Mukaddime*⁶²

İbn Haldun'un en ünlü eserlerinden biri olan *Mukaddime*, tarih, iktisat, sosyoloji ve siyaset gibi birçok alanda başvuru alan önemli bir kaynaktır. Yazar bu eseri 1375 yılında, Beni Arif kabilesinin himayesinde bulunduğu sırada "Kal'atu ibn Seleme" adlı kalede kaleme almıştır. Çalışmamızda da salgın hastalıklara dair ilgili kısımlar kullanılmıştır.

Prokopius, *Gizli Tarihi*⁶³

Prokopios, Doğu Roma İmparatorluğu'nun önemli kronikçilerinden birisidir. Ayrıca Komutan Belisarios'un özel yazmanı ve hukuk danışmanlığını yapmıştır. Bunların yanı sıra İran, Afrika ve İtalya'daki seferlere katılmış bizzat şahit olmuştur.

Prokopius'un kaleme almış olduğu *Gizli Tarih* adlı eseri Doğu Roma İmparatorluğu hakkında önemli bilgiler sunmaktadır. Özellikle İmparator I. Justinianus dönemine dair tüm bilgiler detaylı bir biçimde aktarılmıştır. Çalışmamızda, I. Justinianus döneminde meydana gelen Justinianus Vebası hakkındaki bilgilere başvurulmuştur.

⁶¹ Sevim, *Zübdetü'l Halebmin Târihi Haleb'de Selçuklular (H.447-521/1055-1127)* Kemâlüddîn İbnü'l-Adim, (Ankara: TTK yayınları, 2014).

⁶² İbn Haldun. *Mukaddime 1-2*. haz., Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah yayınları, 2007)

⁶³ Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev., Orhan Duru, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2019).

Prokopius, *De Bellis*⁶⁴

Yazarın bir diğer eseri *Savaşlar Üzerine*⁶⁴’dir. Yazarın kaleme aldığı bu eserde, bizzat tanık olduğu savaşlar ile siyasi, ekonomik ve sosyal hayat hakkında detaylı bilgiler aktarılmıştır. Savaşların yanı sıra imparatorluğun inşa ettirdiği kiliseler, köprüler ve diğer yapılar ele alınmış; o dönemin mimarisi hakkında da bilgi verilmiştir. Çalışmamızda, salgın hastalıklar hakkında sunduğu bilgilerden faydalanılmıştır.

Prokopius, *İstanbul”da İsyan ve Veba*⁶⁵

Prokopius’un bir diğer eseri olan *İstanbul”da İsyan ve Veba*, Doğu Roma İmparatorluğu’nun önemli olaylarına ışık tutmaktadır. Bu eserin bir bölümünde yazarın bir diğer eseri olan *Gizli Tarih* yer verilmiştir. Prokopius’un bu eseri, Doğu Roma İmparatoru I. Justinianus döneminde Konstantinopolis’te yaşanan toplumsal ve siyasi olayları içermektedir. Eserde özellikle 532 yılında patlak veren Nika İsyanı ile 541-542 yıllarındaki Justinianus Vebası gibi büyük krizler anlatılmaktadır. Bu bağlamda Prokopius, Nika İsyanı’nın nasıl başladığını, hipodromdaki Mavi ve Yeşil fraksiyonlar arasındaki çatışmaların siyasi bir ayaklanmaya dönüşerek imparatorluğa karşı büyük bir tehdit oluşturduğunu detaylı bir şekilde açıklamıştır. Ayrıca yazar, veba salgınının İstanbul”da yarattığı yıkıcı etkilere de geniş bir yer ayırmıştır. Salgının şehirde nasıl yayıldığını, toplum üzerindeki korku ve paniği, aynı zamanda ekonomik ve demografik sonuçlarını gözler önüne sermiştir.

Theophanes, *The Chronographia*⁶⁶

Theophanes kroniği, “The Chronographia” veya “The Chronicle of Theophanes” olarak da bilinen, Theophanes tarafından yazılmış kronik bir eserdir. Theophanes 8. ve 9. yüzyıllarda yaşamış olan bir vakanüvis ve keşiş olan bir Doğu Roma asilzadesidir. Kaleme almış olduğu bu eser Doğu Roma’nın tarihini ve diğer Orta Çağ devletleri ile olan etkileşimlerini, Arap Halifeliği ve erken Karolenj İmparatorluğu ile ilişkileri hakkında barındırır. Bu eser 3. yüzyıldan 9. yüzyılın

⁶⁴ Prokopios, *Savaşlar Üzerine En Öneml Anlatı*, çev., Törebey Günaydın, (İstanbul: Post yayınları, 2021).

⁶⁵ Prokopios, *İstanbul”da İsyan ve Veba*, çev., Adil Calap, (İstanbul: Lir yayınevi, 2002).

⁶⁶ Theophanes, *The Croronicle of the Theophanes Confessor*, çev., (Claren Press, Oxford,1997).

başlarına kadar olan geniş bir tarihi olay yelpazesini kapsar ve dönemin siyasi, askeri ve kültürel gelişmelerine dair değerli bilgiler sunar. Bunun yanı sıra Arap-Doğu Roma Savaşları, İslam'ın yükselişi ve çeşitli Doğu Roma imparatorlarının saltanatları gibi önemli olayları anlatmaktadır.

İbnü'l Kalânisî, *The Damascus Chronicle of the Crusades*⁶⁷

Haçlı Seferleri'nin *Şam Günlüğü*, Haçlı Seferleri'ni Arap bakış açısıyla sunan önemli bir tarih eseridir. Eser, Haçlı seferleri boyunca Şam ve çevresindeki olaylar hakkında bilgi içermektedir. Bu günlük, Haçlı Seferleri'ni Müslüman perspektifinden anlamak için önemli birincil kaynaklardan biridir. Çalışmamızda, dönemi detaylı bir şekilde ele alan bu eserin salgın hastalıklar bölümünden yararlanılmıştır.

Bu kronik eserlerin yanı sıra merhum Ali Haydar Bayat'ın kaleme almış olduğu *Tip Tarihi* adlı eseri, Behiç Onul'un *İnfeksiyon Hastalıkları* eseri, Charles Kenny'in *Salgın Döngüsü İnsanlığın Bulaşıcı Hastalıklarla Bitmeyen Savaşı*, Dorothu H.Crawford'un *Ölümcül Yankılar Miktoplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?* Irwin W.Sherman'ın *Dünyamızı Değiştiren On İki, Hastalık*, Andrew Nikiforuk'un *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, Nevzat Eren'in *Çağlar Boyunca Sağlık ve İnsan* adlı eseri, Tolgahan Karaimamoğlu'nun *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar ve Kara Ölüm Ortaçağ Dünyasını Yok Olma Eşiğine Getiren Veba* adlı eserleri ve birçok makaleleri, merhum Ali Süheyl Ünver'in, *Selçuk Tababeti ve Türkiye'de Cüzam Tarihi Üzerine Araştırmalar*, Feda Şamil Arık tarafından kaleme alınan *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları* adlı makalesi, Mevlüt Akdere'nin *Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları* adlı makalesi çalışmamız sırasında bizim için önemli bir rehber olmuştur.

Bu çalışmaların yanı sıra Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye, Selçuklu Tarihi Araştırmaları, Selçuklular ve İslamiyet, Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti, Doğu Anadolu'da Kurulan Türk Beylikleri Tarihi* gibi kaleme

⁶⁷ İbnü'l Kalânisî, *The Damascus Chronicle of the Crusades*. çev., H.A.R.Gibb, (London: 1932); İbnü'l Kalânisî, *Şam Tarihinde Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*, çev., Onur Özatağ, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2020).

aldığı pek çok çalışması çalışmamız sırasında yeri ve değeri anlatılamayacak kadar büyük katkılar sağlamıştır. Yine Selçuklu sahasında önemli araştırmalara ve çevirilere imza atan Prof. Dr. Ali Sevim'in Ali Sevim'in *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi ve Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleyman Şah* adlı eserleri her ne kadar siyasi tarih ağırlıklı olsa da çalışmamıza dolaylı olarak katkı sağlayan önemli kaynaklar olmuştur. Ayrıca Corci Zeydan'ın *İslam Medeniyeti Tarihi*, Mahmut Karakaş'ın *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler* adlı eseri çalışmamıza katkı sağlayan kaynaklar arasındadır.

Ülkemizde Haçlı Tarihi üzerinde pek çok çalışması bulunan Işın Demirkent'in Haçlılar üzerinde yapmış olduğu eserler çalışmamıza ışık tutmuştur. Yine Haçlılar Tarihi üzerine üç ciltlik eseri olan Steven Runciman'ın *Haçlı Seferleri Tarihi* adlı eseri, H.A. Nomiku, *Haçlı Seferleri*, Nadir Karakuş'un *Haçlı Seferlerinde Tıp* adlı eser, bu alanda birçok eseri bulunan Ebru Altan eserleri ile tek tek burada zikredemeyeğimiz ancak kaynakçada yer verdiğimiz birçok eser çalışmamıza katkı sunmuştur.

Doğu Roma İmparatorluğu hakkında ise Georg Ostrogorsky'nin *Bizans Devleti Tarihi*, Edward Gibbons'un *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi Bizans*, Judith Herrin'in *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi* adlı eserden faydalanılmıştır.

I. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ İSLAM DÜNYASI VE AVRUPA DÜNYASI'NDA TIP

1.1. Orta Çağ Tarihine Genel Bir Bakış

Orta Çağ tarihi, yaklaşık bin yıllık bir süreyi içine alan ve tarih sahnesinde farklı uygarlıkların kendi hikâyelerini yazdığı bir dönemi temsil etmiştir. Bu dönemde tarih, sadece Doğu ve Batı medeniyetlerinin yükseliş ve düşüşlerinden ibaret olmadığı düşünülmektedir. Bu bağlamda bu dönem sadece Antik Yunan, Hint, Çin, Moğol, Türk, Avrupa medeniyetlerini değil aynı zamanda diğer birçok medeniyeti de içinde barındırmıştır. Bu durum Orta Çağ dönemini anlamak, yorumlamak tek bir kalıba sığdırılamayacak kadar çeşitli ve zengin bir çağ olarak görülmesine neden olmuştur. Orta Çağ'da farklı coğrafyalarda çeşitli olaylar, kültürel etkileşim ve gelişmeler yaşanmıştır. Böylece dönemin kozmopolit yapısında birçok ulusun kimlikleri, dilleri ve dinleri bir arada barındırmıştır. Bu durum farklı biçimlerde ve yorumlarla ele alınabilecek bir deneyim sunmuştur. Bu çeşitlilik Orta Çağ tarihinin dünya tarihindeki iz bırakan bir çağ olarak öne çıkmasına neden olmuştur. Ancak bu çok yönlülük ve karmaşıklık, Orta Çağ tarihinin anlaşılmasını zorlaştırmıştır⁶⁸. Tarihsel olarak Antik Çağ ile Yeni Çağ arasında bir geçiş dönemini temsil eden Orta Çağ, ismini din adamı Medis Ova'dan almıştır. Orta Çağ'ın başlangıç ve bitiş tarihleri hakkında farklı görüşler mevcuttur. Ancak kabul edilen genel görüş bu dönemin M.S. 476'da Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle

⁶⁸ Detaylı bilgi için bkz. Agibalova-Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, çev., Çağdaş Sümer, (İstanbul: Yordam Kitap, 2017), 9-11; Thomas Bauer, *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu? Antik Çağ'ın Mirası ve Doğu*, çev., Hülya Yavuz Akçay, (İstanbul: Runik Kitap), 11-18; John H. Arnold, *Ortaçağ Tarihi Nedir?* (İstanbul: Işık yayayınları, 2019), 135-154; Victor Duruy, *Orta Çağ Tarihi*, çev., İpek Kalaycıoğlu, (Ankara: Fa yayınları, 2022), 9-10; Pınar Ülgen ed., *Orta Çağ'dan Kesitler*, (İstanbul: Yeditepe Akademi, 2021), 7-8.

başladığı ve 1453'te Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethiyle sona erdiği yönündedir⁶⁹. yönündedir.

Orta Çağ, birçok medeniyeti içinde barındırarak kendine özgü bir kozmopolit yapı oluşturmuştur. Bu nedenle topluluklar arasındaki etkileşim, kültürel alışverişe teşvik etmiş ve bu da kültürel çeşitliliğin artmasına ve zenginleşmesine neden olmuştur. Ayrıca bu durum birçok önemli olay ve olgunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu olaylar, hem Orta Çağ'ın kendi döneminde hem de sonrasındaki dönemlerde derin etkiler yaratmıştır. Örneğin Hristiyanlığın doğuşu ve yayılması⁷⁰, kıtalar arasındaki göçlerin yaşanması⁷¹ gibi büyük dini ve toplumsal değişimler hem Orta Çağ tarihi boyunca hemde daha sonraki dönemlerin siyasi, dini ve kültürel yapıların temelleri bu süreçte atılmıştır. Bunların yanı sıra M.S 395'te Roma İmparatorluğu'nun Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılması⁷², 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü gibi önemli tarihi olaylar Orta Çağ'ın dönüm noktalarını temsil ettiği düşünülmektedir. Ayrıca Orta Çağ boyunca feodalite sistemi, derebeyliklerin oluşumu, kilise ve papalık, Haçlı Seferleri gibi siyasi ve toplumsal olguların da büyük bir etki yarattığı ileri sürülmüştür. Bunların yanı sıra savaşlar, kentlerin oluşumu ve büyümesi, üniversitelerin kurulması yoksulların ve hastaların yaşadığı zorluklar, engizisyon mahkemeleri gibi sosyal ve kültürel unsurların da bu dönemin önemli olayları arasında yer almaktadır⁷³. Orta Çağ'ın Avrupa dünyasında bunlar yaşanırken doğusunda bilhassa Arabistan coğrafyasında İslam dininin

⁶⁹ Umberto Eco *Ortaçağ: Barbarları, Hristiyanları, Müslümanları*, çev., Leyla Tonguç Basmacı, (İstanbul: Alfa Tarih yayınları), 11-23; Eco, *Ortaçağı Düşlemek*, çev., Şadan Karadeniz, (İstanbul: Can yayınları, 2020), 145-159; Bauer, *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu? Antik Çağ'ın Mirası ve Doğu*, 11-14; Arnold, *Ortaçağ Tarihi Nedir?*, 41-42; Muammer Gül, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, (İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat yayınları, 2014), 39.

⁷⁰ Hristiyanlığın doğuşu ve gelişimi Detaylı bilgi için bkz. Ebusebios, *Kilise Tarihi*, çev., Furkan (İstanbul: Akderin Chiviyazıları yayınları, 2010); Muhammed, E., Zehre, *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*, çev., Arif Nuri, (İstanbul: Fikir yayınları, 1978), 58-59; Zekiye, Sönmez, *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Yarap Yarımadası'nda Hristiyanlık*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2012), 26-45; Donald, Matthew, "Ortaçağ Avrupası (Hristiyanlık Hareket Halinde)", çev., Mehmet Ali Kılıçbay, *İletişim Atlası Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi*, 4, (İstanbul: İletişim yayınları, 1988), 87-89.

⁷¹ Detaylı Bilgi için bkz. A. W. F. Blunt, *Batı Uygarlığının Temelleri*, çev., Müzehher Erim, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 1979), 134-141; Gül, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, 39-43; Ali Mahzaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşamı*, çev., Bahriye Üçok, (İstanbul: Varlık yayınevi, 1972), 207-124.

⁷² Detaylı bilgi için bkz. Stephen Mitchell, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS.284-641*, çev., Turhan Kaçar, (Ankara: TTK yayınları, 2020).

⁷³ Detaylı bilgi için bkz. Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, 77-93; Bauer, *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu? Antik Çağ'ın Mirası ve Doğu*, 19-31; Duruy, *Orta Çağ Tarihi*, 103-108.

yayılması gibi unsurlar da Orta Çağ'ın diğer özgün özellikleri arasında yer almıştır. Diğer yandan Türkistan bölgesinde Türklerin genişlemeye başlaması, Orta Çağ dünyasında büyük bir etki yaratmıştır. Çünkü bu dönemde Türkler, bozkır kültüründen gelen savaşçı özellikleri ve bağımsızlık duygusuyla tanınmışlardır. Bu özellikler Türklerin güçlenmesine ve sınırlarını genişletmelerine olanak tanımıştır. Özellikle VII. yüzyılda Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi, İslam'ın Türkler arasında yayılmasına neden olmuş ve bu İslam dünyasının bir birlik içinde ortaya çıkmasına neden olmuştur. Böylece İslam dininin yayılması ve bozkır kültürünün savaşçı ve gaza anlayışının İslam'ın cihat anlayışıyla birleşmesi, "Cihan-Şümül"⁷⁴ fikrini doğurmuştur. Bu fikir sayesinde Türkler, sınırlarını genişleterek birçok devlet ve imparatorluk kurmuşlardır⁷⁵.

Orta Çağ, sunduğu siyasi, dini ve kültürel çeşitliliklerin yanı sıra dönemin insanları için oldukça zorlu bir çağ olmuştur. Diğer çağlarda olduğu gibi, savaşlar, göçler ve doğal felaketler vb. zorluklar Orta Çağ'daki yaşamı günümüzden daha da sıkıntılı ve zorlayıcı bir hale getirmiştir. Bu zorluklar sadece belirli bir sınıf ya da tabakayı değil, tüm toplumsal kesimleri etkilemiştir. Bu nedenle dönemin ağır koşulları altında teselli bulmak son derece zor hale gelmiş ve bu zorluklar, insanların yaşamını adeta karanlık bir örtü gibi sarmıştır. Bu nedenlerle Orta Çağ genellikle karanlık bir dönem olarak değerlendirilmiştir. Hatta Orta Çağ'ın karanlık bir dönem olarak nitelendirilmesi, günümüzde de sıkça tekrar edilen bir görüştür. Bu konu hakkında araştırmacılar arasında görüş farklılıkları mevcut olup, "Orta Çağ dönemi karanlık mı aydınlık mı?" sorusu tartışmaya açık bir mevzu olmuştur. Nitekim Orta

⁷⁴ Cihan-Şümül terimi, Farsça "Cihan" (dünya) ve Arapça "Şümül" (kaplama) kelimelerinin birleşiminden türemiştir. Terim olarak dünya genelinde yayılmış, küresel ölçekte, tüm dünyayı kapsama, evrensel ve âlemşümül anlamlarını gelmektedir. Türk devlet ve hâkimiyet anlayışının temelini oluşturan bu kavram, tüm dünyayı kapsayan bir devlet idealini temsil ettiği bilinmektedir. Örneğin Türk devletlerinin başlıca hedeflerinden biri olan "Dört Bulung" dünyanın dört bir yanına Türk hâkimiyetini ve adaletini yayma amacını taşır ve bu ideal güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yönü kapsayan bir Türk egemenliği düşüncesini ifade ettiği düşünülmektedir. Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*, (İstanbul: Nakış yayınevi yayın no: 21-22, 1979), 155-160; Erişim Tarihi: (02.06.2024) www.lugatim.com/s/cihan.

⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz. Ahmet, Hilmi, *İslâm Târîhi Hazret-i Peygamberden Zamanımıza Kadar*, (İstanbul: Ötüken yayınları, 1974), 352-357; Zekeriyâ, Kitapçı, *Yeni İslâm Tarihi ve Türkistan*, (İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1991), 35-39; Kitapçı, *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?* (Konya: Yedikubbe yayınları; 2013), 13-31; Kitapçı, *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*, (Konya: Yedikubbe yayınları, 2015), 80-82/88-104; Adem, Apak, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi I (Hz. Muhammed (sav) Dönemi)*, (İstanbul: Ensar yayınları, 2013), 41-62; Ali Mahzaherî, *Ortaçağda Müslümanların Yaşamı*, 5-6/ 238-239; Donskoy, *Ortaçağ Tarihi*, 61-64.

Çağ tarihinin başlangıç ve bitiş tarihini net bir şekilde belirleyemediğimiz gibi “karanlık” veya “aydınlık” terimlerini kullanarak bu dönemi kesin bir şekilde tasvir etmek doğru değildir. Çünkü Orta Çağ dünyasını Doğu ve Batı uygarlıkları ile sınırlamak doğru olmayacağı gibi bu medeniyetlerde bilim, edebiyat, kültür ve toplumsal koşullar elbette ki aynı olmamıştır. Dolayısıyla her bir uygarlık aynı zaman diliminde farklı kültür seviyesini yaşamıştır. Roma İmparatorluğu’nun çöküşüyle başlayan süreçte Orta Çağ Avrupa’sı, barbar akınları nedeniyle sürekli bir yıkıma uğramış, şehirler terkedilmiş, yollar eski ihtişamını kaybetmiş ve harabe haline gelmiştir. Roma medeniyetinin aşama aşama yok olmasıyla birlikte, bu medeniyetin mirası Orta Çağ Avrupa’sına aktarılmıştır. Bu miras karşısında Orta Çağ Avrupası’nın siyasi, ekonomik, dini ve sosyal yapıları, dönemin zorlu yaşam standartları nedeniyle insanları yoğun bir yaşam mücadelesine itmiştir. Böylece Roma imparatorluğunun eski görkemini kaybetmiş olması Orta Çağ Avrupa’sının bitmez tükenmez dehşeti, fanatizm, hoş görüsüzlük ortamı, salgın hastalıklar, kıtlık, maddi ve manevi çöküş gibi unsurlar neticesinde Orta Çağ Avrupası için “Karanlık Çağ” terimi kullanılmıştır. Ayrıca böyle bir ortamda güvenlik nedeniyle insanların gruplar hâlinde hareket etmesi tüm bu zorlu süreçleri daha da zorlaştırmış kilisenin baskısı, skolastik düşünce, ekonomik sıkıntılar, toplumun eğitimsizliği ve yaşam sıkıntısı gibi etkenler göz önüne getirildiğinde dönemin Avrupası için karanlık çağ terimi kullanılmıştır⁷⁶.

Karanlık Çağ terimi, erken Orta Çağ Avrupa’sı için uygun bir tanımlamadır. Çünkü bu dönemde skolastik düşünce yapısı baskın olmuştur. Bu bakımdan toplumun ilerlemesi çeşitli alanlarda önemli ölçüde kısıtlamıştır. Bu durum sosyo-ekonomik, kültürel ve bilimsel gelişmelerin önünde ciddi engeller oluşturmuştur. Nitekim skolastik düşünce, genellikle dini doktrinlerle sıkı bir şekilde bağlantılı olarak bilinen bilgiyi yorumlama eğiliminde olması sorgulayıcı düşünceye karşı bir direnç göstermiştir. Dolayısıyla bu düşünce yapısı, özellikle bilim ve felsefe alanında ilerlemeyi zorlaştırdığı gibi tıp alanında da büyük bir darbe vurmuştur. Bilhassa doğa

⁷⁶ Akıl ve bireyin varlığına dair izler olsa da skolastik düşünce daha ağır basmaktadır. Detaylı Bilgi için bkz. Zeki Özcan, “Ortaçağ Aydınlığı Ortaçağ’da Birey ve Bireyleşme” *Ortaçağ Aydınlığı: Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 8/33, (2021),11-36; Eco, *Ortaçağ: Barbarları, Hristiyanları*, 11/2313-14; Nazım İrem “Karanlık/Aydınlık Anlatısı Olarak Ortaçağ ve Eski/Yeni Tarih Yazımı”, *Ortaçağ Aydınlığı*, 129-154; Ayrıca Orta Çağ Avrupa Tarihi için bkz. Pınar Ülgen, *Ortaçağ Avrupası’nda Gündelik Yaşam*, (İstanbul: Yeditepe yayınları, 2021).

olayları, rutin hastalıklar, salgın hastalıklar dini açıklamalara indirgendiği bir ortamda, bilimsel keşifler ve rasyonel düşünce geri planda kalmıştır. Diğer bir taraftan da sosyal hayat da bu dönemde sınırlanmıştır. Örneğin feodal sistem, toplumsal sınıflar arasında katı bir hiyerarşi oluşturarak sosyal hareketliliği kısıtlamıştır. Söz konusu bu durum özellikle eğitim ve bilim alanlarında gerilemeye neden olmuş ve toplumsal refah seviyesini olumsuz yönde etkileyerek ilerlemeyi zorlaştırmıştır. Bu bağlamda ilkel ve dogmatik düşüncelerin yoğun olduğu erken Orta Çağ Avrupa'sı tıp başta olmak üzere birçok bilimsel alan dini liderlerin ve manastırların denetimi altında kalmıştır. Bu durum ise XII. ve XV. yüzyıllara kadar yani Geç Orta Çağ ve Erken Rönesans dönemine kadar devam etmiştir. Böylece Orta Çağ Avrupa medeniyeti karanlık bir dönemden yenilenme gelişme sürecine girmiştir. Orta Çağ Avrupa'sında böyle bir evrim yaşanmasında birçok etken bulunmaktadır. Örneğin Avrupa'da şehirlerin, üniversitelerin kurulması, İslam dünyasında yapılan çeviri faaliyetleri, Haçlı seferleri neticesinde öğrenilen bilgiler en önemlisi din adamlarının önemini kaybetmesi önemli bir etken olmuştur⁷⁷.

Orta Çağ Avrupa'sında skolastik düşünce baskınken, İslam dünyası bu dönemde diğer medeniyetlere kıyasla bilim ve teknik alanlarında daha ileri bir seviyededir. Hatta İslam dünyasında bilimsel çalışmaların hızlı ve sistematik bir şekilde ilerlemesinden dolayı İslam'ın Altın Çağı olarak tasvir edilmiştir. Bu nedenle Orta Çağ medeniyetleri arasında 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar dört yüz yıllık bu süreçte Atlas Okyanusundan Kuzey Hindistan ve Türkistan bölgesine kadar uzanan geniş bir coğrafyada İslam dünyasının bilim ışıkları yanmıştır. Ancak bu durum 12. yüzyıla kadar devam etmiştir. 12. yüzyıldan itibaren İslam dünyasında bilimsel çalışmalar yavaşlamaya başlamıştır⁷⁸. Bunun en önemli nedeni ise öncelikle ekonomik ve sosyal alanlardaki bozulmalar, ticaret yollarındaki değişiklikler, Moğol istilaları, dini düşüncenin sosyal hayat üzerinde etkisinin her geçen gün artması önemli bir rol oynamıştır. Örneğin bilimsel çalışmaların akli ve nakli olarak

⁷⁷ Karaimamoğlu, "Ortaçağ Avrupa'sında Tıp Kültürü ve Gelişmeleri", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3/2, (2017), 44-61; Pınar, Ülgen, *Doğu-Batı Arasındaki Teknoloji Transferi (Geç Ortaçağlar)*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2016), 277-285; Yıldırım, *Bilim Tarihi*, 78-104; Josef, Fontana, *Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması*, çev., Nurettin Elhüseyni, (İstanbul: Alfa yayınları, 1995), 47-49.

⁷⁸ Yıldırım, *Bilim Tarihi*, 96.

sınıflandırması eğitim sisteminin zayıflamasına neden olmuş ve bilimin ilerlemesini engellemiştir⁷⁹.

1.2. İslam Medeniyetinde Tıp

İnsanoğlunun hastalıklara karşı çare bulması, İlk Çağlardan günümüze kadar uzun ve zorlu bir süreçten geçmiştir. Hastalıkların tedavi yöntemlerine dair uygulanan metotlar çok eski tarihlere kadar uzanmıştır. Bu konu hakkında Tıp tarihçisi Victor Robinson, *Tarih öncesi dönemlerde ormanda yankılanan ilk ağrı çığlığı hekime gönderilen ilk çağrıydı* diyerek tıbbın başlangıç tarihini bu sözlerle tanımlamıştır⁸⁰. Victor Robinson'ın bu ifadesi, tarih öncesi dönemlerde ormanda yankılanan bir acı çığlığının, sağlık hizmetlerine duyulan ihtiyacın insanlık tarihi kadar eski olduğunu ortaya koymaktadır.

İlk Çağlardan itibaren uygarlıklar, hastalıkları yaratıcının cezalandırması olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda güneş, ay tutulması, yıldırım düşmesi ve şimşek çakması gibi doğaüstü olaylar, tanrının gazabına atfedilmiştir. Tarih boyunca tüm uygarlıklar tanrının gazabına uğramamak için su, ağaç, toprak vb. doğal nesnelere saygı göstermiş, adaklar sunmuşlardır. Bunun yanı sıra kötü ruhları uzaklaştırmak için muskalara, dövmelere ve totem sembolü sayılabilecek nesnelere yönelmişlerdir. Tüm bunları yaparken hastalıkların tedavilerinde karar verici merciler; dönemin büyücüleri, şamanları, rahipleri, peygamberlerin öğretileri, kabile şefleri ve Orta Çağ'ın berber cerrahları olmuştur. Bu karar mercilerinin söylediklerine karşı çıkmak, kötülük olarak algılanmış ve bu duruma karşı çıkan bireyler lanetlenmişlerdir⁸¹. Tüm bu koşulların göz önüne alındığı zaman uygarlıkların dini inançları, kültürel yaşamları ve coğrafi koşullar doğrultusunda hastalıkları tedavi etme çalışıklarını söyleyebiliriz. Yukarıda bahsedilen ilkel metotların hastalıkların tedavi edilmesindeki etkinliği, tartışmaya açık bir konudur. Ancak insanların gelişimi ve bilimsel bakış açıları değiştikçe, tıp biliminin de bu

⁷⁹ Ülgen, *Doğu-Batı Arasındaki Teknoloji Transferi (Geç Ortaçağlar)*, 285-287; Yıldırım, *Bilim Tarihi*, 96-98.

⁸⁰ Hafize Öztürk Türkmen "Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık Ve Tıbbın Değerleri", *Lokman Hekim Journal*, 1/2, (2011), 21.

⁸¹ Öztürk Türkmen "Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık Ve Tıbbın Değerleri", 21-22; Bayat, 76-241, Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi Semboller, Büyüler ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*, (İstanbul: Hayykitap yayınları, 2017), 27; Karaimamoğlu, *Kara Ölüm, Ortaçağ Dünyasını Yok Olmanın Eşiğine Getiren Veba*, (İstanbul: Kronik yayınları, 2022), 11-12.

ilerlemelere paralel olarak geliştiği düşünülmektedir. Örneğin İslam dünyasında İslam'ın tebliğinden önce Arap toplumları, yaşadıkları coğrafyanın sunduğu imkânlar doğrultusunda çeşitli tedavi metotları oluşturmuşlardır. Mesela Arap toplumları her türlü ot ve ağaçlardan, çeşitli madenlerden, taşlardan veya hayvan uzuvlarından tedavi metotları geliştirmiştir. Bunların yanı sıra dua, okuma, üfleme, kurban sunma, kâhinlere başvurma, sihir vb. inanışlar çevresinde gelişen halk hekimliğine dair tedavi yöntemleri de uygulamışlardır⁸². Bu konu hakkında tıp tarihçisi Ali Haydar Bayat, İslam öncesi Arap toplumlarında iki tür tedavi uygulamasının mevcut olduğunu belirtmiştir:

❖ **Kâhin ve Arrafların Tedavileri:** Kâhin ve arrafların⁸³ tedavi yöntemleri genellikle hastanın bedenine giren kötü ruhun büyüsel metotlar ile (dua, okuma üfleme, muska, kurban vb.) kötü ruhun bedenden uzaklaştırılmaya çalışıldığı yöntemdir⁸⁴.

❖ **İlaç Tedavisi:** Bu tedavi yönteminde hastalıklar bitki ve ağaç tohumları ile hazırlanan kürler ile tedavi edilmeye çalışılmıştır. Bu tedavi yönteminde genellikle tohumlar ve bal yoğun bir şekilde kullanılmıştır⁸⁵. Bunun yanı sıra hacamat tedavisi⁸⁶, gözleri şaşı olan hastaları dönen değirmene baktırarak tedavi etme ve organ kesiklerinde kanı durdurmak amacıyla dağlama⁸⁷ gibi tedavi

⁸² İbrahim, Ünal, "Araplarda Halk Hekimliğine Dair Bazı Tespitler", *Lokman Hekim*, 13/2, (2023), 246-254.

⁸³ Arraf kelimesi birşeyi bildirmek anlamına gelen "ırf" veya urf kelime kökünden türemiştir. Terim olarak gâipten haber veren kimse anlamına gelmektedir.

Detaylı Bilgi için bkz. Ahmet Saim Kılavuz, "Arraf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1991), 3/393-94; <http://www.lugatim.com/s/arraf> Erişim Tarihi,(28.02.2024).

⁸⁴ Ünal, "Araplarda Halk Hekimliğine Dair Bazı Tespitler", 246-254; Bayat, *Tıp Tarihi*, 197-198.

⁸⁵ Ünal, "Araplarda Halk Hekimliğine Dair Bazı Tespitler", 246-254; Bayat, *Tıp Tarihi*, 197-198.

⁸⁶ Hacamat kan alma olarak da bilinir. Bu yöntem tedavi amacıyla bir kişinin vücudundan belirli miktarda kan alınması işlemidir. Bu işlem geleneksel bir tedavi yöntemi olan kupa tedavisinin Türkçe ismidir. Kupa terapisi vücutta kan dolaşımını artırmak ve çeşitli sağlık sorunlarını tedavi etmek amacıyla uygulanan bir yöntemdir. Hacamat genellikle sırt, omuzlar ve bel gibi belirli bölgelere uygulanır. Tedavi sırasında ciltte vakum oluşturmak için özel tasarlanmış kupalardan yararlanılır ve cilt altındaki kanın emilerek dolaşımın artması sağlanır. Detaylı bilgi için bkz. Abdullah Köşe, "Hacamat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1996), 14/ 422; Mahmut, Rıdvanoglu, "Hacamat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1996), 14/423.

⁸⁷ Dağlama, Türk kültüründe geniş bir coğrafi alanda ve uzun bir süre boyunca uygulanan bir uygulamadır. Bu uygulama insanlar, hayvanlar ve nesneler üzerinde gerçekleştirilebilir. İnsanlara uygulanan dağlama genellikle bedenin güçlendirilmesi amacıyla yapıldığı gibi hastalıkların tedavisinde de kullanılmıştır. Dağlama genellikle geleneksel veya alternatif tıp yöntemleri arasında yer alır ve çeşitli teknikler ve malzemeler kullanılarak gerçekleştirilir. Örneğin Vücudun hastalıklı bölümünde kızgın bir nesne ile (demir parçası, iğne vb aletler ile) yapılan yakma işlemi olarak da

yöntemleri de uygulanmıştır. Bu tedavi yöntemlerinin yanında hastalıkların bulaşı durumlarına göre karantina uygulamaları da yapılmıştır. Karantina uygulamasının yanı sıra bu dönemde ilkel yöntemler ile tedaviler de gerçekleştirilmiştir. İlginçtir ki felç ve kuduz hastalığına yakalanan kişilerin tedavisinde dönemin kabile reislerinin kanın sulandırılarak hastaya içirilmesi veya hastalıklı bölgeye sürülerek uygulanması yöntemi, her ne kadar tartışmalı olsa da bu yöntemin hastaları iyileştireceğine inanılmaktaydı. Diğer ilginç bir metod ise veba hastalığına yakalanmış insanların yanından geçerken veya onların bulunduğu alana yakışırken bulaşının önüne geçmek için eşek sesi çıkarmanın tuhaf olmasıdır⁸⁸. Tüm bunlar tıp biliminin henüz erken bir aşamasında olduğunu ve sağlık sorunlarına yönelik çözümlerin genellikle bilimsel bilgi ve metodolojiden uzak, geleneksel ve dinsel inanışlara dayandığını göstermektedir. Nitekim ileryen dönemlerde bu yöntemlerin yanı sıra İslam'ın tebliği ile Araplar arasında hastalıkların tedavisinde Hint, Mısır, Yunan medeniyetlerinin bilgi birikimlerinden faydalanılmıştır. Ayrıca "Tıbb-ı Nebevî" yani Peygamber Tıbbı'nda⁸⁹ yaygın bir şekilde kullanılmıştır. İslam dini, insan bedeninin korunmasına önem vermiştir. Bu nedenle sağlığı bozacak yiyecek ve içeceklerden uzak durulmasını emretmiştir⁹⁰. Hz. Muhammed de bu doğrultuda beden ve ruh sağlığının korunmasına ilişkin telkinlerde bulunmuştur. Böylece Hz. Peygamberin bu öğretileri bilhassa sağlık ve tedavi konusundaki tavsiyeleri Müslümanlar ve diğer bazı Arap kabileleri arasında sünnet olarak görülmüştür. Hz. Peygamberin bu konu üzerine vermiş olduğu tavsiyeleri, hadisleri bir araya getirilmiş ve Tıbbü'n-Nebi veya et-Tıbbü'n-Nebevî⁹¹ şeklinde kitaplaştırılmıştır⁹². Ayrıca İslam medeniyeti, tercüme

tanımlanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. İlhami Durmuş, "Türk Kültür Çevresinde Dağlama Geleneği", *Milli Folklor*, 24/95, (2012), 114,121.

⁸⁸ Ayrıca bu ilkel yöntemlerin yanı sıra dönemin şartları ve koşulları karşında tedavi metotları geliştiren dönemin önde gelen hekimi Hâris bin Kelede es-Sakafî ilkel metotlar karşında bilimsel çalışmalarda bulunan önemli bir şahsiyettir. Bayat, *Tıp Tarihi*, 196-197; Eyyüp Tanrıverdi, "Cahiliye Dönemi Arap Tabibi el-hâris b. Kelede", *Şarkiyat Mecmuası*, 27, (2015), 17-42.

⁸⁹ Tıbb-ı Nebevî veya Nebevî tıp, Hz. Peygamber'in tıp ile ilgili hadislerini kaynak alan İslam ilmidir. İnsan sağlığının korunması, tedavi ve tedavi araçlarının nasıl uygulanacağı konusunda bilgi, tavsiye ve uygulamalar hakkında bilgileri içermektedir. Ayhan Tekineş, "Alternatif İslami Tıp" Tıbb-ı Nebevî", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, (1998), 57-72.

⁹⁰ Sibel, Öztürk Güntöre, *Tıp ve Felsefe*, (İstanbul: Nobel Kitapevi, 2005), 57-58; Zehra Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*, (İstanbul: Çizgi Kitapevi), 15.

⁹¹ Tıbb-ı Nebevî döneminde sağlık alanında önem verilmiş, bu konu hakkında birçok hadis-i şerif ve ayetler bulunmaktadır; *Kur'an'ı Kerim'de Biz Kur'an'dan öyle bir şey indiriyoruz ki, o müminler için bir şifa, bir rahmettir.* (İsra suresi 17/82). Tedavi yöntemleri hakkında üç şeyde şifa vardır; kan aldırma, bal şerbeti içmek hacamat yaptırmak, ateşle dağlamaktır. Fakat dağlama işlemi son çaredir. Ayrıca bitkilerden yapılan merhem ve ilaç uygulamaları mevcuttur. Bunların yanı sıra Tıbb-ı Nebevî tıbbında normal hastalıklar ve bu dönemde meydana gelen salgın hastalıklar; veba, sıtma ve cüzzam

faaliyetleri sayesinde pek çok yabancı eserle tanışarak hastalıkların tedavisinde yeni perspektifler kazanmıştır. Bu tercüme faaliyetleri doğrultusunda Yunan hekimlerinin eserleri Latince'den Arapçaya çevrilmiş ve İslam dünyasında incelenmiştir. Örneğin başlangıçta Galenos'un görüşleri İslam hekimleri için yeterli kabul edilmiştir. Ancak zamanla bilgi birikimlerinin artması ve farklı kaynakları inceleyip yeni teoriler geliştirmeleri sonucu bu görüşlerin yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Örneğin Huneyn Bin İshak, Galenos'un göz hastalıklarına dair görüşlerinin hatalı olduğunu öne sürmüştür. Ardından Ebu Bekir er-Râzî, Galenos'un bu konudaki teorilerini bilimsel olarak çürütmüştür. Bu durum bize Batı ve Doğu kültürünün birbirleriyle sürekli alışveriş içerisinde olduklarını gösterirken diğer bir taraftan da bilim dünyasında Müslüman âlimlerin araştırmaları esnasında edinmiş olduğu bilgi ve tecrübeler neticesinde Orta Çağ tıp biliminin gelişmesine önemli katkı sağladıklarını göstermektedir⁹³. Nitekim İslam coğrafyasında 8. ve 12. yüzyıllar arasında sürdürülen tercüme faaliyetleri başta felsefe olmak üzere tıp, eczacılık, astroloji, matematik ve diğer bilimlerin gelişmesine yardımcı olmuştur. Özellikle Emevîler ve Abbâsîler döneminde yapılan tercüme faaliyetleri İslam Rönesansı'nı veya İslam'ın Altın Çağını yaşatmıştır⁹⁴.

gibi salgınlardan bahsedilerek tedavileri hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Ayhan Tekineş, "Alternatif İslâmî Tıp "Tıbb-ı Nebevî", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*, (1998), 57-72; Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, 112-113; Mahmut Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler*, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991), 12-13.

⁹² Ünal, "Araplarda Halk Hekimliğine Dair Bazı Tespitler", 246-254.

⁹³ Abdulkadir Bakır, "Geç Orta Çağ Avrupa'sında Tıp Ve Tababet", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2018), 103; Öztürk Güntöre, *Tıp ve Felsefe*, 57-58.

⁹⁴ İslam dünyasının ilk fetih faaliyetleri birçok medeniyet ile tanışmasına vesile olmuştur. Dolayısıyla medeniyetler ile bilgi alışverişi neticesinde ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkiler kurulmuştur. Fetihlerle başlayan tercüme faaliyetleri, İslam dünyasında bilim ve teknoloji alanında çağının doruk noktasına ulaşmasına vesile olmuştur. Bu süreçte Harran, Cündişâpur ve İskenderiye gibi şehirler, dönemin önde gelen ilim merkezleri olarak öne çıkmıştır. Müslümanlar, fetih hareketleriyle bu ilim merkezleriyle tanışarak, Antik medeniyetlerin bilgi birikimini ve kültürel mirasını keşfetme fırsatı bulmuşlardır. Örneğin Urfa Akademisi, Nusaybin Akademisi Antakya Akademisi ve Cündişâpur Akademisi bilisel çalışmaların yapıldığı önemli merkezlerdir. Urfa Akademisi, özellikle astronomi ve matematik alanında yaptığı çalışmalarla bilinirken, Cündişâpur Akademisi, tıp ve felsefe gibi disiplinlerde önemli katkılarda bulunmuştur. Antakya Akademisi ise edebiyat ve retorik alanındaki etkinlikleriyle dikkat çekmiştir. Bu ilim merkezlerinde gerçekleştirilen tercüme faaliyetleri, Antik Yunan, Roma ve Hint bilgilerini Arapça'ya aktararak, İslam dünyasında bilimsel ve entelektüel bir birikim oluşturmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Necati Barış, "İslam Bilim Tarihi'nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal*, 21/3, (2017), 1873-1904; ayrıca bkz. Meriç Güven, "İslâmî Dönem İlk Türkçe Tıp yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontolojisi Açısından Görüngesel "Perspektifi" Bağlamında Değerlendirme", *Lokman Hekim Journal*, 2/1, (2012), 1-10.

İlk çeviri faaliyetleri Emevîler döneminde başlamış olup, Hâlid b. Yezîd'in⁹⁵ ilme merakı neticesinde Arap lisanını bilen Yunan bilim insanları Mısır'dan getirilerek, Yunanca ve Kıptîce⁹⁶ yazılmış kimya eserleri Arapçaya tercüme edilmiştir. Ayrıca matematik, astronomi, tıp ve kimya alanlarında da çeviriler gerçekleştirilmiştir⁹⁷. Bu durum halife Mervân b. Hakem (684-685) ve Ömer b. Abdülaziz (717-720) dönemlerinde de devam etmiştir. Örneğin tıp alanında Mervân b. Hakem'in hekimi Mâserceveyh, İskenderiye Akademisi'ne mensup hekim Ahron (Haron-Hârûn)'un tıpla ilgili Künnâş adlı eserini Arapçaya tercüme etmiştir⁹⁸.

754 ve 775 yılları arasında Abbâsî halifesi Mansur'un⁹⁹ mide rahatsızlığı yaşaması üzerine tedavisi için Cundişapur Üniversitesi'nin başhekimini Corcus Bahtiyuş getirtilmiştir. Hekimin bilgisi, donanımı ve tedavi yönteminden memnun kalan halife onu yanında tutmuş, Yunanca eserleri Arapçaya tercüme ettirmiştir¹⁰⁰. 833 yılında ise Abbâsî halifesi Me'mun'un Beytü'l-Hikme'yi¹⁰¹ inşa ettirmesiyle

⁹⁵ Hâlid b. Yezîd b. Muâviye Emevî emiridir. Ayrıca İslam medeniyetinde ilk tercüme hareketini başlatan ve kimya ilminin öncülerinden birisidir. Detaylı bilgi için bkz. Muhammed Abdülkadir Hureysat, "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1997), 15/292-293.

⁹⁶ Kıptî: Antik Yunancada Mısırlı (Egyptian) anlamına gelen Aegyptos kelimesinin değişikliğe uğraması sonucunda ortaya çıkan bir kelimedir. Günümüzde ise Hristiyan Mısırlıları tarif etmek için kullanılmaktadır. Ayrıca Kıptîce eski Mısır dilinin son gelişim evresi olarak da bilinir. Detaylı bilgi için bkz. İzzettin Artokça, "Kıptîler", *TASAM*, (Ankara: 2013), 1-27; ?"Kıptîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2022), 25/423-425.

⁹⁷ Kendini kimya, tıp ve astroloji gibi ilimlerle ilgilenmeye veren Hâlid b. Yezîd'in bu alanlarda yazılmış olan Grekçe ve Kıptaca eserleri İskenderiyeli birer rahip olan Stephanos ve Maraianos aracılığıyla Arapçaya tercüme ettirmiştir. Barış, "İslam Bilim Tarihi"nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı", 1884; Mehmet Bölükbaşı, "Ortaçağ'da Arap-İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri", *Fikriyat Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sos. Bil. Araştırma Dergisi*, 1, (2021), 1,21; Mehmet, M. Söylemez, "Emevîlerde Eğitim-Öğretim", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti III Emevîler*, ed., Muhammed, A. Alioğlu, (İstanbul: Siyer yayınları, İstanbul: 2018), 3/ 391-392.

⁹⁸ Barış, "İslam Bilim Tarihi"nde İlk Tercüme", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal*, 1883; Thomas Bauer, *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu ?*, 59-60.

⁹⁹ Halife Mansûr, 754-775 yılları arasında halifelik yapmıştır. Halife siyasi faaliyetlerin yanı sıra ilmi ve kültürel faaliyetler sürdürmüştür. Sanskritçe, Süryânice, Kıptîce ve klasik Yunanca'dan çeşitli eserler bu dönemde tercüme edilmiştir. Nahide Bozkurt, "Mansûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2003), 28/5-6.

¹⁰⁰ Corci Zeydan, *İslâm Medeniyeti Tarihi III*, çev., Zeki Megâmiz, (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1976), 281-284; Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman*, 15; Levent Öztürk, "Abbâsîler Döneminde Yaşayan Hristiyan Doktorların İslâm Toplumuna Katkıları", *İstem*, 2/2, (2004), 72-76.

¹⁰¹ Beytü'l-Hikme, İslam düşünce tarihinde merkezi bir rol oynamış olan bir akademik kurumdur. 9. yüzyılın başlarında, Abbasi Halifesi Me'mun tarafından Bağdat'ta kurulmuştur. "Hikmet Evi" anlamına gelen bu merkez, İslam dünyasında bilginin bir araya getirildiği, tercüme edildiği ve yeni bilimsel çalışmaların üretildiği önemli yerdir. Beytü'l-Hikme, özellikle Yunan, Hint ve İran felsefelerinin önemli eserlerinin Arapça'ya çevrilmesine öncülük ederek, bu bilgilerin İslam dünyasında yayılmasına ve entelektüel gelişime büyük katkı sağlamıştır. Ayrıca Beytü'l-Hikme'de gerçekleştirilen matematik, astronomi ve tıp gibi alanlardaki çalışmalar, bilim dünyasına önemli katkılar sağlamıştır. Bu merkezde bir araya gelen bilim insanları, antik dönem bilgilerini yeniden

birlikte Emevîler döneminde başlayan tercüme faaliyetleri Abbâsîler döneminde de sistematik bir şekilde devam etmiştir. Böylece İslam dünyasında bilim ve teknik daha hızlı bir şekilde gelişmiştir. Böylece hekimler Beytül-Hikme'de tercüme faaliyetlerinin yanı sıra kullandıkları araştırma, analiz ve sentez gibi bilimsel metotlar sayesinde tıp ilminin kurumsal ve pratik yönlerini geliştirmiştir. Beytül-Hikme'de tıp alanında çalışmaların öncüsü Huneyn b. İshak¹⁰² olmuştur. Ayrıca farklı din mensubuna sahip bilim insanları ve Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ, Zehravî ve İbnü'n-Nefis gibi Müslüman hekimler de ilmi faaliyetlerde bulunmuştur¹⁰³.

Hekimlerin araştırmalarına ışık tutan bir diğer faktör ise 815 tarihinde Bağdat'ta kurulan bir milyon kitabı bünyesinde barındıran İskenderiye Kütüphanesidir. Bu kütüphanede tıp ve astroloji bilgileri içeren belgeler, cerrahi alanda ve ilaç tedavisi konusunda kaynaklar mevcuttur¹⁰⁴. Bu ilim merkezlerinin kurulmasının yanı sıra İslam dünyasında erken dönemlerden itibaren birçok hastane inşaa ettirilmiştir. İnşaa ettirilen bu hastaneler Bimâristân, Mâristân, Darüşşifa veya Tımarhane olarak adlandırılmıştır. Bu hastanelerde hastalar din, ırk, cinsiyet fark etmeksizin tedavi edilmiştir¹⁰⁵. Ayrıca hastalardan hiçbir ücret talep edilmeksizin hizmet verilmiş, maddi durumu iyi olmayan ve hastalığa yeni yakalanmış bireylere

inceleyerek ve geliştirerek, yeni teoriler ve yöntemler ortaya koymuşlardır. Zamanla Beytül-Hikme'nin etkisi azalmış olsa da, bu merkez, İslam dünyasındaki bilimsel ve entelektüel ilerlemeler üzerinde kalıcı bir miras bırakmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Mahmut, Kaya, "Beytülhikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1992), 6/88-90; Tekeli, Sevim dğr. *Bilim Tarihine Giriş*, 124, 125.

¹⁰² Huneyn b. İshak, Antik Yunan tıbbı ve felsefesinin İslam medeniyetine intikalinde etkili olan önemli bir tercüman ve hekimdir. Detaylı bilgi için bkz. Hasan Katipoğlu-İhsan Kutluer "Huneyn b. İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1998), 18/337-380; Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi*, 34-36; Cengiz Özakıncı, *İslam'da Bilimin Yükselişi ve Çöküşü*, (İstanbul: Otopsi yayınları, 2006), 266.

¹⁰³ Gençel Efe, *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*, 11; Zeydan, *İslam Tarihi III*, 281-284.

¹⁰⁴ Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, 108.

¹⁰⁵ *Bîmâristan* kelimesi "hasta evi veya bakım yeri" anlamına gelmektedir. Kelimenin kökeni Farsça olup *Bîmâr* (hasta) *istân* eki ile birleşiminden oluşmaktadır. *Mâristan* ise kısaltılmış hali olup XI. ve X. yüzyıldan itibaren yazarlar tarafından kullanılmaya başlamıştır. Kelime, Müslüman İspanya'da *malastan-marastan*, Mısır'da *murustan*, Mağrib'de *morstan-mestran* şekline dönüşmüştür. Türk İslam dünyasında ise *dârülmerdâ*, *dârülâfiye*, *dârüşşifâ*, *dârüssıhha*, *dâruttıb*, *şifâhâne* ve *tımarhane* terimleri kullanılmaktadır. 19. yüzyıldan itibaren ise Avrupalıların etkisiyle tüm dünyada hastane kavramı kullanılmaya başlamıştır. Tımarhane kavramı ise 17. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğunda akıl hastalarının kaldığı yer olarak kullanılmaya başlamıştır. Arslan Terzioğlu, "Bîmâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1992), 6/163-178; Ayşe Sarı-Sezgin Zabun, "Bimarhaneler Hakkında Alan Yazın Çalışması", *Uluslararası Sağlık Yönetimi Ve Stratejileri Araştırma Dergisi*, (2021), 7/3 586; Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastahaneler*, (İstanbul: Siyer yayınları, 2018), 82-83; Tülay Metin, *Selçuklu Şehrinde Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*, (İstanbul: Kronik yayınları, 2020), 64-65; Tekeli, Sevim dğr. *Bilim Tarihine Giriş*, 126-128.

bir kat elbise desteği sağlanmıştır. Bunların yanı sıra bu hastanelerde günümüz anlamıyla poliklinik-klinik hizmeti verilmiş, hastalar rahatsızlıklarına göre ruhsal hastalıklar, salgın hastalıklar, iç hastalıklar, göz hastalıkları vb. koğuşlara ayrılmıştır. Ayrıca kadın ve erkeklerde ayrı koğuşlarda tedavi edilmiştir. Hastaların tedavileriyle ilgilenen hekim ve hasta bakıcıları belli olup, hastane içerisinde hekim ve öğrencilerin ders çalışabileceği dinlenebileceği bir salon, konferans salonu, mutfak, hamam, eczane, kütüphane, cami hatta bazı hastanelerde Hristiyan hastalar için şapel¹⁰⁶ mevcuttur. Tüm bu olanaklara ek olarak bu hastanelerde hastaların moral ve motivasyonlarını kaybetmemeleri için müzisyenler hastaları ziyaret ederek mental sağlıklarının bozulmasını engellemek için müzik çalmışlardır¹⁰⁷. Bu durum hastaların ruh halini iyileştirmek ve tedavi süreçlerine olumlu katkıda bulunması açısından önemli bir yere sahip olduğunu söyleyebiliriz.

İslam coğrafyasında hastanelerin kurulmasıyla tıp bilimi gelişmiş ve bu alanda kurumsal yapıların sayısı her geçen gün artmıştır. Müfessir, tarihçi, muhaddis ve fakih Et-Taberî ile Mısırlı tarihçi el-Makrizî'ye göre, İslam dünyasındaki ilk hastane, 707 yılında Emevî Halifesi el-Velid bin Abdül Melik tarafından Şam'da kurulmuş olup, cüzzamlılar, kötürümler, körler, yatalaklar ve kimsesizleri barındırmak amacıyla hizmet vermeye başlamıştır. Aynı dönemde Kahire'de el-Kanadil sokağında Abu Zubeid'in evi de bir bîmâristan olarak kullanıma sunulmuştur. Ayrıca sekizinci Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz döneminde Harran'da bir tıp okulu kurulmuştur. Tüm bu gelişmeler İslam medeniyetinin sağlık hizmetlerine verdiği önemi ve sosyal sorumluluk bilincini açıkça göstermektedir¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Şapel genellikle dini veya dinsel törenlerin gerçekleştirildiği, ibadet amacıyla kullanılan küçük kilise binalarını ifade eden bir terimdir. Şapeller, genellikle ana kilise binasının yanında veya başka bir yerde bulunur. Bu alanlar, özellikle manastırlarda veya büyük malikanelerde toplulukların küçük ibadetlere katılması için ayrılmıştır. Şapeller genellikle dekoratif öğelerle süslenir ve dini resimler, heykeller veya diğer sanat eserleriyle donatılmıştır. Ayrıca özel aile etkinlikleri, cenaze törenleri veya küçük düğünler gibi özel törenler için de kullanılmıştır. Bunun yanı sıra doğal felekatler, salgın hastalıkların yaşandığı dönemlerde korunma merkezleri olarak kullanıldığı bilinmektedir. Şapellerin tasarımı ve dekorasyonu genellikle dönemin mimari tarzına ve kilise geleneğine bağlı olarak değişiklik göstermiştir. Detaylı bilgi için bkz. Burcu Ceylan, Orçun Erdoğan, "Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'da İkinci Kullanımları", *Cedrus*, 7, (2019), 663-679.

¹⁰⁷ Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, 109-110; Fatma Çapan, "İslam Dünyası'nda Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 8/3, (2019), 1208-1210; Sigrud Hunke, *İslâm'ın Güneşi Avrupa'nın Üzerinde*, (İstanbul: Bedir yayınları, 1975), 153.

¹⁰⁸ Bayat, "İslâm Tarihinde Tıbbın Gelişmesi ve Silvan'da Tıp", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18/30, (2013), 16; Yunus, Berkli, "Dârüşşifa/Bîmaristan "İslâm Kurumları Tarihi", ed.,

İslam coğrafyasında hastanelerin kuruluş ve gelişim süreci, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde önemli aşamalar kaydetmiştir. Emevîler döneminde hastanelerin temel işleyiş biçimleri oluşturulmuş, bu dönemde sağlık kurumları İslam dünyasında yaygınlaşmaya başlamıştır. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise hastaneler, İslam dünyasında bilim ve tıbbın merkezi haline gelmiş, altın çağını yaşamıştır. Mesela Abbasî halifesi el-Mansur, Cündîşâpûr'dan bilim insanlarını getirterek tercüme faaliyetlerini başlatmış, bu hekimlerin desteği ile Bağdat'ta el-Harbia mahallesinde bir bîmâristan hizmete sunulmuştur.¹⁰⁹ Hastanelerin temel amacı topluma zarar verebilecek psikolojik ve fizyolojik yönden rahatsız olan kişilerin belli bir yerde toplanıp tedavi edilmesi, kimsesiz ve yoksullara yardım etmek ve sevap işlemektir. Bu fikirle daha sonra Bağdat, Dımaşk, Kahire ve İspanya başta olmak üzere Orta Çağ İslam Dünyası'nda bîmâristanlar inşa edilmeye başlanmıştır.¹¹⁰ Ayrıca ilerleyen zamanlarda bîmâristanlarda akademik tıp eğitimi verilmiş ve ünlü doktorlar yetişmiştir. Bu konu hakkında Sigrid Hunke, *o dönemde dünya'nın hiçbir yerinde eczacılık ve sağlık işleri alanında Müslümanlar kadar gelişen bir toplum olmadığını dünyanın henüz bir benzerini görmediği hastaneler ve doktorlar olduğunu* eserinde aktarmıştır¹¹¹. Hunke'nin bu ifadesi İslam medeniyetinin tıp alanında yaptığı katkıların, evrensel bilim tarihindeki önemini ve etkisini açıkça gözler önüne sermektedir.

İslam Medeniyetinde hastaneler özellikle Selçuklular döneminde iyice yaygınlaşmıştır. Bu hastaneler mimari yapısı başta olmak üzere klinik tipi öğretim vermesiyle Avrupa medeniyetini etkilemiştir. Ayrıca Haçlı Seferleri esnasında Selçuklu devletinin kullanmış olduğu askerî sahra hastaneleri Avrupa'ya kadar intikâl etmiştir¹¹². Örneğin Büyük Selçuklular döneminde ordunun içinde devamlı orduyla beraber hareket eden askerlerin sağlık işlerinden sorumlu ve onlara gerekli

Eyüp Baş, (Ankara: Grafik yayınları, 2013), 404; Terzioğlu, "Ortaçağ Türk-İslâm Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesiri" *Belleten*, 34/133, (1970), 128.

¹⁰⁹ Terzioğlu, Ortaçağ "İslâm-Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri (XVII levha ile birlikte)", *Belleten*, (Ankara: TTK yayınları, 1970), XXXIV, 128; Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastahaneler*, (İstanbul: Sıyer yayınları, 2018), 109-110.

¹¹⁰ Aydın Saygılı, "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik Makaleler*, ed., Yavuz Unat, (Ankara: Lotus yayınları, 2008), 55; Detaylı Bilgi için bkz. İbrahim Kalın, *İslâm ve Batı*, (İstanbul: İsam yayınları, 2021).

¹¹¹ Hunke, *İslâm'ın Güneşi*, 149-153.

¹¹² Saygılı, "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri", *Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik Makaleler*, 55.

acil müdahalenin yapılabilmesi için seyyar hastaneler mevcuttur. Nitekim Sultan Melikşâh ve torunu Sultan Mahmut zamanında orduda cerrahlar, kehhaller (göz doktoru), hasta bakıcıları ve cerge adı verilen seyyar hastane çadırlar mevcuttu. Bu seyyar hastaneler; doktorlar, müstahdemler, ilaçlar ve tüm malzemeleri yaklaşık iki yüz kadar deve aracılığıyla taşınmıştır. Ancak Selçuklular adına esas tedavi ve sağlık hizmetlerini üstlenen kurumsal müesseseler bîmâristan, dârü"ş-şifâlar ve kervansaraylardı. Nitekim bîmâristanlar, hasta bakım ve tedavi merkezleri olarak hizmet verirken, dârü"ş-şifâlar, daha çok büyük şehirlerde kuruluş, hem hasta bakımı hem de eğitim merkezi olarak işlev görmüştür. Kervansaraylar ise yolcuların ve tüccarların konakladığı, dinlendiği ve ihtiyaçlarını karşıladığı yerler olarak önemli bir sağlık hizmeti sunmuştur. Büyük Selçuklu Devleti"nde tıp eğitimi genellikle medreselerde değil, bîmâristan ve dârüşşifâ gibi tesislerde verilmiştir. Bu tesislerde görev yapan hekimler seyyar olarak çarşı ve pazarlarda hastaları tedavi etmişlerdir. Örneğin Şamlı Muhaddeb adlı bir hekim, hastaları çarşılarda para karşılığında tedavi etmiştir. 1232"de vefat ettikten sonra ise evini ve kitaplarını vakfederek burasının Müslümanlar için bir tıp mektebi olmasını vasiyet etmiştir. Şamlı Muhaddeb"in yanı sıra 1170 doğumlu Muhezzibuddin Abdurrahman, Şam"da evini tıp medresesi olarak vakfetmiş ve buradan birçok tabip yetişmiştir. Muhezzibuddin Abdurrahmanın eserlerinden bazıları *İhtîşâr ul-hâvî* ve *Makale f i"l-istifrâğ* dır. Muhezzibuddin Abdurrahman, Melik Âdil"in hizmetinde 100 dinar maaş ile çalışmıştır. Hekim, Melik Kâmil'i tedavi ettiği için Reis ül-etıbbâ (Baştabip) olarak atandı ve hükümdar tarafından kendisine 12.000 dinar para ve altın başlıklı 24 at hediye edilmiştir. Diyarbakırlı Seyfeddin Âmidî'nin yanında mülâzemet (staj) etmiştir. XIII. yüzyılın ilk yarısında bir müderris, halifeye verdiği bir muhtırada (bir konuda uyarmak için yazılan yazı) zenginlerin evlerine giden tabiplerin çok para kazandıklarını, halktan hak ettiklerinden fazla ücret aldıklarını, sokak köşelerinde oturan tabip ve göz doktorlarının bozuk ilaç kullanarak bedenleri bozduklarını, akşam evlerine çantaları para dolu olarak döndüklerini anlatıp şikayet etmiştir. Buna karşılık Yahyâ bin İsa gibi halkı mahallelerinde ücretsiz tedavi eden ve onlara parasız ilaç gönderen tabipler de vardı¹¹³. Böylece Büyük Selçuklu Devleti"nde tıp, uygulamalı yöntemlerle

¹¹³ Muharrem Kesik, "Selçuklular"da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", *Tarih Dergisi*, 71, (2020), 117; Süheyl, Ünver, *Selçuk Tababeti*, (Ankara: TTK yayınları, 2014), 11; Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak Orta Çağda Türk Şehri*, (İstanbul: Kronik yayınları, 2020), 64-65;

öğretilmiş ve sağlık hizmetlerinin yaygınlığı zamanla artış göstermiştir. Mesela Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, Büveyhi emiri Adudüddевle tarafından 981 yılında Bağdat'ta inşa ettirilen Bîmâristân-ı Adudî'yi 1036-1039 yılları arasında tamir ettirerek yeniden hizmete açılmıştır. Selçuklular döneminde "Muazzam Saray" olarak bilinen bu hastane, hem hastaların tedavisi hem de hekimlerin eğitimi için yoğun ilgi görmüştür. Bu hastahane Moğolların 1258'deki Bağdat işgaline kadar aktif olarak kullanılmıştır. Özellikle tıp öğrencilerine doktora tezi düzeyinde çalışmalar yaptırılmıştır¹¹⁴. Bu durum dönemin tıp eğitiminde ileri araştırmaların ve akademik gelişimin önemsendiğini ve bu alanda yapılan çalışmaların bilimsel gelişim için kritik bir rol oynadığını göstermektedir. Aynı zamanda tıp eğitiminin sadece pratik bilgiyle sınırlı kalmayıp, teorik ve araştırma temelli bir yaklaşımla ele alındığını da ortaya koymaktadır.

Büyük Selçuklular döneminde, Sultan Alp Arslan'ın Veziri Nizâmü'l-Mülk tarafından Nîşâbü'r'da ilk hastane inşa edilmiştir. Bunun yanı sıra Büyük Selçuklular döneminde Bağdat, Şîraz, Berdesir, Kâşân, Ebher, Zencân, Gence, Harran ve Mardin gibi birçok şehirde bîmâristanlar kurulmuş, ancak bu yapılar günümüze kadar varlıklarını sürdürememiştir¹¹⁵.

1062-1095 yılları arasında Suriye Selçuklu Meliki Tutuş, Bağdat'ın doğu yakasında "Bîmâristân'ı Tutuşî" adıyla bir hastane kurarak tıbbi hizmetler sunulmasını sağlamıştır. Ayrıca 1094 yılında Dımaşk Valisi Dukâk b. Tutuş, Bâbü'l Berîd bölgesinde bir başka hastane inşa ettirilmiştir. 1085-1097 yılları arasında ise Kirman Selçuklularının Sultanı Melik Turan Şah, Berdesîr'de¹¹⁶ Berdesîr Saray Hastanesini inşa ettirmiştir¹¹⁷.

Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009), 332-333; Terzioğlu, "Ortaçağ Türk-İslâm Hastaneleri ve Avrupa'ya Tesiri" *Belleten*, 34/133, (1970), 130-131; Zeydan, *İslam Tarihi III*, 25.

¹¹⁴ Çapan, "İslam Dünyası'nda Bimaristanlar ve Gelişim Süreçleri", 1214; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies*, 3/11, (2011), 156; Terzioğlu, "Bîmâristan", 165; Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 210-220; Ünver, *Selçuk Tababeti*, 11.

¹¹⁵ Muharrem Kesik, "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", 117; Hüseyin Kayhan, "Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar", *History Studies*, 3, (2011), 156-157; Terzioğlu, "Bîmâristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 6, (1992), 167.

¹¹⁶ Berdesîr: Kirman bölgesinin önemli bir kentidir. Detaylı bilgi için bkz. Marcel Bazin, "Kirmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2002), 24/62-63.

¹¹⁷ Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 232.

Anadolu Selçukluları döneminde ise Sultan I. Keyhüsrev'in kız kardeşi Gevher Nesibe adına Kayseri'nin Yenice Mahallesi'nde Gevher Nesibe Hatun Şifahanesi inşa ettirilmiştir. Bu yapı günümüze kadar ulaşan en eski hastane ve dünyanın en eski tıp fakültesi olarak kabul edilmiştir. 1206 yılında hizmete açılan bu şifahane, 1839 yılına kadar tıbbi amaçlarla kullanılmış ve günümüzde Erciyes Üniversitesi Tıp Tarihi Müzesi olarak hizmet vermektedir¹¹⁸. Ayrıca bu dönemde 1217 yılında Sivas'ta Keykâvus Dârü's-şifahanesi, 1217-1236 yılları arasında, Konya Dârü's-şifahaneleri, 1228 yılında Divriği Behram Şah'ın kızı Turan Melik'in hastanesi, 1235'te Çankırı'da Selçuklu Emirlerinden Atabey Ferruh Dârü's-şifası, 1272'de Kastamonu'da Ali Pervane'nin Dârü's-şifahanesi, 1275'te Tokat'ta Pervane

¹¹⁸ Gevher Nesibe Sultan Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıçaslan'ın kızı I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in kız kardeşidir. Gevher Nesibe Sultan, sarayın ordu komutanına gönül vermiştir. Bu gönül hikâyesinden haberdar olan I. Gıyâseddin duruma karşı çıkmış bu iki gencin aşklarına mani olmak için ordu komutanı savaşa göndermiştir. Savaşa giden ordu komutanı şehit olmuştur. Haberi alan Gevher Nesibe Sultan yemeden içmeden kesilmiş kısa bir süre sonra da halk arasında ince hastalık olarak bilen verem hastalığına düşmüştür. Hastalık her geçen gün Gevher Nesibe sultanın vücudunu zayıf düşürmüş ve ölüme doğru sürüklemiştir. Bu durum karşısında vicdan azabı duyan ağabeyi ölüm döşegindeki kız kardeşini ziyaret ederek özür dilemiş ve bir isteğinin olup olmadığını sormuştur. Gevher Nesibe Sultan ise, *"Ben devası olmayan bir derde düştüm, kurtulmama imkân yok. Hiçbir hekim derdime çare bulamadı, ben artık ahiret yolcusuyum. Eğer dilerse benim servetimle benim adıma bir darüşşifa yaptır. Bu darüşşifada bir taraftan dertililere şifa verilirken, diğer yandan da devası olmayan derlere şifa aransın. Burada ünlü hekimler ve cerrahlar yetişsin. Kimse bir kuruş ödemesin, bu benim adıma bir vakıf olsun"* diyerek son arzusunu dile getirmiştir. Gıyâseddin Keyhusrev kız kardeşinin vefatına çok üzülmüş ve son arzusunu yerine getirmek için ikinci defa tahta çıktığı zaman kendi adıyla anılan medreseyi yani (Gıyâsiyye), arkasından da dârüşşifâyı yaptırmıştır. Bu medresede yalnızca hastalar tedavi edilmemiş aynı zamanda da tıp eğitimi verilmiştir. Hatta tıp eğitimleri ihtisas kollarına göre ayrılmış ve iki temel kısımda incelenmiştir;

1. *Ulûm-ul ava'il: Matematik, astronomi, fizik, dilbilgisi, felsefe, tıp.*
2. *İslami İlimler: Usul, fıkıh, hadis, tefsir vb.*

Bilhassa dönemin ünlü hekimleri olan Ebû Bekir er-Râzî ve İbn-i Sînâ'nın eserleriyle birlikte, Hipokrat ve Galen, eski Yunan ve Roma kaynakları üzerinden dersler verilmiştir. Darüşşifanın ilk kadrosu, bir başhekim, iki hekim, bir cerrah, bir göz doktoru (kehhâl), bir eczacı ve bir idareciden oluşmuştur. Darüşşifanın ilk yıllarında Konyalı Hekim Ebubekir'in başhekimlik yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Tiflisli Hubeyş bin İbrahim'in de medresenin ilk müderrisi olduğu iddia edilmiştir. Bu sağlık kurumunda devrin büyük hekimlerinin reçetelerine göre ilaçlar hazırlanırdı. Hastaların tedavileri sırasında eğitimler verildiği kaynaklarda belirtilmiştir. Ayrıca ilk defa akıl hastalıklarını müzikle tedavi etme yöntemi Selçuklular devrinde, Gevher Nesibe Hatun Şifahane'sinde başlamıştır. Darüşşifa 1900'lerin başlarına kadar görevine devam etmiştir. Ahmet Hulusi, Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifası ve Tıp Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 1996), 39-42; Bayat, *Tıp Tarihi*, 267; Osman Oral, "Dünyanın İlk Tıp Fakültesinin Yapılmasına Vesile Olan Gevher Nesibe Sultan", *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*, 6/2 (2013), 19-30; Mustafa, Hayırlıdağ, "Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası", *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 10, (2021), 219-232.

Bey'in Dârü's-şifahanesi, 1288'de Turan Melik Sultan'ın Divriği'de inşa ettirdiği dârü's-şifahanesi Anadolu Selçukları döneminde inşa edilen hastanelerdir¹¹⁹.

Sosyal bir devlet anlayışına sahip olan Selçuklu Devleti'nde devletin ileri gelenleri tarafından yapılan hayır kurumları bulunmaktaydı. Mesela Anadolu Selçuklu Devleti'nin kadınları imar faaliyetlerine katılımı dikkat çekmektedir¹²⁰. Nitekim Anadolu Selçuklu Devletinin ilk hastanesi olarak kabul edilen Gevher Nesibe Hatun Dârüşşifâsı¹²¹, Divriği'de Turan Melek Dârüşşifâsı¹²² ve son olarak Amasya'da Amber b. Abdullah Dârüşşifâsı bu konuda önemli örneklerdendir¹²³. Bunların yanı sıra Yoncalı Ilıcası I. Alâeddin Keykubad zamanında saray mabeyincilerinden Ramazanü'l-Hacib'in kızı Gülsüm Hatun tarafından 1233 yılında yaptırılmıştır. Hatuniye Ilıcası ise Amasya şehrinde İlhanlı Sultanı Olcaytu Muhammed Hudabende'nin eşi İlduş (Yıldız) Hatun'un adına 1308'de inşa ettirilmiştir¹²⁴. Adı geçen hastanelerde, hastalıkların tedavisinde hidroterapi yöntemi¹²⁵ kullanılmıştır¹²⁶. Kütahya ve Amasya şehirleri haricinde Anadolu'nun

¹¹⁹ Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 230-234; Terzioğlu, "Yerli Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri", *Türkler*, haz., Hasan Celal Güzel dğr., 5, (2002), 728-741; Muhammet Kemaloğlu, "XI.-XIII. yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar", *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 7/13, (2014), 3-4; Muharrem Kesik, Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi", 71, (2020), 115-144; Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Yasemin Aydınoglu, Selçuklularda Tıp Eğitimi Ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri (Konya: Selçuk Üniversitesi Sos. Bil. Enst. İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Öğretmenliği ABD, YL Tezi, 2009).

¹²⁰ Anadolu Selçuklu Devletinde 71 vakfın kurucularının cinsiyetine baktığımız zaman yüzdelerine % 91,54'ü erkek, % 8,45'i ise kadın baniler teşkil etmektedir. Funda Gülay Kadioğlu- Selim Kadioğlu, "Adı Darüşşifalara Ad Olan Kadınlar", *Mersin Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 1/1, (2020), 1-3; Hasan Yüksel, "Anadolu Selçuklularında Vakıflar Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi Uygarlığı", *Vakıflar Dergisi*, 30, (2007), 35-50.

¹²¹ İslam Medeniyetinde Anadolu'da kurulan en eski hastane ve tıp mektebi, Anadolu Selçuklu hükümdarı I. Gıyâseddin Keyhusrev kız kardeşi Gevher Nesibe Sultan adına yaptırılmıştır. Detaylı Bilgi için bkz. Ahmet Hulusi Köker, "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı Ve Tıp Medresesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1996), 14/39-42.

¹²² Divride kurulan Turan Melek dârüşşifâsı Fahreddin Behramşah'ın kızı, Mengücek Beyi Ahmed Şah'ın eşi adına inşa ettirilmiştir. Ayrıca Turan Melek Şifahanesi Ahmet Şah'ın yaptırmış olduğu Divriği Ulu Camii'nin güney duvarın bitişiğindedir. Müjgân Cumbur, "Selçuklu Ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler", *Erdem*, 3/8, (1987), 342-343.

¹²³ İlhanlı Sultan Olcaytu Mehmed Han'ın karısı İlduş (Yıldız) Hatun'un kölesi Amber b. Abdullah ve Anadolu Emîri Ahmed Bey'in inşa ettirdiği bilinmektedir. Detaylı Bilgi için bkz. Gönül Cantay, "Amasya Dârüşşifâsı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1991), 3/5-6.

¹²⁴ Cumbur, "Selçuklu Ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler", 343-344; Ünver, *Selçuk Tababeti*, 104.

¹²⁵ Su ile gerçekleştirilen bir tedavi yöntemidir. Bu yöntemde, sıcak ve soğuk suyun vücut üzerindeki etkilerinden faydalanılır. Detaylı Bilgi için bkz. Ezgi Genç- Süleyman Erhan Deveci, "Suyun Tedavi Amaçlı Kullanımı: Balneoterapi ve Hidroterapi" *Bütünleyici ve Anadolu Tıbbi Dergisi*, 4/2, (2023), 62-86.

birçok şehrinde ılıcalar ile tedaviler uygulanmıştır. Anadolu Selçuklular Devleti’nden sonra beylikler döneminde kurulan bazı hastaneler ise Necmettin İlgazi’nin¹²⁷ eşi Sitti Raziye Hatun, Anadolu’nun bilinen ilk kadın dârüşşifâsının banisidir. Hatun Silvan’da Artuklular döneminde tıp medresesi ve dârüşşifâsının da banisidir. Tıp medresesinin yanı sıra Mardin’de bir medrese inşa ettirdiği de bilinmektedir¹²⁸.

Kısacası Selçuklu döneminde sağlık hizmetlerinin organizasyonu ve hastane inşası, dönemin sosyal devlet anlayışını ve tıp alanındaki gelişmeleri yansıtmaktadır. Selçuklular, hastaneler inşa ederek hem rutin hastalıkların hem de salgın hastalıkların tedavisi ve önlenmesi konusunda önemli adımlar atmışlardır. Ayrıca Selçuklu dönemindeki hastaneler sadece tedavi merkezleri değil, aynı zamanda tıp eğitimi veren ve hekim yetiştiren kurumlar olarak da işlev görmüştür. Bu bağlamda darüşşifalar, toplumun her kesiminden bireylerin sağlık ihtiyaçlarını karşılamış, poliklinik hizmetleri ile hastaların düzenli takibini yapmış ve reçete edilen ilaçları ücretsiz olarak sağlamıştır. Bu uygulamalar Selçuklu döneminde sağlık hizmetlerinin geniş kitlelere ulaştırılmasını ve sosyal yardımlaşmanın güçlendirilmesini sağlamıştır. Bu gelişmeler İslam dünyasında tıbbın ilerlemesine ve gelişimine önemli katkı sağlamıştır¹²⁹.

1.3. Avrupa Medeniyetinde Tıp

Orta Çağ Avrupası’nda bilimsel çalışmaların gelişmesinde siyasi, ekonomik, sosyal ve bilhassa dini faktörler etkili olmuştur. Bu faktörler Geç Orta Çağ dönemine kadar Avrupa medeniyetlerini olumsuz bir şekilde derinden etkilemiştir. Bu bakımdan Roma İmparatorluğu’nun yıkılması, Avrupa toprakları başta olmak üzere geniş coğrafyaya yayılan barbar istilası ve ekonomik buhranlar Avrupa’nın karanlık çağlar yaşanmasına neden olmuştur. Söz konusu bu durum karşısında bilimsel çalışmaların doğması her geçen gün zorlaşmıştır. Dolayısıyla insanlar günlük temel

¹²⁶ Cuncur, “Selçuklu Ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler”, 343-344.

¹²⁷ Necmettin İlgazi Mardin Artuklu Beyliğinin kurucusu Detaylı bilgi için bkz. Sevim, “İlgazi, Necmeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 22/89-90.

¹²⁸ Funda Gülay Kadioğlu- Selim Kadioğlu, “Adı Darüşşifalara Ad Olan Kadınlar”, 3.

¹²⁹ Öztürk, *İslâm Dünyasında Hastaneler*, 230-31; Ünver, *Selçuk Tababeti*, 11; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 342-346; Terzioğlu, “Bîmârîstan”, 167; Kayhan, “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”, 156-157; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 65-66; Terzioğlu, “Yerli Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa’ya Tesirleri” *Türkler*, 5, (2002), 730; William Montgomery Watt, *İslam’ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*, çev., Ümit H. Yolsal, (Ankara: Bilgesu yayınları, 2013), 61-65.

ihtiyaçlarını karşılayabilmek adına eğitimden ve bilimsel faaliyetlerden uzak doğmatik düşünceler ile yaşamlarını idame ettirmişlerdir. Bu düşünce biçimini birçok alanda gözlemlemek mümkündür. Örneğin tıp alanında düşünce ve bilimin yerine dini inancı esas almış, eleştirci ve tartışmacı bakış açısı yerine doğma fikirleri, bilgi yerine skolâstik düşünceyi, önemli tıp kitapları yerine İncil'i, ülke yerine kiliseyi, hükümdar yerine papa'yı koymuş olup, bu dünya yerine de öbür dünyayı esas alan bir zihniyet yerleşmiştir. Bu konu hakkında tıp tarihçisi Ali Haydar Bayat, Orta Çağ Avrupa döneminin karanlığını *biraz kilise, biraz teoloji, biraz engizisyon, biraz da yanmış insan eti kokar* sözü ile tasvir etmiştir¹³⁰. Bunların yanı sıra Hristiyanlık inancına göre ruh temizliğini beden temizliği ile karıştıran Orta Çağ Avrupa insanları ruhlarını kurtarmak adına bedenlerini ihmal etmiş genel temizlik kurallarını uygulamaktan geri durmuşlardır. Dolayısıyla böyle bir toplumda hijyen büyük bir sorun teşkil ederek çeşitli hastalıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır. Orta Çağ Avrupa medeniyetlerinin şehirleri, sokakları ve kasabaları çağdaşlarına göre daha kirli ve sanitasyon koşullarından¹³¹ uzak bir yaşam biçimine sahip olduğu ileri sürülmüştür. İnsanlar çöpleri ve dışkılarını meydanlara dökerek şehrin yapısına yakışmayacak davranışlarda bulunmuşlardır. Bu durum karşısında İngiltere ve Londra'da yaşayan insanların dışkılarını sadece gece dökülmesi için yasa çıkarılmıştır. Bu nedenle Orta Çağ Avrupa dünyasında subsizarlık¹³² mesleği ortaya

¹³⁰ Bakır, "Geç Orta Çağ Avrupa'sında Tıp ve Tababet", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1, (2018), 108; Bayat, *Tıp Tarihi*, 153-154; Tolgahan Karaimamoğlu, "Ortaçağ Avrupası'nda Tıp Kültürü ve Gelişmeleri", 46-47. Ayrıca Orta Çağ'ın karanlık atmosferini yansıtan kültürel unsurlara örnek olarak, Umberto Eco'nun *Gülün Adı* romanı verilebilir. Bu eser, Orta Çağ Avrupa'sının olaylarını ve felsefesini derinlemesine inceleyerek, dönemin skolastik düşünce yapısını ve karanlık yüzünü etkili bir şekilde ortaya koymaktadır. Hatta bu eser, Jean-Jacques Annaud'un yönetmenliğinde sinemaya uyarlanmış, İtalya, Fransa ve Almanya'nın ortak bir çalışması olarak gerçekleştirilmiştir. Benzer şekilde, Orta Çağ'ın karanlığının bilim dünyasındaki yansımaları, Alejandro Amenábar ve Mateo Gil'in 2009 yapımı *Agora* filminde de görülebilir. Bu film, Greko-Romen çok tanrıcılığının çöküşü ve Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlaşması sürecinde, din ile bilim arasındaki gerilimi tarihsel bir kurgu çerçevesinde ele alır. Sonuç olarak bu örnekler, geçmişteki olayları ve tarihin karanlık dönemlerindeki entelektüel ve bilimsel mücadeleleri anlamak için önemli kültürel unsurlar olarak değerlendirilebilir.

¹³¹ Hijyen için gerekli, koşulların oluşturulması ve korunmasıdır. *Hijyen ve Sanitasyon el Kitabı*, Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Erasmus, (2018), 3-4.

¹³² Orta Çağ Avrupa dünyasında yoksul kişilerin belli bir ücret karşılığında dışkı, çöp dökme ve istenilen görevi yerine getiren bir nevi hizmetçilere verilen addır. Örneğin Isaac Newton subsizarlık yaparak eğitim masraflarını karşıladığı bilinmektedir. Sensei, Ezeli Şambalı Anastasiya Novih 4., <https://docplayer.biz.tr/183581960-Sensei-ezeli-sambalali.html> Erişim Tarihi: (12.05.2024).

çıkıştır. Bu olumsuz hijyen koşulları veba, cüzzam, frengi, kolera ve tifo gibi hastalıkların oluşmasına zemin hazırlamıştır¹³³.

Orta Çağ Avrupa toplumunda, yaşanan zorluklar karşısında bilime ve tıba önem verilmesi beklenirken, bunun yerine bilim dini otoritenin baskısı altında geri plana atılmış ve küçümsenmiştir. Tıp, XIII. yüzyıla kadar skolastik bir düşünce yapısı altında ilerlemiştir. Bu açıdan Orta Çağ Avrupa tıp tarihini iki kısma ayırmak doğru olacaktır. İlk dönem özgür düşüncenin mevcut olmadığı bunun yerine skolastik düşüncenin hâkim olduğu karanlık bir devir olarak tanımlanabilir. Nitekim bu dönemde kilise tarafından temsil edilen Hristiyanlık düşüncesi, bilime karşı düşman kesilmiş, din ile bilim birbiriyle mücadele eden iki unsur olup bu işler ile ilgilenen kişiler putperestlerle bir tutulmuştur¹³⁴. Orta Çağ dünyasının en büyük kütüphanelerinden biri olan İskenderiye Kütüphanesi binlerce kıymetli eseri bünyesinde barındıran bir kütüphane olarak bilinir. Fakat dini düşünce ile bilimin birbiriyle çakışması neticesinde M.S. 391’de meydana gelen ayaklanma esnasında kütüphanenin Piskoposu Theophilus tarafından kütüphane ateşe verilmiştir. Bu olay Orta Çağ Avrupa’ında bilim dünyasının zarar görmesine ve tıp ilminin yetersiz kalmasına neden olmuştur. Söz konusu bu durum siyasi ve dini olayların bilim dünyasında yol açtığı yıkıcı etkileri açıkça göstermektedir¹³⁵.

Orta Çağ Avrupa’ında, bilim ile otorite arasındaki çatışma giderek şiddetlenmiş ve kilise ile bilim insanları arasındaki ayrılık derinleşmiştir. Bu gerginliğin artmasıyla birlikte, bilim zayıflamış ve Avrupa’da bilimsel gelişmelerin durakladığı karanlık bir dönem başlamıştır. Toplum, bilimin yerine İncil ve Kilise’yi merkeze alarak, bilim dünyasında irrasyonel düşünce biçimini benimsemiştir. Özellikle tıp alanında, bu dogmatik yaklaşım sonucunda hastalıkların nedenleri kötü ruhlar, cinler ve mistik olaylarla ilişkilendirilmiştir. Hastalar tedavi için hekimlere başvurmuş olsalar da, şifanın esas kaynağı her zaman kilise olarak kabul edilmiştir.

¹³³ Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, 95; Nevzat Eren, *Çağlar Boyunca Sağlık ve İnsan*, (Ankara: Gelişim yayınları, 1996), 224; Ayrıca Orta Çağda hijen hakkında detaylı bilgiler için bkz. Georges Vigarello, *Temiz ve Kirli Orta Çağdan Günümüze Vücut Bakımının Tarihi*, çev., Zühre İlkelen, (İstanbul: Kabalcı yayınevi, 1996).

¹³⁴ Ancak tüm bu dini otoritenin baskısına rağmen sayı bakımından az da olsa bilimsel faaliyetler yürütülmüştür. Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, 99.

¹³⁵ Apak, “İskenderiye Kütüphanesi’nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler”, *İslami Araştırmaları Dergisi*, 16/1, (2003) 179; Bayat, *Tıp Tarihi*, 153.

Örneğin hastaların iyileşmesi ve ruhsal huzura kavuşması için tanrının lütfu aracılığıyla azizlere, azizlerin dualarına, kutsal mekânların ziyaret edilmesine ve bedenlerindeki kötü ruhların kovulması amacıyla kilisenin önerdiği çeşitli ritüeller (kutsal suyla yıkanma vb.) yöntemler o dönemde yaygın bir tedavi biçimi olarak kabul edilmiştir¹³⁶. Bu bağlamda halk arasında çeşitli ritüellere (sihir-büyü) vb. başvurulmuş, kutsal metinlere dayandırılarak hikâyeler ile anlatılmıştır. Örneğin Hz. İsa'nın bazı hastaları mucizevi yollar¹³⁷ ile tedavi etmesi, insanlara şefkat ve merhamet göstermesi, İsa'dan sonra havarilerinden beklenmiştir. Bu çerçevede Orta Çağ Avrupası'nda dine dayalı "Manastır Tıbbı" anlayışı ortaya çıkmıştır. Böylece batıl inançlarda şifa arayan Orta Çağ insanları kiliselerde yatmış, dualar etmiş, kutsal mekânları ziyaret ederek azizlerin eşyalarına dokunmuş, aziz ve azizelerin madalyalar içinde saklanan kişisel eşyaları (saç, sakal, diş, tırnak vb. nesneler) kutsal sayılmış ve hastalıklara iyi geleceği umuduyla insanlar bu nesneleri yanlarında taşımıştır. Ayrıca azizlere hastalıkların çeşitlerine göre vasıflar yüklenmiştir. Örneğin Aziz Sebastian'a veba hastalığı, Aziz Rocus'a frengi hastalığı, Aziz Job'a (Yunus) cüzzam hastalığı, Aziz Lucie'ye göz hastalıkları ve Aziz Artemis'e cinsel organ hastalıkları için başvurulmuştur. Dolayısıyla kilise, hem maddi hem de manevi hayat üzerinde tek otorite olduğunu tıp üzerinden de güçlü bir şekilde göstermiştir¹³⁸.

Orta Çağ Avrupa toplumunda halk arasında çaresiz durumlarda sıkça başvurulmuş büyü ve batıl inançlar, tıp biliminin önemli bir kısmını oluşturmuştur. Söz konusu bu durum ilk dönemlerde sorun teşkil etmezken ilerleyen dönemlerde sapkın davranışlardan rahatsız olan kilise, pozitif bilimlere reddetmiş ve insanlara tanrı

¹³⁶ Bayat, *Tıp Tarihi*, 143-155.

¹³⁷ Hem İslam hem de Hristiyan medeniyetin de Hz. İsa'ya atfedilen mucizelerler mevcuttur. Örneğin körün gözünü açmak, cüzzamlı hastaları iyileştirilmesi, ölüyü diriltmesi gibi. Kuran-ı Kerim de Âl-i İmraân Suresinin 49. ayetinde Hz. İsa; "İsrailoğullarına peygamber olarak gönderir, o da onlara der ki: Ben, Rabbinizden delille geldim size. Balçığı yoğurur, kuş şekline sokar, ona üflerim, Allah'ın izniyle kuş olur. Anadan doğma körü körlükten kurtarıyorum, abraş illetine tutulmuşu, Allah'ın izniyle iyileştiririm ve Allah'ın izniyle ölüyü diriltirim, evlerinizde yediklerinizi, sakladıklarınızı size bildiririm. İnanmışsanız şüphe yok ki, bunlar size delildir." Hristiyanlık inancında ise ölüyü diriltmesi, körlerin gözlerini açması, hastaları iyileştirmesi Ahd-i Cedit'te de mevcuttur. Detaylı bilgi için bkz. (Matyus. 9, 12, Markus, 1. 40-41, 2, 3-11, 3, 1-5, 5, 25-43, 10, 46-52); Ali Bakkal, "Hz. İsa'ya Atfedilen Mucizelerin Olağanüstülük Açısından Tahlili", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45, (2020), 66-85; Betül Avcı, "Hristiyanlıkta ve Kur'an Tefsirlerinde Hz. İsa'nın Mucizeleri", *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 9, (2000), 257-268; Ayrıca bkz. Niaz Çavgalov, *İnciller'e ve Kur'an'a Göre Hz. İsa'nın Mesajı*, (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Felsefe ve Din Bilimleri-Tarihi Bilim Dalı 2012).

¹³⁸ Bayat, *Tıp Tarihi*, 154-155; Karaimamoğlu, "Ortaçağ Avrupa'sında Tıp Kültürü ve Gelişimleri", 45-46 ve 54.

dışında hiçbir şeyle ilgilenmemeleri gerektiğini hakkında telkinde bulunulmuştur¹³⁹. Ayrıca kilise, Orta Çağ Avrupa insanların dini öğretilerin dışına çıktığını, tanrıya karşı geldiğini düşünerek büyü batıl inançlar ve rasyonel tıp uygulamalarına dayalı tedavi yöntemlerini engellemek istemiştir. Çünkü tıbbın kilise çevresinde gelişmesi uygun görülmüştür. Ancak her geçen gün tıp biliminin kilise denetiminden çıkarak bağımsız bir bilim dalı haline gelmeye başlamasıyla, kilise, tıp alanını falcılık, büyücülük ve sihir gibi uygulamalarla ilişkilendirerek bu tür davranışları kınamış ve bunları uygulayan kişileri ve yerleri doğrudan hedef almaya başlamıştır. Bu bakımdan kilise, bu tür uygulamaları sapkınlık olarak nitelendirerek, kendi otoritesini korumak adına sert yaptırımlar uygulamaya başlamıştır. Bu durumu sadece tıp ilmi ile sınırlandırmayan kilise, astronomi, anatomi, farmakoloji, fizik, felsefe vb. pozitif bilimlere de karşı çıkmıştır. Örneğin önceleri astroloji ilmiyle bir sonraki veba salgınının ne zaman olacağını açıklayan kilise, kâhinliği de Orta Çağ tıbbı içerisine dâhil etmiş, yasaklamıştır¹⁴⁰.

Orta Çağ Avrupa tıbbının gelişimini engelleyen önemli faktörlerden birisi de insan vücudunun Ruh-ül Kudüs'ün Tapınağı olarak kabul edilmesidir¹⁴¹. Bu bakış açısı neticesinde insan bedeninin kesilip biçilmesini günah olarak değerlendirmiş ve bu tür uygulamaları yasaklamıştır. Bu durum anatomi biliminin teorik bilgilerle sınırlı kalmasına neden olmuştur. Nitekim makro kozmosun¹⁴² işleyişini anlamamanın mikro kozmos¹⁴³ olan insan vücudunu anlamaktan geçtiği anatomi diseksiyonunun Orta Çağ İslam ve Hristiyan dünyasında yasaklanması tıp ilmini zayıflatmıştır. Her

¹³⁹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 143-155.

¹⁴⁰ Karaimamoğlu, "Ortaçağ Avrupası'nda Tıp Kültürü ve Gelişmeleri", 45-51; Gül, *Ortaçağ Avrupa Tarihi*, 109-112; Yıldırım, *Bilim Tarihi*, 75-98; Bayat, *Tıp Tarihi*, 153-155.

¹⁴¹ Rûhulkudûs, Kur'an-ı Kerim'de Cebrâil Peygamber için kullanılan bir isimdir. Hristiyanlık inancında ise Hz. İsa'nın doğumu ve teslisi (baba, oğul ve kutsal ruh) temsil eder. Metinde bu kavram, insan vücudunun yaratıcıdan bize emanet olduğunu ve bu emanete özen göstermemiz gerektiğini vurgulamak için kullanılmıştır. Ayrıca insan vücudunun yüce, temiz ve kutsal olduğunu belirtir ve ahiret inancına göre yeniden dirilmede önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Bedri Ruhselman, *Ruh ve Kâinat*, (Basım Yeri ? Kenan Maatbası, 1946), 105-347; Ömer Faruk Harman, "Rûhulkudûs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV yayınları, 2008), 35/216-217; Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, 99.

¹⁴² Tabiat kanunları veya sünnetullah, evrenin düzenine ve işleyişine dair değişmez prensipler olarak kabul edilmiştir. Bu prensipler, doğanın ve varlıkların işleyişine yön verir ve evrenin düzenli bir şekilde işlenmesini sağlamıştır. Detaylı bilgi için bkz. <https://kavrammutfagi.com> Erişim Tarihi (29.03.2024); Gamze Güler, "Çevirmenin Çoklu Habitusu", *Tobider-Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*, 7/ 2, (2023), 237-248.

¹⁴³ İnsan, mikrokozmos olarak kabul edilir çünkü o, kâinattaki büyük düzenle benzer bir düzen içinde yaratılmıştır ve aynı zamanda tanrı ile de bir ilişki kurabilir. <https://kavrammutfagi.com> Erişim Tarihi: (29.03.2024); Güler, "Çevirmenin Çoklu Habitusu", 237-248.

ne kadar o dönemde İslam dünyası çağının üstünde bilimsel faaliyetler sürdürmesine rağmen anatomi alanında teorik bilgilerden öteye gidememiştir. Bu alanda sadece çeviri eserlerde aktarılan bilgiler doğrultusunda insan vücudu incelenmiştir. Dolayısıyla eserler kapsamında oluşturulan orijinal fikirlerin muhtemelen patolojik ve cerrahi vakalar ve hayvanlar üzerinde yapılan deneyler sayesinde elde edilmiştir. Örneğin Yuhanna İbn Maseveyh¹⁴⁴ maymunlar üzerinde diseksiyon yapmış ve insan vücudunu böyle inceleyip anlamaya çalışmıştır¹⁴⁵. Ebû Bekir er-Râzî, İbn-i Sînâ ve Ali bin Abbas anatomi alanında önemli çalışmalar yapmışlardır. Ancak bu çalışmalar, daha çok teorik bir zeminde kalmış ve pratik uygulamalardan uzak olmuştur. Yinede diseksiyon konusunda yaptıkları sınırlı araştırmalar ile dönemin tıp uzmanları ve Osmanlı hekimleri üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuşlardır. Nitekim Orta Çağ İslam dünyasında gerçekleştirilen anatomik çalışmalar, sonraki dönemlerde Osmanlı hekimleri tarafından daha da geliştirilmiş ve özellikle 1629-1631 yılları arasında Şirvanlı Şemseddin-i İtākî¹⁴⁶, bu bilgiler ışığında ayrıntılı anatomi çizimlerini yapmıştır. Hekimin kaleme aldığı *Teşrih-i Ebdân ve Tercümân-ı Kibale-i Feylusûfân* adlı eser, dönemin en önemli anatomi kitaplarından biri olarak kabul edilmiştir¹⁴⁷.

Hristiyan dünyasında ise diseksiyon tamamen kilise tarafından yasaklanmış hatta zaman zaman bu konu hakkında bildiriler yayımlanmıştır. Örneğin 1330 yılında papa VII. Boniface diseksiyon'un yasak olduğunu hatırlatan bir bildiri yayımlamıştır¹⁴⁸. Diseksiyonun ne zaman başladığı tam olarak bilinmemekle beraber, karanlık dönemlerin bitmesiyle Orta Çağ Batı Toplumu'nun X. yüzyıldan itibaren entelektüel yaşam tarzına geçmesiyle beraber başlamış olduğu düşünülmektedir. Bu konu hakkında ilk bilgiler tıp tarihçileri tarafından öğrenilmektedir. Tıp tarihçilerine göre XIII. ve XIV. yüzyıllar arasında Bologna Üniversitesi'nde yaygın bir şekilde diseksiyon yapılmıştır. Ancak bu diseksiyonlar insan vücudunun genel anatomisini

¹⁴⁴ Abbâsiler döneminin meşhur Süryânî hekimlerinden birisidir. Detaylı bilgi için bkz. M.Cüneyt Kaya, "Yahannâ b. Mâsveyh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2013), 43/582.

¹⁴⁵ Kahya, "Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı", *Belleten*, 43, (1979), 742-743.

¹⁴⁶ Şirvanlı Şemseddin-i İtākî Avrupalı hekimlerinden etkilen ilk Osmanlı hekimidir. Detaylı bilgi için bkz. Kahya "Şemseddin-i İtākî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2010), 38/519.

¹⁴⁷ Kahya, "Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı", *Belleten*, 742-743.

¹⁴⁸ Kahya, "Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı", 747.

öğrenmek için değil, âdli olayları çözümlemek için yapılmıştır. Kısacası bu çalışmalar bir diseksiyondan ziyade post mortem¹⁴⁹ çalışmalardır. Orta Çağ Avrupa dünyasında ilk başlarda âdli bir işlem olarak başlayan diseksiyon çalışmaları 1523 yılından itibaren papa VII. Clement’in yayımlamış olduğu bildiri ile tamamen serberst bırakılmıştır. Böylece Orta Çağ Avrupa dünyasında tıbbi çalışmaların sayısı zaman içerisinde artış göstermiştir¹⁵⁰.

Orta Çağ Avrupa dünyasında tıp bilimi önceleri katedral ve manastırlar çevresinde gelişirken “Putperest Dönem Fetişimi”nin sona ermesiyle yani erken Orta Çağ rönesansının başlamasıyla Avrupa toplumunda başta tıp olmak üzere sosyo-kültürel hayatta bir aydınlanma yüzyılı başlamıştır. Böylece başlangıçta karanlık bir tıp anlayışını yansıtan dönem sona ermiş ve pozitif bilimlerin özgürce yürütüldüğü bir dönem başlamıştır. Söz konusu bu durum ise XIII. yüzyılın başlarından itibaren görülmeye başlamıştır. Bu dönemde Orta Çağ Avrupa toplumunda şehirleşme süreçlerinin başlaması, üniversitelerin kurulması, yeni kurumların ortaya çıkması ve ekonomik alanda değişimlerin yaşanması, paranın yayılmaya başlaması ve ticaretin canlanmasıyla birlikte toplum adeta yeniden doğmuştur¹⁵¹. Bilhassa bilim dünyasında aydınlanma yaşayan bu toplum diğer medeniyetler ile etkileşimi neticesinde birçok bilim alanında önemli ilerlemeler kat ettiği düşünülmektedir. Örneğin Doğu medeniyetiyle olan etkileşimi, özellikle de Haçlı Seferleri sırasında birçok medeniyetle temas içinde olmasına yol açmıştır. Böylece Orta Çağ Avrupa toplumu doğunun bilim ve teknik uygulamalarını öğrenme fırsatı bulmuştur. Süryanice ve Arapça eserler Latince’ye çevrilerek Avrupa’da geniş bir kitleye ulaştırılmıştır. Çeviri faaliyetlerinin yanı sıra Avrupa uygarlıkları öğrenmiş oldukları bilgi birikimini pratik uygulamalara dönüştürmüş, zaman içerisinde bağımsız tıp kuruluşları kurulmuştur. Örneğin 1140 yılında Napoli’de ve

¹⁴⁹ Post Mortem: Ölümden sonra yapılan âdli tıp işlemine otopsi yani Post-Mortem denir. Başka bir ifadeyle, kadavralar üzerine yapılan âdli incelemeye olarak da tanımlanmaktadır. Detaylı Bilgi için bkz. <https://www.ttb.org.tr/eweb/adli/3.html>.

¹⁵⁰ İlk kez Bologna üniversitesinde Lucca’lı Hugh öğrencisi Theoderich Borgognoni tarafından yapılmış, çalışmalarını Saliceto’lu William’kiler devam ettirilmiştir. Padova Üniversitesi’nde ise Mondino Luzzi anatomi derslere vermeye başlamıştır. Ancak Luzzi Galenos’un etkisinde kalıp özgün anatomik bulgulara ulaşamamıştır. Buna rağmen öğrencileri için 1316 yılında kaleme almış olduğu eser batı dünyasında ilk anatomi kitabı olarak kabul görülmüştür. Kahya, “Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı”, 741-747.

¹⁵¹ Detaylı bilgi için bkz. Le Goff John, *Avrupa’nın Doğuşu*, çev., Timurçin Binder, (İstanbul: Literatür yayınları, 2008), 75-76; Tekeli, Sevim dğr. *Bilim Tarihine Giriş*, 104-107.

1180 yılında Paris’te bağımsız eczanelerin kurulması, hekimler ile farmakoloji uzmanları arasındaki ayrımın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu durum ise bizlere tıp biliminin zaman içerisinde gelişerek alt dallarının oluşumunu ve gelişmesini göstermektedir. 1076 yılında ise Salerno Tıp okulunda bu iki ana bilim dalı ayrı meslek grubu içerisinde ele alınmış, eğitimler için bu bağlamda müfredat oluşturmuştur. 1240 yılında I.Frederik’in¹⁵² yayımladığı kararname ile Güney İtalya ve Sicilya’da eczacılık ve hekimlik resmi bir şekilde iki ayrı meslek branşı olarak ayrılmıştır¹⁵³. 1150 tarihinde Paris Üniversitesi, 1158’de Bologna Üniversitesi, 1167’de Oxford Üniversitesi, 1181’de Montpellier Tıp Merkezi ve 1222’de Padova Üniversitesi kurulmuştur¹⁵⁴. Görüldüğü üzere Avrupa’da XIII. yüzyıldan sonra skolastik düşünce terk edilerek yerine özgür düşünce ortamında yorum ve münakaşalara dayanan pozitif düşünce ortamı başlamıştır.

1.4. Tıbbın Modern Sağlık Üzerindeki İzleri

Antik Hint, Çin, Mısır ve Yunan medeniyetlerinin tıbbi bilgi ve yöntemleri, Tıbb-ı Nebevi uygulaması ile hastalar tedavi edilmiştir. Hint medeniyetinde geliştirilen tıbbi tanı ve prognoz yöntemleri¹⁵⁵, dönemin diğer toplumları tarafından benimsenmiş ve günümüzde de uygulanmaya devam etmektedir. Bu durum tıp alanında süregelen gelişim ve dönüşüm sürecini gözler önüne sermektedir. Ayrıca 1840’lı yıllarda Doğu Hindistan Kumpanyası’nda görev yapan İngiliz cerrah James Esdaile, Hint tıbbının hipnoz tekniklerinden etkilenmiş ve bu teknikleri kullanarak ağrısız ameliyatlar gerçekleştirmiştir. Bu durum Avrupa tıbbında anestezi alanında önemli bir etki yaratmış ve hipnozun cerrahi prosedürlerde bir anestezi yöntemi

¹⁵² Alman İmparatoru ve Sicilya Kralı olan Büyük Frederik, Alman düşünce ve kültür tarihinde önemli bir figürdür. Alman filozof Wilhelm Dilthey, kaleme aldığı *Alman Ruh Tarihine Dair Tetkikler* adlı eserinde, Büyük Frederik’e özel bir değer atfetmektedir. Eseri incelediğimiz zaman “Büyük Frederik ve Alman Tenvir Hareketi” başlıklı bölümde, onun Alman aydınlanmasına olan katkıları vurgulanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Wilhelm, Dilthey, *Alman Ruh Tarihine Dair Tetkikler*, çev., Hasan Cemil, (İstanbul: Yeni Zamanlar yayınları, 2004).

¹⁵³ Hekimlik ve eczacılık ayrı birer branştır. Orta Çağ dünyasında sözlü reçete anlayışı yaygındır ancak 1353 tarihinden itibaren Fransa’da yazılı reçeteler kullanılmaya başlamıştır. Daha önceki yıllarda böyle bir uygulama mevcut değildi. Demirhan Erdemir, *Tıp Tarihi*, 103-104.

¹⁵⁴ Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, 101; Fatih Rukancı-Hakan Anameriç, “Ortaçağda İlk Üniversiteler: Studium Generale”, *Felsefe Dünyası*, 39, (2004), 170-186.

¹⁵⁵ Tıp termolojisinde, hastalığın gidişatını, süresini ve iyileşme veya iyileşme olasılığını gösteren tahmini cevap. William Bynum, *Tıp Tarihi*, (İstanbul: Dost yayınları, 2020), 19.

olarak kullanılabileceğini göstermiştir¹⁵⁶. Tıp tarihinin köklü uygulamalarından biri olan akupunktur¹⁵⁷, kadim Çin tıbbının önemli bir tedavi yöntemi olarak hem tarihi süreçte hem de günümüzde yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Bu yöntem modern tıpla uyumlu bir şekilde günümüzde metal iğneler veya lazer ışınları kullanılarak tedavi ve cerrahi müdahalelerde uygulanmaktadır. 1980 yılında Dünya Sağlık Örgütü, akupunkturun kırk üç farklı hastalığın tedavisinde etkili olduğunu belirten bir rapor yayımlamıştır.¹⁵⁸ Mısır medeniyeti, çeşitli tıbbi yöntemlerin yanı sıra Orta Çağ ve Rönesans dönemlerinde etkili olan hermetizm akımının da¹⁵⁹ temellerinin bu dönemlerde atıldığı düşünülmektedir.

Antik Yunan medeniyeti ise önceki uygarlıkların bilgi birikiminden yararlanarak, ampirik (deney ve gözlem) ve pratik yaklaşımları rasyonel bir sistem haline getiren bir kültür olarak öne çıkmıştır. Bu entelektüel miras, pozitif bilimler ve sosyo-kültürel yaşamda sonraki yüzyılları derinden etkileyerek Batı tıbbının temellerinin atılmasına vesile olmuştur¹⁶⁰. Örneğin M.Ö. 5. yüzyılda Antik Yunan hekimi Hipokrat tarafından oluşturulan “Hipokrat Yemini”, Antik Çağ’ın filozof ve hekimlerinin etik değerlerini vurgulayan kuralları içermektedir. Bu etik kurallar Orta Çağ ve modern dönemde de farklı ilkelerle zenginleştirilerek tıp pratiğinde rehber olmuştur. Nitekim günümüzde bu etik kodlar, tıp mesleğinin temel ahlaki prensiplerini şekillendirmiş ve küresel çapta yaygın olarak benimsenmiştir¹⁶¹. Bu

¹⁵⁶ Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi Semboller, Büyüler ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*, (İstanbul: Hayykitap yayınları, 2017), 27.

¹⁵⁷ Eski bir Çin tedavi yöntemi olan Akupunktur; deri altındaki meridyenlerin üzerine belli noktalara iğne batırmak suretiyle, bozulan enerji akışını düzeltilmesi amaçlayan bir tedavi yöntemidir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kavaklı “Akupunktur”, *Fırat Üniversitesi Tıp Fakültesi, Anatomi AD ve Fırat Üniversitesi Hastanesi, Akupunktur Tedavi Birimi*, 15/1, (Elazığ: 2010), 1-4.

¹⁵⁸ Bayat, *Tıp Tarihi*, 87-89; Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi Semboller*, 32.

¹⁵⁹ Hermetizim akımı: Antik Mısır’da yaşamış olan bilge Hermes Trismegistus’un öğretisidir. Bu öğretinin temellerinde madde karanlık ile özdeş, karanlığın zıttı ışık ruhla özdeş olup aydınlık da ruhta olduğu temellendirilmiştir. Sait Yılmaz, “Hermes’in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu’ya Yolculuğu”, *Lectio Socialis*, 3/1, (2019), 21-46; Detaylı bilgi için bkz. Sibel Özbudun, *Hermes’ten İdris’e Bir Dinsel Geleniğin Dönüşüm Dinamikleri*, (Ankara: Ütopya yayınları, 2015).

¹⁶⁰ Ertekin, *Tıbbın Öyküsü*, 72.

¹⁶¹ Antik Yunan’ın ünlü hekimi Hipokrat, modern tıbbın babası olarak kabul edilmiştir ve geleneksel dini-sihri tedavi yöntemlerine karşı, akıl ve tecrübeye dayalı bir tıp anlayışını savunmuştur. Tıp alanında pek çok eser yazmış ve bu eserler, Orta Çağ İslam hekimleri tarafından Arapça’ya çevrilmiştir. Günümüzde ise tüm dünyada kabul görülen Hipokrat Yemini, ölümünden sonra bir öğrencisi tarafından kaleme alındığı görüşü yaygındır. Bu metin Abbâsîler döneminde Süryaniceden Arap diline kazandırılmıştır. Günümüzde ise Arapça’dan Türkçe’ye çevrilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Kahya “Hipokrat”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1998), 18/119-121; İlyas Altuner, “Hipokrat Yemini”, *İğdır Üniversitesi Sos. Bil. Dergisi*, 7, (2015),

bağlamda İlk Çağlardan itibaren kullanılan tıp bilgileri, tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin katkılarıyla gelişmiş ve modern tıp uygulamalarında da önemli bir yer eddiği düşünülmektedir. Ayrıca bu bilgi ve yöntemler zamanla sürekli bir dönüşüm geçirerek günümüz tıbbında etkili bir biçimde uygulanmış ve modern tıbbın temel prensiplerinin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Eski tıbbi bilgilerin, çağdaş koşullara uygun hale getirilip geliştirilmesi ise tarihsel birikimin sürekliliğini ve bilimsel bilginin evrimine katkı sağladığını göstermektedir.

Tıptaki evrimsel sürecin devamlılığına bakacak olursak simgesel değişimin durağan olduğu ve sadece bir objeye odaklandığı ortaya çıkacaktır. Bu minvalde tarih boyunca tıp sembolize edilirken yılan figürü kullanılmıştır. Yılan, önemli bir simge olmanın yanı sıra birçok medeniyetin mitolojilerinde, efsanelerinde ve kültürel yaşamlarındaki objelerinde yer aldığı bilinmektedir. Bu hayvan çağlar boyunca düalist yapının sembolü olarak kabul edilmiştir. Bünyesinde barındırmış olduğu bu düaliste iyilik ve kötülüğü, aydınlık ve karanlığı, ölüm ve şifayı sembolize ettiği düşünülmektedir¹⁶². Bu düalist yapı insanoğlunun yılan ile ilişkisinde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir. Nitekim bu hayvan ilk zamanlarda insanlarda korku ve iğrenme duyguları uyandıran bir canlı olmuştur. Bu duygular yılanların zehirlerinin ölümcüllüğü ve korkutucu fiziksel görünümünün oluşturduğu tehdit algısından ileri gelmektedir. Yılanların tehlikeli yapısı bu algının gelişiminde belirleyici rol oynamıştır. Ancak zamanla insanoğlu bu hayvanın zehirlerini panzehir olarak kullanmayı keşfetmiş ve bu gelişme, yılanlara yönelik olumsuz algıların değişmesine neden olmuştur. Ayrıca bu canlıyı yakından gözlemleyen insanoğlu yılanın her yıl deri değiştirdiğini fark etmiş ve bu değişim ve dönüşümü yeniden doğuş yenilenme ve ebedi yaşamın bir sembolü olarak görülmüştür. Bu evrimsel süreç sonucunda yılanı karşı duyulan merak ve saygı artmış, önceki olumsuz algılar yerini daha kabul edilebilir görüşlere bırakmıştır. Örneğin medeniyetler arasında sağlık, bilgelik, güç

1-7; Rabia T. Gücel Pirinç, *Uygulamalı Etik Başlığı Altında Tıbbi Araştırmalarda Etiğin Rolü Ve Tabibin Ahlaki Değerinin Tarihi*, (Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sos. Bil. Enst Felsefe Ana Bilim Dalı Sistematik Felsefe ve Mantık Bilim Dalı, 2019).

¹⁶² Yılan sembolü dünyanın her yerinde birçok medeniyette farklı farklı figürlere formlara dönüşmüş olsa da ana fikir aynı niteliktedir. Örneğin bu hayvanı ifade etmek için *lung*, *luu*, *ejder*, *nek*, *mar*, *evran*, *dragon*, *griffon* gibi pek çok adlandırma mevcuttur. Ekrem Güneri dğr., “Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü”, *Lokman Hekim Dergisi*, 9/1, (2019), 98; İ.Hamit Hancı, “Yılan Hikâyesi” *STED*, 14/8 (2005), 6; Nergis Biray, “Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam Ve Yapı Bakımından”, *Avrasya Terim Dergisi*, 1/2, (2013), 98-99.

ve ölümsüzlükle ilişkilendirilen yılan, tabiatın iyileştirici gücünü temsil eden bir varlık olarak kabul edilmiştir¹⁶³. Tıp tarihinde yılan sembolü birden fazla biçimde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin asa etrafına sarılan bir veya iki yılan, kadeh veya bir kâseye sarılmış uzanmış bir veya iki yılan, kanatlı asaya sarılı çifte yılan, birbirine veya dal üzerinde sarılmış çifte yılan figürleri mevcuttur¹⁶⁴. Asa üzerinde yılan figürüne atfedilen anlam; şifa, bilgelik, ileri görüşlülük, yenileşme-geçleşme, ölümsüzlük, güç, kuvvet ve saygıyı temsil ettiği düşünülmektedir. Bu sembolün kökeni Yunan mitolojisinde Apollon ve Koronis'in oğlu tıp ve sağlık tanrısı Asklepiyon Roma mitolojisinde karşılığı Eskülap'dan gelmektedir. Asklepiyon hekimlik ilmi ile ilgilenmektedir. Asklepios'un kutsal hayvanı olarak kabul edilen yılan, asasının üzerine de sembol olarak tasvir edilmiştir. Asa iyilik tanrılarını temsil ederken üzerindeki yılan figürü ise kötülük ilahlarını ifade etmektedir¹⁶⁵.

Kadeh, kâseye sarılı veya uzanan yılan sembolü, günümüzde Türk eczacılığının amblemi olarak kullanılmaktadır. Amblemin kökeni Yunan mitolojisinde tıbbın ve sağlığın tanrısı Asklepios'un kızı Hygieia'dan gelmektedir. Hygieia, sağlık ve temizlik tanrıçası olarak kabul edilmiştir. Bu sembol kadehin etrafına dolanan yılan motifi ile tasvir edilmiştir. Bu figüre birçok mimari eserde rastlamak mümkündür. Örneğin Anadolu Selçuklu Devleti tarafından 1235 yılında inşa edilen Çankırı Cemalettin Ferruh Darüşşifası mimarisinde mevcuttur. Günümüzde ise Çankırı Darüşşifası Müzesi'nde, tarihi darüşşifalardan ilham alınarak tasarlanmış bir sanat eseri olarak sergilenmektedir. Bu eser, kadeh biçiminde taş işçiliğiyle yapılmış bir fıskiye ile bu fıskiye'nin etrafını saran bir yılan figüründen oluşmaktadır. Yılan, kadehe zehrini boşaltırken tasvir edilmiştir¹⁶⁶.

¹⁶³ Medine Sivri-Canan Akbaba, "Dünya Mitlerinde Yılan," *Folklor Edebiyat*, 24/96, (2018), 53-64.

¹⁶⁴ Ilgaz Akdoğan, "Tıp Sembolünün Tarihçesi Üzerine Bir Değerlendirme", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 12/3, (2022), 457.

¹⁶⁵ Ayrıca Türk toplumunda şamanların da koruyucu hayvanıdır. Akdoğan, "Tıp Sembolünün Tarihçesi Üzerine Bir Değerlendirme", 458-459; Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996), 74-75; Orhan Hançerlioğlu, *Dünya İnançlar Sözlüğü*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000), 55; Biray, "Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam Ve Yapı Bakımından", 97; Erdem, *Dünya Mitlerinde Yılan*, 47.

¹⁶⁶ Mimari eserlerde ve sağlık alanlarında birer simge olarak kullanılan yılan figürü, 1836 yılında II. Mahmut döneminde çıkartılan ferman ile Mekteb-i Tıbbiye öğrencilerinin kıyafetlerinin yakalarına Caduceus sembolü yılan işlenmiştir. Ayrıca Galatasaray Tıbbiyesi'nde 1839 tarihinden itibaren Caduceus figürünü amblem olarak kullanmaya başlamıştır. Akdoğan, "Tıp Sembolünün Tarihçesi Üzerine Bir Değerlendirme", 461; Akdoğan, "Tıp Sembolünün Tarihçesi Üzerine Bir Değerlendirme", 459; Bayat, *Tıp Tarihi*, 271; Canan Aldırmaz Ağartan, "Sanat eserlerinde yaşayan

Bir diğ er fig ur ise kanatlı asaya sarılmış  ifte yılandır. Bu sembolün kökeni Yunan mitolojisinde tanrı ve tanrıçaların habercisi, yolcuların hamisi ve tüccarların koruyucusu Zeus’un oğlu Hermes’e dayanır. Hermes, Caduceus (Kad se) isimli bir asaya sahiptir. Asa Hermese a abeyi Apollon tarafından hediye edilmiştir. Bu asanın özel bir güce sahip olduğuna inanılır. Çünkü asa bir taraftan ateş  ıkartabilirken diğ er bir taraftan ise s k neti sağlayabilme gücüne sahiptir. Zıtlıkları bünyesinde taşıyan bu asa Yunan mitolojisinde şöyle anlatılır; ağabeyinin hediye ettiği asayı denemek isteyen Hermes, birbirlerine öfke ile tıslayarak kavga eden iki yılanın arasına asayı uzatır. Asanın efsunlu gücü üzerine yılanlar kavgalarını unuttur ve asanın etrafına sarılırlar. Böylece kanatlı asa üzerinde  ifte yılan figürü oluşmuştur. Bu figür Yunan medeniyetinden Orta  ağ dünyasına kadar intikal etmiştir ve Orta  ağın sonlarına doğru Rönesans döneminde de kimya, farmakoloji ve eczacılık alanlarında sembol olarak kullanılmaya bařlamıřtır¹⁶⁷.

Bir diğ er figür ise birbirine sarılı yılan sembolüdür. Bu sembolün en eski kullanıcılarından biri Sümer medeniyetidir. Bu bağlamda bu sembolün kökeni Mezopotamya coğrafyasından başlayarak günümüze kadar ulaşmış ve çeşitli anlamlar kazanmıştır. Örneğin Türk toplumunda yaygın bir şekilde kullanılmış olan on iki hayvanlı Türk takviminde yılan figürüne yer verilmiştir. Orhun Abidelerinde ise birbirine sarılmış halde  ifte yılan ejder motifi bulunur. Bu figür sağlık, saadet, mutluluk, şıfa ve huzuru temsil etmiřtir¹⁶⁸. Bunların yanı sıra mimari eserlerde yer alan bu sembol Anadolu Selçuklu Sultanı I. Gıyaseddinin 1204 yılında kız kardeşi Gevher Nesibe Hatun’un adına inşa ettirmiş olduğu  ifte Minare Medresesi’nde de görmekteyiz. Ayrıca Selçuklular döneminde yapılmış olan Eminüddin Darüşşifası,

bir mit: Sağlık tanrısı Asklepios ve kızı Hygieia”, *Zeynep Kamil Tıp Bülteni*, 40/1 (2009), 49-52; Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 74-75/186; Haçerlioğlu, *Dünya İnançlar Sözlüğü*, 55; Ekrem Güneri d r., “Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü”, 100;  nver, *Selçuk Tababeti*, (Ankara: TTK yayınları, 2014), 69.

¹⁶⁷ 1902 yılında Amerika Ordusu Tıbbi Birlikleri Caduceus’u amblem olarak kullanmaya başlamışlardır. Amerikan Ordusu’nun bu seçimi üzerine dünyada birçok farklı sağlık  rg t  de bu amblemi kullanmaya başlamıştır. Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, 177-178; Haçerlioğlu, *Dünya İnançlar Sözlüğü*, 191/234; Hancı, “Yılan Hikâyesi”, 7; Canan Erden, *Dünya Mitlerinde Yılan*, (Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sos. Bil. Ens. YL Tezi, 2016), 53-55.

¹⁶⁸ Biray, “Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam Ve Yapı Bakımından”, 97; Erdem, *Dünya Mitlerinde Yılan*, 47.

Gevher Nesibe Darüşşifası, I. İzzeddin Keykavus Darüşşifası ve diğer şifahanelerde yılan sembolünü değişik formlarda görmek mümkündür¹⁶⁹.

Ünlü tıp tarihçisi Süheyl Ünver, Selçuklu Devleti'nin yaptırdığı darüşşifahanelerin mimarisinde sıkça görülen yılan sembolünden ilham almış, Türk tıbbının amblemi olması için öneride bulunmuştur. Bu öneri birçok tıp fakültesi tarafından benimsenmiş ve uygulanmıştır. Ünver'in vesile olduğu bu amblem 1937 tarihinden itibaren Türkiye'de tıbbın sembolü olarak kullanılmıştır¹⁷⁰. Günümüzde dünyanın birçok yerinde yılan sembolü, başta sağlık alanı olmak üzere tıp ile ilişkilendirilen birçok alanda amblem olarak kullanılmıştır¹⁷¹.

Kısacası yılan sembolü, tarihin çeşitli dönemlerinde medeniyetlerin efsanelerinde, mitolojilerinde ve günlük hayatlarında önemli bir yer işgal edinmiştir. Bu sembol çeşitli materyallerde ve sanat eserlerinde geniş bir şekilde ikonografik olarak kullanılmıştır. Yılanın çok yönlü bir metafor olarak değerlendirilmesi, onun sosyal hayatta ortak bir anlam ve kutsallık taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu bakımdan yılan sembolü, çoğu zaman yaşamın döngüsünü, dönüşümü ve iyileşmeyi temsil ederken, bazen de bilgelik, gizem ve güç gibi anlamlarla da ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle tarih boyunca yılan sembolü, insanların düşünce dünyasında derin bir etki bırakmış, ilkel dönemlerden günümüze kadar önemini korumuştur¹⁷².

¹⁶⁹ Ayrıca madolyanlarda, mimari eserlerde, kilimlerde kısacası günlük hayat içerisinde kullanılan obje ve nesnelerin içerisinde yılan figürünü görmek mümkündür. Aynı zamanda Selçuklular için büyük bir önem arz eden Ahilik Teşkilatının kurucusu olan Şeyh Nasiruddin Mahmud'un "Ahi Evran" adının efsanelerde "kâinat, yılan ve ejder" anlamına geldiği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra Ahi Evranın yılandan kırbaç ve panzehir imal eden bir hekim olduğuda düşünülmektedir. Biray, "Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam Ve Yapı Bakımından", 96; Hancı, "Yılan Hikâyesi", 8; Güneri vd., "Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü", 98.

¹⁷⁰ Akdoğan, "Tıp Sembolünün Tarihçesi Üzerine Bir Değerlendirme", 460; Bayat, *Tıp Tarihi*, 71; Güneri dğr., "Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü", 99-100.

¹⁷¹ Günümüzde Dünya Sağlık Örgütü (WHO) amblemi bu duruma bir örnektir. Aliye Tülay Baybağ, "Tıp Sembolü", *Fevziye Mektepleri Vakfı Işık Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Görsel Sanatlar Bölümü*, (2010), 2.

¹⁷² Göbeklitepe, Nevali Çori, Sümer Kralı I. Gudea'nın taş kabartmaları, Gılgamış Destanı, Antik Mısır'da Thebes kentinde ayrıca Mısır mitolojisinde Apep olarak, Yunan mitolojisinde Asklepios (Roma'da Eskülap) ve Hermes'in arasında, Fars kültüründe Trita ve Hürmüz, Şahmaran, Arap kültüründe İdris Peygamber ve Türklerin Lokman Hekiminde yılan motiflere rastlamak mümkündür. Bu örneklerin sayısını daha da artırmak mümkündür. Detaylı bilgi için bkz. Aliye Tülay Baybağ, "Tıp Sembolü", 1-15.

1.5. Hasta ve Hastalık Nedir?

Salgın hastalıklarla ilgili tarihsel süreçte yaşanan olaylar, alınan tedbirler ve diğer gelişmeler hakkında bilgi vermeden önce, hasta ve hastalık terimlerinin tanımlarını yapmak uygun olacaktır.

Hasta ve hastalık terimi gerçek dünyaya ait bir unsur olduğu düşünülmektedir. Ayrıca hasta ve hastalık kavramları insan zihninde eş veya yakın anlamlı kelimeler olduğu ileri sürülmüştür. Ancak bu kelimelerin dilimizdeki karşılıkları farklı anlamlar taşımaktadır. Örneğin TDK sözlüğünde, hasta kelimesi hastalığa yakalanmış yani sağlığı bozulmuş canlılar için kullanılmıştır. Yine TDK sözlüğünde hastalık kelimesi, canlı varlıkların fizyolojik ve ruhsal yapılarında oluşan işlevsel bozulmalar olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda hastalık canlıların beden ve ruh sağlıklarına zarar veren bir unsurdur. Bu kelimeler dilimize Farsçadan geçmiştir. Farsça yaralanmış, incinmiş anlamına gelen *haste* kelimesinden türemiştir. Yine Farsça hasta anlamına gelen bir diğer kelime *bimar* kelimesidir. Bu kelime aynı zamanda hastane anlamında da kullanılmıştır¹⁷³. Arapça hastalık kelimesinin karşılığı olan *maraz*, TDK sözlüğünde hasta anlamına gelmektedir. Ayrıca *illet* ve *ileti* kelimeleride kullanılmıştır; İlet kelimesi (hasta) anlamına gelirken, ileti kelimesi (hasta) anlamına gelir. Divanü Lûgat-it Türk“te ise hasta kelimesi *iğ-ig*¹⁷⁴ hastalık kelimesi ise *iğle* olarak kullanılmıştır¹⁷⁵. Halk dilinde ise hastalık yerine *arz*, *dert*, *maraz*, *maraza*, *illet*, *sökellik* ve *sayrılık* kelimeleri kullanılmıştır. Bunların yanı sıra ağır hastalıklar için *kırgan*, *kırgın* ve *kıran* kelimelerinde kullanıldığı bilinmektedir¹⁷⁶.

Yukarıda bahsettiğimiz tüm kelimelerden bir çıkarımda bulunduğumuz zaman Türk dilinde hasta ve hastalık terimlerinin günümüzde eş ve yakın anlamlarda kullanılmadığını söylemek mümkündür. Bu konu hakkında Tarihçi Mirko Dražen

¹⁷³ <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/hasta> Erişim Tarihi: (26.08.2024).

¹⁷⁴ Divanü Lûgat-it Türk I, çev., Besimi Atalay, (Ankara, TTK yayınları, 1985), 48.

¹⁷⁵ Divanü Lûgat-it Türk I, 287.

¹⁷⁶ Bahattin, Kökdemir, *Yeni İjiyen I*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948), 3-8; Ümran, Sevil, “Sağlık-Hastalık Ve Kültür Etkileşimi”, Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi, 9/3, (2006), 78-80; Zahide Olgun Henzel, *Hastayı Algılama ve Hasta Kavramını Oluşturma Bağlamında Türk ve Fransız Hekimlerin Karşılaştırılması*, (Adana: Çukurova Üniversitesi Sağlık Bil. Ens. Deontoloji Ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, 2009), 3-5; ed., Mehmet Dalkılıç, *Sağlık ve Hastalık*, (Ankara: Gece Akademi, 2019), 383-84.

Grmek, dünyada tüm diller için ortak bir hastalık kelimesinin tanımının yapılamadığını ve bu durumun neredeyse imkânsız olduğunu söylemiştir. Ancak hastalığın nedenlerinin aynı olduğunu ve dört semantik gruba ayrılacağını ifade etmiştir. Bu dört unsur şunlardır;

- 1.Zayıflık, kuvvet eksikliği, işgücü kaybı
- 2.Biçimsizlik, nefret uyandırma
- 3.Rahatsızlık yaratma, huzursuzluk kaynağı
- 4.Acı ve ağrı¹⁷⁷

Hastalıkların tarihi, insanlık tarihinden bile daha eski bir geçmişe sahip olduğu düşünülmektedir. Bu konu hakkında tıp tarihinin başucu kitaplarından biri olan *Çağlar boyunca Tıp* adlı eserde *Yeryüzünde insanlar yokken hastalıklar vardı* cümlesi ile başlamaktadır¹⁷⁸. Bu konu hakkında bir diğer görüş Kelt mitolojisinin şair ve büyücü ozanı Taliesin'e attır;

*Bil bakalım kim bu güçlü yaratık
Tufandan önce yaşamış
Etsiz ve kansız
Kemiksiz ve damarsız
Kafasız ve bacaksız
Ne daha yaşlıdır ne de daha genç
Başlangıçta olduğundan¹⁷⁹*

Bu mısralarında hastalıkların tufandan önceki dönemlere kadar uzandığını ve bu hastalıkların getirdiği tehlikeleri betimlemiştir.

Bu tanımlamalar ışığında rutin hastalıkların ve salgın hastalıkların insanoğlunun yeryüzünde var olmadan önce evrende serbestçe dolaştığı düşüncesi ortaya çıkarken, diğer yandan insanlığın tarih öncesi dönemlerden beri var olan mikroorganizmalarla mücadele etmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır. Bu mikroorganizmaların çevresel faktörlere göre evrim geçirmiş olması, hastalıkların kökeninin çok eski zamanlara kadar uzandığını göstermektedir. Nitekim mikroorganizmalar, insanlık tarihi boyunca hastalıkların oluşumu ve yayılması üzerinde önemli bir biyolojik faktör olarak rol oynamıştır. Bu durum hastalıkların insanlardan önce de var olduğunu ve bakteriler, virüsler, mantarlar, algler ve

¹⁷⁷ Haydar, Akın, "Tıp Tarihi Yazımında Yöntem:Hastalık Kavramı ve Hastalık Tanımı", https://www.academia.edu/37354551/Tıp_Tarihi_Yazımında_Yöntem_Hastalık_Kavramı_ve_Hastalık_Tanımı, Erişim Tarihi (17.06.2023).

¹⁷⁸ Albert S.Lyons- R.Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp*, çev., Nilgün Güdücü, (İstanbul: Roche yayınları, 1997), 19.

¹⁷⁹ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2020), 19.

protozoonlar gibi mikroorganizmaların çevresel koşullara bağlı olarak evrildiğini göstermiştir¹⁸⁰.

İlk Çağlardan itibaren hastalıklar, tanrı tarafından canlılara bir ceza olarak gönderildiğine inanılmıştır. Bu inanç doğrultusunda hastalıklar dışsal bir kötülük olarak kabul edilmiş, hasta kişiler ise bu kötülüğün kurbanı ve lanetlenmiş bireyler olarak görülmüştür. Bu nedenle hastalıklar tanrının gazabının bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir¹⁸¹. Orta Çağ dünyasında bu inanca ek olarak, hastalıkların nedenine ilişkin hümorale patoloji teorisi de egemen olmuştur. Eski dönemlerden itibaren kabul gören bu teori, hastalıkların, dört temel sıvının dengesizliğinden kaynaklandığını savunmuştur. Bu dört sıvı, vücudun biyolojik, ahlaki ve psikolojik işleyişini etkileyen unsurlar olarak tanımlanmıştır. Orta Çağ hekimleri, vücuttaki dört temel sıvının (kan, balgam, sarı safra, kara safra) dengesizliğinin, hem fizyolojik hem de ruhsal hastalıklara yol açabileceğine inanmışlardır. Bu nedenle kronik ve salgın hastalıklara zemin hazırladığını düşünmüşlerdir¹⁸².

1.5.1. Salgın Hastalık Nedir?

Salgın hastalıklar, belirli dönemlerde hem insan hem de hayvan sağlığını etkileyen hastalıklar olarak tanımlanmıştır. Modern tıbbın ilerlemesiyle birlikte bu hastalıkların yayılma aşamaları ve etkileri hakkında daha detaylı tanımlamalar yapılmıştır. Bu tanımlamalar şu şekildedir: Salgın hastalıklar, evrendeki tüm canlılara bilhassa insanlara, hayvanlara ve bitkilerin büyük bir kısmına bulaşan bir enfeksiyon hastalığıdır¹⁸³. Salgının büyüklüğünü ifade etmek için tıp terminolojisinde “salgının gücü” terimi kullanılmış, bu güç virüslerin mutasyon evresi, üreme ve bulaşma evreleri, coğrafyaya göre uygarlıkların ekonomik koşullarına ve insanların bağışıklık sistemlerine göre değişiklik göstermiştir. Bu unsurlar salgının gücünü etkileyen önemli faktörlerdir. Bu gücün çevreye yayılması ise şöyle ifade edilmiştir; Salgının ortaya çıktığı lokasyonlardan başlayarak çevreye

¹⁸⁰ Orhan Kılıç, “Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri”, 17.

¹⁸¹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 47-110; Susan, Sontag, *Metafor Olarak Hastalık AIDS ve Metaforları*, çev., Osman Akınhay, (İstanbul: Agorakitaplığı, 2005), 44-49.

¹⁸² Berna Arda, “Hastalık Olgusunun Tarihsel Açıklanışında Önemli Bir Kavram: Etki Göçü”, *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 4/2, (1996), 108-110; Demirhan Erdemir, “Ahlât- ı Erbaa”, 2/ 24.

¹⁸³ İbrahim Erol-Burcu Balaban Ökten, “Salgın Hastalıklar Sürecinde Sağlık Hizmetlerine Yönelik Mekansal İhtiyaçların Belirlenmesi”, *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 51, (2023), 254-255

yayılmasına “Andemi” belli bir coğrafyada normalin üzerinde görülmesine “Epidemi” bu standardın üzerinde olduğunda “Hiper Endemi”, birden fazla ülke veya kıtalar arasına yayılmasına “Pandemi” denir¹⁸⁴.

Salgın hastalıkların ortaya çıkmasında çeşitli faktörler rol oynamaktadır. Bu faktörler arasında hijyen koşulları en önemli etkenlerden biridir. Ayrıca ekolojik dengenin bozulması, doğal felaketler, yaşam standartlarındaki değişiklikler, insanların bağışıklık sistemleri, nüfus artışı, göçler, ticaret, savaşlar, keşifler ve fetih hareketleri de salgın hastalıkların meydana gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu konu hakkında tıp tarihçisi Ali Haydar Bayat, salgın hastalıkların oluşmasında askeri seferlerin, ticari faaliyetlerin, doğal afetlerin, göçlerin, kültür ve hijyen alışkanlıklarının ve yaşam standartlarının birinci derece rol oynadığını vurgulamıştır. Bu etkenler toplulukların yetersiz yaşam koşulları nedeniyle bağışıklık sistemlerinin zayıflamasına yol açmış ve sonuç olarak hastalıkların hızla çevreye yayılmasına neden olmuştur¹⁸⁵. Çevreye hızla yayılan salgın hastalıklar veya rutin hastalıklar neticesinde İlk Çağlardan itibaren insan vücudunun temel işleyiş ilkesi hem bir merak konusu hem de bir tabu olmaktan ileriye gidememiştir. Bu nedenle hastalıkların rasyonel açıklamaları geç tarihlere kadar yapılamamıştır. Bu durum insanoğlunun hastalıklarla karşı çözüm arayışları, tıp biliminin temellerini oluşturmaya vesile olmuştur¹⁸⁶.

1.5.2. Hastalıklara Verilen İsimler ve Dinsel Anlamları

Dünya tarihinde pek çok salgın hastalık ortaya çıkmış ve her uygarlık bu hastalıkları kendine özgü tanımlamalar ve adlandırmalarla açıklamıştır. Modern tıbbın gelişimine kadar bu durum hastalıkların sistematik olarak incelenememesi ve doğru bir şekilde tespit edilememesi sorununu ortaya çıkarmıştır. Bu konu hakkında Mirko D. Gremek *Eski Yunan Dünyasında Hastalıklar* adlı eserinde dünyada ortak

¹⁸⁴ Pandemi (eski Yunanca: pan: tüm + demos: insanlar) kökünden türemiştir. Terim olarak birden fazla ülke veya kıtalar arasına yayılan salgın hastalıkların çevreye yayılmasına verilen genel ismidir. Ayşe Tekin, “Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Ekonomik Sonuçları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi*, 2/40, (2021), 332; Karaimamoğlu, *Kara Ölüm Ortaçağ Dünyasını Yok Olmanın Eşiğine Getiren Veba*, (İstanbul: Kronik yayınları, 2022), 12.

¹⁸⁵ Bayat, *Tıp Tarihi*, 265; ayrıca detaylı bilgi için bkz. Charles Kenny, *Salgın Döngüsü İnsanlığın Bulaşıcı Hastalıklara Karşı Bitmeyen Savaşı*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2022), 29-74; Dorthy, H. Crawford, *Ölümcül Yankılar Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?*, (İstanbul: Metis yayınları, 2020), 87-160.

¹⁸⁶ Tostantin Mutusis, “Mikrop Harbi”, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 3, (1952), 1150- 1151.

bir hastalık tanımı olmadığını söylemiştir. Örneğin “Henkan” Hitit Medeniyeti’nde bir hastalıktır. Fakat bu hastalığın genel bir tanımı yapılamadığı gibi semptomlarının da tespit edilemediğinden tüm salgın hastalıklara bu isim verilmiştir. Bunun yanı sıra Bars (beyaz cüzzam), cudri (çiçek hastalığı), hasaba (kızamık), taun, ölet, kıran, hamra, plague, black death (veba) gibi birçok salgın hastalık, çeşitli uygarlıkların kültür ve medeniyetlerinde, dini inançlarına ve coğrafi koşullarına bağlı olarak farklı adlarla anılmıştır¹⁸⁷.

Hastalık adları ve bu hastalıklara karşı uygulanan önlemler, semavi dinlerin kutsal kitaplarında veya dönemin yazarları tarafından yazılmış kronik eserlerde bahsedilmiştir. Örneğin Yeni Ahitte ölüm, kıtlık, savaş ve salgın hastalıkları temsil eden “Mahşerin Dört Atlısı”¹⁸⁸ kavramı göze çarpmaktadır. Bu kavram Hristiyanlık inancında kıyamet alameti olarak kabul edilmiştir. Bu dört atlının ortaya çıkacağı zaman insanoğluna felaketler getireceğine inanılmıştır. Bu atlıların, yeryüzünde yedi mührün açılmasıyla birlikte ölüm, kıtlık, savaş ve salgın hastalıklarını getireceğine dair inanç mevcut olup, bu felaketlerin, dünya üzerinde karanlık bir gölge gibi ortaya çıkacağına inanılmaktadır¹⁸⁹. Bu felaketlerin, dünya üzerinde karanlık bir gölge gibi belireceği düşüncesi, toplumların kolektif korkularını ve tarihsel deneyimlerini yansıtmaktadır. Bu tür tasvirler, dönemin insanların karşılaştıkları zorluklar ve belirsizlikler karşısında duyduğu derin endişeyi ortaya koymaktadır.

Semavi dinlerin kutsal kitaplarında, öğretilerinde, hadislerinde salgın hastalıklar hakkında önemli bilgilere mevcuttur. Örneğin salgın hastalıklarla ilgili en eski kayıtlardan biri Eski Ahit’te bulunmaktadır.

¹⁸⁷ Bu dönemde henkan tüm salgın hastalıkları ifade etmek için kullanılmış olsa da veba, tifo veya kolera hastalıklarında karşıladığı muhtemeldir. Ahmet Ünal, “Hitit Tıbbının Ana Hatları”, *Belleten*, 44/175, (1980), 475-496; Ali M. Dinçol, “Ağüella Ritüali (Cth 394) Ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış”, *Belleten*, 49/193, (1985), 10; İlker Koç, *Hititler*, (Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı yayınları, 2006), 52.

¹⁸⁸ Mahşerin dört atlısı olarak tasvir edilen ölüm, kıtlık, savaş ve salgın hastalıklar, tarih boyunca insanlık üzerinde büyük etkiler yaratmıştır. Kanadalı gazeteci ve yazar Nikiforuk, bu dört atlıdan bahsederken onların tarih seyrini nasıl değiştirdiğini açıklamıştır. Birinci atlı, tanrının dünyasını ve yaşamı simgeleyen beyaz renkle tasvir edilir. İkinci atlı, savaşı temsil eden büyük bir kılıç taşıyan kırmızı renkte görülür. Üçüncü atlı, refah ve kıtlığı ölçmek için terazi taşıyan siyah renkle betimlenir. Dördüncü atlı ise soluk ve kansız bir görünüme sahip olup ölümü simgelediği ileri sürmüştür. Nikiforuk, bu dört atlıyı filozof Jacques Ellul’a dayanarak, insanlığın yaşamını ve tarihini etkileyen olaylar silsilesi olarak tasvir etmiştir. Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 14-17.

¹⁸⁹ Muhittin Şahan, *Salgın ve Parazitli Hastalıklar*, (İzmir: Ticaret Mat.T.A.Ş.,1964), 1-2.

Mûsâ ile Hârûn, Firavun'un huzuruna çıkıp şöyle dediler: 'İsrail'in Tanrısı Yehova diyor ki, Halkımı salver de çölde bana bayram yapsın. Fakat Firavun "Yehova kim ki sözünü dinleyip İsrail'i salıvereyim. Yehova'yı tanımam, İsrail'i de salıvermem" dedi. Musa ile Harun "İbranilerin Tanrısı bizimle konuştu" dediler. İzin ver de, çölde üç günlük yol gidip Tanrımız Yehova'ya kurban sunalım, veba veya kılıç ile vurmasın"¹⁹⁰.

Mısır'dan Çıkış 5/1-3, Firavun ile İsrail halkı arasındaki anlaşmazlığın ardından, Firavun'un İsrailoğullarını zor durumda bırakması ve tutuklaması sonucunda tanrının Mısır'a veba salgını gönderdiğini ve ülkenin bu salgından büyük bir şekilde etkilendiğini ifade edilmiştir. Bu ifadeden salgın hastalıkların tanrının gazabının bir işareti olarak değerlendirildiği ve kutsal metinlerde bu hastalıkların tanrının öfkesiyle ilişkilendirildiği sonucuna varılabilir.

Eski Ahit'in yanı sıra İncil'de de birçok salgın hastalığa dair referanslar mevcuttur. Bilhassa bu kutsal kitapta veba, cüzzam ve hummadan sıkça söz edilmiştir¹⁹¹. Ayrıca cüzzam hastalarının toplum tarafından dışlandığı bu yüzden de onlar için özel bir yer ayrıldığı hastalara nasıl bakılması gerektiği ile ilgili bilgiler aktarılmıştır. Örneğin;

RAB Musa'ya ve Kâhin Harun'a şöyle dedi: "Bedeninde deri hastalığına dönüşebilecek şiş, kabuk ya da parlak leke bulunan kişi Harun'a, ya da Harun'un kâhin oğullarından birine götürülecek. Kâhin derideki yaraya bakacak, yarada kıl ağarması varsa ve yara derine inmişse, kişi deri hastalığına yakalanmış demektir. Hastaya bakan kâhin onu kirli ilan edecektir. Derideki parlak leke beyazsa, derine inmemişse, üzerindeki kıllar ağarmamışsa, kâhin hastayı yedi gün kapalı bir yerde tutacak. Yedinci gün yaraya bakacak; yara ilerlememiş, deri yüzeyine yayılmamışsa, hastayı yedi gün daha kapalı bir yerde tutacak. Yedinci gün hastaya bir daha bakacak; yara solmuş, deri yüzeyine yayılmamışsa, hastayı temiz ilan edecek. Yara yalnızca kabuktur. Hasta giysilerini yıkayıp temiz sayılacaktır. Ancak temiz sayılmak için kâhine muayene olduktan sonra derisindeki kabuk yayılırsa, yine kâhine görünmelidir. Kâhin kişiye bakacak, derisindeki kabuk yayılmışsa onu kirli ilan edecek. Kişi deri hastalığına yakalanmış demektir. "Deri hastalığına yakalanan kişi kâhine götürülecek. Kâhin ona bakacak. Derideki şiş beyazlaşmış, üzerindeki kıllar ağarmışsa, şişkin yarada kızıl et görünüyorsa, bu müzmin bir deri hastalığıdır. Kâhin kişiyi kirli ilan edecek, ama kapalı yerde tutmayacaktır. Çünkü kişi zaten kirlenmiştir. "Eğer deri hastalığı yayılıp kâhinin görebildiği kadarıyla tepeden tırnağa hastanın bütün bedenini kaplamışsa, kâhin hastaya bakacak ve bedenini hastalık saran kişiyi temiz ilan edecektir. Yaralar beyazlaşmış ve temizdir. Ama kızıl et görünüyorsa, kişi kirli sayılacaktır. Kâhin kızıl et görürse, kişiyi kirli ilan edecektir. Kızıl et kirlidir, deri hastalığıdır. Eğer kızıl et iyileşir, beyazlaşırsa, hasta yine kâhine görünmelidir. Kâhin hastaya bakacak, yara beyazlaşmışsa, yarayı temiz ilan edecek. Kişi temiz sayılacak..." der¹⁹².

Bir diğer kutsal kitap olan Tevrat'ta, cüzzam, kel-temriye, sıtma, verem, veba vb. hastalıklardan bahsedilmiştir. Bu hastalıklar arasında cüzzam üzerinde daha çok durulmuş ve uzun uzun anlatılmıştır. Ayrıca Tevrat'ta bu hastalıkların teşhisi ve tedavisi hakkında bilgiler de mevcuttur. Ayrıca Hristiyanlık inancının temel öğretisi

¹⁹⁰ Detaylı bilgi için bkz. (Mısır'dan Çıkış, 5/1-3.); İlyas Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası İslâm Tarihinin İlk Salgını*, (İstanbul: Siyer yayınları, 2020), 11.

¹⁹¹ Albert S. Lyons - R. Joseph Petrucelli, *Çağlar Boyu Tıp*, 71.

¹⁹² Levililer, 13/1-3; <https://kutsalkitap.Lev.13> Erişim Tarihi (05.03.2024).

doğrultusunda hangi hayvanların etinin yenilmemesi gerektiği, karantina esaslarının nasıl düzenleneceği ve salgına yakalanan kişilere karşı alınacak tedbirler hakkında vaazlar verilmiştir¹⁹³.

Hristiyanlık ve Yahudilik dinlerinin yanı sıra İslamiyet'te de salgın hastalıklara dair referanslar bulunmaktadır. İslam, hastalık ve sağlık konularını ele alırken, insan yaşamının her yönünü etkileyen bu olgulara önemli bir yer vermektedir. Mesela İslam dünyasında, vücudun bir emanet olduğu ve bu emanete iyi bakılması gerektiğine yönelik bir anlayış benimsenmiştir. Bu anlayış biçimi neticesinde sağlıklı bir hayatın insanoğluna sunulan en büyük nimetlerden biri olarak kabul edildiği ve sağlıklı bir yaşamın, rahatlık ve huzurun temel yolu olduğu ileri sürülmüştür. Bu bakımdan bedenlerin birer emanet olduğu ve bu nedenle hem beden hem de ruh sağlığına özen gösterilmesi gerektiği belirtilmiş, insan sağlığını korumak için yaratıcının belirlediği emir ve yasaklara uyulmasının gerekliliği birçok hadisde belirtilmiştir. Örneğin;

*Ebu't-Tâhir Ahmed b. Amr ile Harmele b. Yahya, İbn Vehb, Yûnus, İbn Şihâb, Âmir b. Sa., d. Üsâme b. Zeyd, Hz. Resûlullah şöyle buyurmuşlar: "Şüphesiz bu ağrı veya hastalık bir azabdır. Onunla sizden önceki bazı ümmetler azab olunmuşlar ve ondan sonra yeryüzünde kalmıştır. Bazen gider, bazen gelir. Her kim tâunun bir yerde ortaya çıktığını duyarsa sakın onun/hastalığın olduğu bölgeye gitmesin. Ve her kim onun meydana geldiği yerde bulunursa, sakın salgından kaçmak için oradan çıkmasın"*¹⁹⁴.

Bir diğer rivayet ise;

*Yahya b. Yahya, ben Malik'in huzurunda okudum Muhammed b. Münkedir ve Ebu'nNadr, Amir, babasının Usame b. Zeyd'e şöyle sorarken işittiğini söyledi: Sen Rasulullah'dan tâûn hakkında ne duydun? Usame de şöyle dedi: Rasulullah "Tâûn bir azaptır. Yahut İsrail oğullarından bir kavme yahut sizden önce gelen bir ümmet üzerine gönderilmiş bir azaptır. Sizler onun bir yerde çıktığını işittiğiniz zaman, o taûnlu/salgınlı yere gitmeyiniz. Sizin içinde bulunduğunuz bir yerde bu hastalık meydana çıkarsa, ondan kaçmak için oradan çıkmayınız!" buyurdu*¹⁹⁵.

Bu alıntılar İslam kaynaklarında yer alan tâ'ûn yani veba hastalığına ilişkin öğretileri ve tavsiyeleri ortaya koymaktadır. Bu iki hadis metni, tâûn hastalığının

¹⁹³ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklarda Ölümler 1914-1918*, 16; Sevim Başer, *Başlangıcından Bugüne Kadar İstanbul'da Kurulan Lepra Hastaneleri*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bil. Ens. Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı YL.Tezi, 1992), 5-6; Edip Kızıldağlı, "Tarihte Lepra Savaşı ve Antakya'daki Miskinler Tekkesi", *Dirim Mec.*,52/10, (1977), 473-476.

¹⁹⁴ Ali Erbaş, "Tâûn İle İlgili Hadisler Bağlamında İslâm'ın Karantinaya Bakışı Ve Günümüz Sağlık Örgütlerinin Görüşleriyle Karşılaştırılması", *İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*, ed., Adem Yerde dğr., (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yayınları, 2021), 223-224.

¹⁹⁵ Erbaş, "Tâûn İle İlgili Hadisler Bağlamında İslâm'ın Karantinaya Bakışı Ve Günümüz Sağlık Örgütlerinin Görüşleriyle Karşılaştırılması", *İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*, 223,224; Erbaş, "İslâmî Açıdan Sağlık Ve İnsan Hayatındaki Önemi", *İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*, ed., Adem Yerde dğr., (Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yayınları ,2021), 11-12.

İslam’daki teolojik ve pratik boyutlarına dair önemli bilgiler sunmuştur. Birinci hadiste, tâûn hastalığının bir azap olarak değerlendirildiği ve bu tür salgınların geçmiş ümmetlere yönelik bir azap olarak gönderildiği ifade edilmektedir. Hadiste, tâ’un hastalığı belirli bir bölgede ortaya çıktığında, bu bölgeye seyahat edilmemesi gerektiği önerilmektedir. Ayrıca hastalığın mevcut olduğu bölgelerde yaşayan kişilerin, salgından kaçınmak amacıyla bölgeden ayrılmamaları gerektiği de ifade edilmiştir. Bu tavsiye hem hastalığın yayılmasını önlemeye yönelik bir korunma stratejisi hem de toplumsal sorumluluk anlayışını da yansıtmaktadır. İkinci hadiste ise aynı şekilde tâûn hastalığının bir azap olarak değerlendirildiği, İsrail oğullarından bir kavme veya önceki ümmetlere yönelik bir azap olarak gönderildiği vurgulanmıştır. Usume b. Zeyd’in aktardığı bu hadiste, tâûn hastalığının olduğu yere gitmeme ve hastalığın meydana geldiği yerden kaçmama tavsiyeleri yinelenmiştir.

Son peygamber Hz. Muhammed (sav), salgın hastalıklarla ilgili yaklaşımını net bir şekilde ortaya koymuştur. Hz. Muhammed, *hastalığın bir yerde olduğunu duyarsanız oraya girmeyin. Eğer bulunduğunuz yerde zuhur ederse kaçmak için oradan çıkmayın*, diyerek salgın hastalıklarla başa çıkmada izole bir yaşamı yani karantina uygulamasının önemini vurgulamıştır. Ayrıca Hz. Muhammed bir diğer hadis-i şerifinde de *Bulaşıcı hastalık taşıyanın sağlam olanlarla aynı ortamda bulunmasını engelleyiniz*¹⁹⁶ diyerek daha önceki hadislerinde belirttiği koruyucu sağlık önlemlerini desteklemiştir. Bu ifadeler salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla hastalığı taşıyan bireylerin sağlıklı bireylerle aynı ortamda bulunmaları gerektiği açık bir şekilde belirtilmiştir. Bu durum İslam dünyasının da salgın hastalıklara karşı tedbirli ve ihtiyatlı bir yaklaşım benimsediğini göstermektedir.

1.6. Salgın Hastalıkların Tarihsel Seyri

İlk Çağlarda hastalıklar ve ölüm nedenleri genellikle avcılık ve toplayıcılıkla geçinen toplulukların avladıkları hayvanlardan kaynaklanan parazitler ve

¹⁹⁶ Bayat, *Tıp Tarihi*, 265; Veli, Atmaca, “Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebvî’nin İnanç Boyutu Üzerine Hz. Peygamber’in Hastalıklara Karşı Tutumu”, *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*, 9/2, (2011), 41; Mahmut Dünder, “İslâm Medeniyet Tarihinde Sağlık Kurumları Ve Hastaneler”, *İslam’da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*, 288-289; Ümit, Özdemir, *Tıp ve Din Tıbbi Sorulara Dini Cevaplar*, (İstanbul: Hayykitap, 2021), 28; Erbaş, “İslâmi Açıdan Sağlık Ve İnsan Hayatındaki Önemi”, 13.

enfeksiyonel bakterilerle ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla bu dönemde avcı-toplayıcı toplumların hastalıklara yakalanma riski daha düşük olduğu ileri sürülmüştür. Bunun nedeni bu toplumların sürekli hareket halinde olmaları ve büyük nüfus yoğunluklarına sahip olmamalarıdır. Nitekim salgın hastalıkların geniş bir coğrafyada yayılabilmesi için büyük insan gruplarına ihtiyaç duymuştur. Avcı-toplayıcı toplumlar bu şartları sağlamadıkları için hastalıkların yayılımı genellikle sınırlı kalmıştır. Ancak savaşlar, göç hareketleri ve benzeri olaylar sonucunda çeşitli salgın hastalıkların daha geniş bir coğrafyaya yayıldığı gözlemlenmiştir. Örneğin Yunan tarihçi ve coğrafyacı Herodot, M.Ö. 380 yılında İran ordusunun dizanteri nedeniyle mağlup olduğunu belirtmiştir. Ayrıca tarihsel kayıtlar Moğolların veba salgınını biyolojik bir silah olarak kullanarak hastalığın kıtalar arasında yayılmasını sağladığını, Arapların Haçlı ordusunu sıtma salgını sayesinde mağlup ettiğini ve Rusların Napolyon'un ordusunu tifo salgını ile geri püskürttükleri kaydedilmiştir. Bu durum savaşların salgın hastalıkların yayılmasında önemli bir etken olduğunu ortaya koymaktadır¹⁹⁷.

Salgın hastalıkların yayılmasında savaşların yanı sıra iklim koşulları da önemli bir etken olarak değerlendirilmektedir. İklim değişiklikleri, hastalık etkenlerinin gelişimini, yayılmasını ve bulaşma yollarını etkileyebilir. Özellikle sıcaklık, nem ve yağış miktarı gibi iklim faktörleri, patojenlerin ve taşıyıcıların yaşam döngülerini doğrudan etkileyerek, salgınların ortaya çıkma riskini artırabilir. Bu bakımdan İlk Çağ'dan Orta Çağ dünyasına geçiş döneminde, değişen iklim koşulları, yaşam biçimi ve yaşam standartları hastalıkların yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. İnsanlar, yaklaşık bir milyon yıl boyunca yiyecek ihtiyaçlarını doğal ortamlardan karşılayarak gezgin gruplar halinde yaşamışlardır. Bu durum bir tercih olmaktan ziyade dönemin şartlarına uyum sağlama gerekliliğinden kaynaklanmıştır. Özellikle buzul çağında, iklim koşullarının elverişsiz olması nedeniyle tarım yapmak mümkün olmamış, bu nedenle ilkel toplumlar yaşamlarını önce toplayıcılık, sonrasında ise avcılık yaparak sürdürmüşlerdir¹⁹⁸. Özellikle buzul çağında, iklim koşullarının elverişsiz olması nedeniyle tarım faaliyetleri gerçekleştirilememiştir. Bu

¹⁹⁷ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 30; Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklarda Ölüm 1914-1918*, (Ankara: TTK yayınları, 2005), 5-16; ayrıca İlk Çağ'da salgın hastalıklar için bkz. Gülgüney Masalcı Şahin- Özlem Sir Gavaz, *Eski Çağda Salgın ve Hastalıklar*, (İstanbul: Ege yayınları, 2021).

¹⁹⁸ Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, çev.,Eşref Bengi Özbilen, (İstanbul: Alfa Tarihi yayınları, 2022), 39-41.

durum, ilkel toplumların yaşamlarını toplayıcılık ve avcılık yaparak sürdürmelerine neden olmuştur. Bu durum son buzul çağının sona ermesi ve Holosen Devri'nin ¹⁹⁹ başlamasıyla birlikte değişmeye başlamıştır. Nitekim değişen iklim koşullarının etkisiyle yaşam biçimlerinin de değişmiştir. Mesela havaların ısınmasıyla tarım devri başlamış, kara saban icat edilmiştir. Böylece insanlar toprağın işlemeye başlamışlardır. Bunların yanı sıra yabani hayvanları da evcilleştirmeye başlamışlardır. Tüm bu yenilikler yeni mikroorganizmaların doğmasına neden olmuştur. Tüm bu değişen bu koşullar sonucunda insanoğlu, doğayla olan mücadelesini azaltmış ve doğa üzerinde daha fazla hâkimiyet kurmak istemiştir. Bu değişim uygarlıkların ilerlemesi açısından olumlu etkiler yaratmış olsa da, aynı zamanda yaşam biçimleri ve diğer birçok alanda köklü değişim ve gelişmelere neden olmuştur. Örneğin yerleşim yerlerinin araziler üzerinde kurulması, toprağın işlenmesi gibi unsurlar toprağın horizonlarının değişmesine yol açmıştır. Bu durum yeraltındaki bakterilerin yüzeye çıkmasına ve haşeratların hem yüzeye çıkmasına hem de nüfuslarının artmasına neden olmuştur. Bu bakımdan tarihsel süreçte toprakların hatalı bir şekilde ekilip biçilmesi, sıtmanın ortaya çıkmasına neden olurken, insanların ineklerinden difteri ve tüberküloz, köpeklerinden ise kızamık hastalığını kapmasına yol açmıştır. Aynı zamanda bu tarihsel süreçteki değişimler yaşam döngüsünün bir parçası olarak hastalıkların mutasyon geçirmesine ve çeşitli salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu nedenle salgın hastalıkların mobilitesinde ²⁰⁰ bir artış yaşanmış ve bu durum ölümcül tehditler haline gelmiştir ²⁰¹.

Tarih boyunca İlk Çağlardan itibaren salgın hastalıkların izlerine rastlanmış, bu hastalıklar hakkında bilgiler kaydedilmiştir. Antik Mısır medeniyeti, veba dâhil

¹⁹⁹ Holosen Devri, günümüzden yaklaşık yirmi bin yıl önce son buzul çağının sona erip günümüzden on on iki bin yıl önce yağışların artması ve sıcak dönemin başladığı döneme verilen addır. İbrahim Atalay, "Leistosen Sonu Ve Holosen Başlarında Anadolu'nun Paleocoğrafya Şartlarına Genel Bir Bakış", *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2022),8; Nizamettin Kazancı, "Holosen'in Katları", *Türkiye Jeoloji Bülteni*, 6, (2018), 359-361; Karaimamoğlu, "Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Meydana Gelen İklim Değişikliği Ve Etkileri: 950- 1300", *TAD*, 41/71,(2022), 176.

²⁰⁰ Tıp terminolojisinde hareket yeteneği, serbestliği ve hareketlilik anlamına gelmektedir. Orkun Tahir dğr., "Toplumsal Mobilite Ve Sürücü Rehabilitasyonu", *Toplumsal Katılım ve Ergoterapi*, (Ankara: Türkiye Klinikleri, 2019), 8-13.

²⁰¹ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 27; Karaimamoğlu, "Ortaçağ'da Kuzey Avrupa'da Meydana Gelen İklim Değişikliği Ve Etkileri: 950- 1300", 176.

birçok salgın hastalığı kaydetmiştir²⁰². Antik Mısır'ın yanı sıra M.Ö. 2000'lerde Sümer medeniyetinde kil tabletler üzerinde salgın hakkında bilgiler mevcuttur. Örneğin Gılgamış destanında *Senin yaptığın bu tufan yerine, Veba Tanrısı kalkıp insanlara bulaşsaydı daha iyiydi*. Gılgamış Destanı'ndaki bu ifade Sümer medeniyetinde salgın hastalıkların izlerini gösteren önemli bir belge niteliği taşımaktadır²⁰³. Ayrıca bu döneme ait salgın hastalıklarla ilgili başlıca belgeler arasında Hammurabi Kanunnamesi, Kral Kronikleri ve Asurbanipal Kütüphanesi'ndeki kayıtlar yer almaktadır. Asurbanipal Kütüphanesi'nden elde edilen tabletlerin yaklaşık 1000 tanesinde hastalıklarla ilgili bilgiler mevcuttur²⁰⁴. Ayrıca M.Ö.1122 yılında Çin medeniyetinde çiçek salgınının tüm halkı kasıp kavurduğu kayıt edilmiş ve birçok hastalıktan bahsedilmiştir²⁰⁵. M.Ö. 380 yılında Herodot ise İran ordusunun dizanteri salgına yakalandığını ve ordunun salgın neticesinde kasıp kavurduğunu vurgulamıştır. Yaşanan bu salgın üzerine Hipokrat, hastalığın tanısı ve etkileri hakkında çeşitli deneyler yapmıştır. Dönemin bilim insanlarından doğa bilimci Empedokles, salgın hastalıkların güney rüzgârları aracılığıyla ülke sınırlarına girdiğini öne sürmüş ve bu rüzgârların etkisini azaltmak amacıyla iki dağ arasındaki geçidi kapatmıştır. Böylece bilgi birikimleri ve deneme yayılma yoluyla yeni metotlar geliştirilmiştir²⁰⁶. M.Ö. 5. yüzyılda da ise Atina'da "Büyük Atina Salgını" ortaya çıkmıştır. Bu salgın hakkında Antik Yunan tarihçisi Thukydies, salgının gücünü, *Hiçbir yerde yaşanmadığı kadar can kaybı yaşandı* sözleriyle ifade etmiştir²⁰⁷. Salgın, Etiyopya'da başlamış ve hızla Mısır, Libya ve İran'a kadar yayılmıştır. Thukydides, bu salgının Yunan uygarlığına, Atina ile Sparta

²⁰² Ali İbn Ridwan, *Medival İslamic İbn Ridwan's Treatise "On the Prevention of Bodily Ills in Egypt"*, çev., Micheal Dols-Adil Gamal, (Berkeley: Comporative Studies of Health Systems and Medical Care University of California Press, 1984), 53.

²⁰³ Ayrıca Mısır Tanrısı Sekhmet veba salgınlarının müsebbibi olarak bilinmektedir. Bayat, *Tıp Tarihi*, 59; Gılgamış Destanı, çev., Muzaffer Ramazanoğlu, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2001), 86-87.

²⁰⁴ Bülent Diri, "Çivi Yazılı Tıbbi Kaynaklara Göre Eski Mezopotamya Topluluklarında Enfeksiyon Hastalıkları", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2/2, (2021), 159; Gülseren Mutlu, "Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Semptomlar ve Tedavi Yaklaşımları", *OANNES*, 3/1, (2021), 157; Bayat, *Tıp Tarihi*, 75; Meltem Alparslan, *II. Murşili ve Dönemi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri ABD Hititoloji Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2006), 127-129; Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu*, (Ankara: TÜBİTAK, 2000), 128-133.

²⁰⁵ Behiç, Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, (Ankara: Ankara Tıp Fakültesi, 1971), 141.

²⁰⁶ Plutarakhos, *Gezeveler ve Meraklılar*, çev.,Güzin Aker, (Mersin: Kırmızı Kedi yayınları, 2016), 59.

²⁰⁷ Arus Yumul, "Yine Bir Salgın, Yeni Bir Salgın", *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşüncesi Dergisi*, 8/28, (2021), 14.

arasında otuz yıl süren Peloponez Savaşı sırasında Peloponezliler tarafından su kaynaklarının zehirlenmesi sonucu ulaştığını ileri sürmüştür²⁰⁸. Aynı zamanda Thukydides Atina ve Sparta arasında otuz yıl süren Peloponness Savaşı'nı anlatırken veba salgınının vuku bulduğunu ve kendisinin de salgına yakalandığını, binlerce kişinin ölüm sessizliğine büründüğünü yazmıştır²⁰⁹. Salgın neticesinde Atina'da dönemin aydınlarından Perikles ve önemli birçok devlet adamı hayatını kaybetmiş bu durum şehrin eski gücünü kaybetmesine ve zayıflamasına neden olmuştur²¹⁰.

İlk Çağlardan itibaren salgın hastalıkların bir şekilde kayıt altına alındığı görülmektedir. Bu kayıtlar, hastalıklar ve tedavi yöntemleri hakkında toplanan bilgilerin, tıp biliminin gelişiminde önemli bir rol oynamış olduğu düşünülmektedir. Nitekim dönemin bilirkişileri tarafından mevcut tezler ve antitezler üretilmiş, bu veriler üzerinde değişiklikler yaparak veya yeni yöntemler geliştirerek tıp alanında ilerleme kaydetmişlerdir. Bu süreç bilimsel bilgi birikiminin artmasına ve hastalıklarla mücadelede daha etkili yaklaşımlar geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Örneğin modern tıbbın öncülerinden biri olan Hipokrat deney, gözlem ve geçmiş dönemlerin bilgi birikimleri toplamında salgın hastalıkların oluşmasında kirli havanın etkisini yani "Miasma Teorisi"nin etkili olduğunu ileri sürmüştür. Aynı zamanda Hipokrat, kirli havanın insan vücudundaki dört sıvının yani "Ahlât-ı Erbaa'nın" bozulmasında bir etken olduğunu savunmuş, hastalıkların sebebini bu dengenin bozulmasına bağlamıştır. Miasma Teorisi'nin kökeni Antik Mısır uygarlığına kadar uzandığı düşünülmektedir. Kadim zamanlardan beri dönemin aydınları, hastalıkların nedenini bu teoriye dayandırmışlardır. Mesela Yunan dünyasında Hipokrat'tan sonra M.S.1. yüzyılda Galen de Miasma teorisinin Ahlât-ı Erbaa'yı etkilediği fikrini ileri sürmüştür. Bu fikir Yunan hekimlerinden sonra İslam dünyasında benimsenmiş ve hekimler klinik tecrübeleri ve bilgi birikimleri neticesinde açıklamalar getirmişlerdir. Nitekim bu gelişmeler neticesinde İslam

²⁰⁸ Haydar Akın, "Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ'da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme", *Kebikeç*, 46, (2018), 250.

²⁰⁹ Thukydides, *Peloponnes Savaşı*, çev., Tanju Gökçöl, (İstanbul: Hürriyet yayınları, 1976), 115-116.

²¹⁰ Perikles: M.Ö. 495-429 yılları arasında yaşayan Atina şehrini bir deniz imparatorluğu haline getiren kişidir. Ayşen Sina, *Atinalı Periklas Yaşamı ve Dönemi*, (Ankara: Tiyem yayınları, 2021); Arif Müfid Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, (Ankara: TTK yayınları, 1995), 321; Oğuz Tekin, *Eski Yunan Tarihi*, (İstanbul: İletişim yayınları, 1998), 82-84.

dünyasının önde gelen hekimleri Ebû Bekir er-Râzî, İbn Sînâ, Huneyn bin İshak gibi hekimler, Orta Çağ hümorale patolojisinin gözde temsilcileri olmuştur²¹¹.

Miasma teorisinin Ahlât-ı Erbaa üzerindeki etkisi yalnızca tıp alanında değil aynı zamanda dönemin edebi ve düşünsel eserlerinde de bahsedilmiştir. Örneğin Orta Çağ yazarlarından İbn Haldun, *Mukaddime* adlı eserinde, salgın hastalıkların başlıca sebepleri arasında nüfusun fazla olması sebebiyle havanın kirlendiğini bu nedenle bozulan hava içerisinde rutubet ve kokmuş maddeler ile temas eden insanın mizacının bozulduğunu ileri sürmüştür. İbn Haldun, mizaçların bozulmasının özellikle yoğunlaştığı durumlarda ciğerlerde hastalıklara yol açtığını ve bu bozulmanın salgın hastalıklara zemin hazırladığını da ileri sürmüştür²¹².

Bulaşıcı hastalıkların oluşmasında etkili olan kirli hava özellikle de Orta Çağ Avrupası açısından tehlike arz etmiştir. Çünkü Avrupa toplumu hem kişisel hem de çevre temizliği açısından geç aydınlanan bir toplum olmuştur. 11. yüzyıldan itibaren köylerden kentlere doğru yoğun göç hareketleri, nüfusun artışı, ticari faaliyetlerin kolaylaşması adına büyük kentlerin nehir ve kıyı şeritlerine yakın inşa edilmesi, tuvalet ve atık yönetimindeki eksiklikler hastalıkların ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Orta Çağ Avrupa toplumu böyle bir sorun yaşarken bu dönemde İslam dünyasında hijyen koşullarına büyük önem verilmiş, hıfzıssıhhanın ilk şartı olarak belirtilmiştir. Kur'an-ı Kerim ayetlerinde, hadis-i şeriflerde beden ve ruh temizliği üzerine durulması da bu konudaki hassasiyetleri gösterir niteliktedir²¹³. Buna karşın İslam dünyası da salgın hastalıklardan etkilenmekten kurtulamamıştı. Bu bağlamda hem İslam dünyası hem de Orta Çağ Avrupa ve Grek dünyası, salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Orta Çağ'da meydana gelen siyasi, sosyal ve

²¹¹ Bayat, *Tıp Tarihi*, 126; Demirhan Erdemir, "Ahlât-ı Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1989), 2/24, 24; Muhittin, Eliaçık, "Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz"ında Ahlât-ı Erbaanın İşleniş ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb İle Mukayesesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 27, (2010), 134-135.

²¹² İbn Haldun göre bu görüşlerinin temelli dört suyk sisteminden gelir. Bu dört suyk: kan, sarı safra, kara safra ve balgamdır. Bu dört unsur insanların mizaç kuramını ifade etmektedir. Ayrıca hastalıkların tanısını koymakta yardımcı olmuştur. Yunan suyk öğretisi antik Mısır tabiplerinin düşüncelerini baz alınmış olup XIX yüzyıla kadar hekimlerin ve hekim olmayanların açıklayıcı unsurudur. İbn Haldun, *Mukaddime I.*, haz., Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah yayınları, 2007), 570; William Bynum, *Tıp Tarihi*, (İstanbul: Dost yayınları, 2020), 23-29; Fuzûlî'nin Sıhhat u Maraz"ında Ahlât-ı Erbaanın İşleniş ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb İle Mukayesesi", 134-135.

²¹³ Ebru Emine, Oğuz, "Orta Çağ Avrupa'sında Temizlik ve Hijyen" *OTAD*, 6/1, (2022), 163-189; Nebi, Bozkurt, "Hıfzıssıhha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1998), 17/316-319.

ekonomik krizler ile doğal felaketler, hem Batı'da hem de Doğu'da salgın hastalıkların yayılmasına katkıda bulunmuştur. Bu bağlamda Orta Çağ'da yaşamış olup hiçbir salgına yakalanmamak mümkün değildir. Çünkü bu dönemde modern tıbbın gelişim içerisinde olması hastalıklara karşı yeterli bilgi ve tedavi metotlarının olmaması hastalıkların hızla yayılmasına neden olmuştur. Böylece bu dönemde meydana gelen salgın hastalıklar tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Örneğin Orta Çağ dünyasını kasıp kavuran salgınlardan biri vebadır. Tarihi süreçte, dünya tarihinde üç büyük veba salgını yaşanmıştır. Birinci pandemi Justinianus Vebası olarak bilinmektedir. Bu salgın ihtişamlı Roma İmparatorluğu'nu kasıp kavurmuştur. First plague pandemic olarak bilinen Justinianus Vebası, 541-750 yılları arasında olup yaklaşık üç yüz yıllık bir süreyi kapsamıştır. Second plague pandemic yani ikinci salgın, 1347-1353 yılları arasında sirayet eden (Black Death) Kara Ölüm ile başlamış yaklaşık beş yüzyıl boyunca devam etmiş, Doğu Roma ve Akdeniz liman kentlerinde milyonlarca insanın ölümüne neden olmuştur. Son olarak third plague pandemic, XIX yüzyılın sonlarında Hindistan'ın Bombay kentinde meydana gelmiş, birçok ülkeye sirayet etmiştir²¹⁴.

Orta Çağ dünyasında en fazla zarar veren second plague pandemic yani kara ölüm, Kıta Avrupa'sı başta olmak üzere tüm dünyayı kasıp kavurmuştur. Bu dönemde İslam dünyasında da veba, cüzzam, çiçek ve sıtma gibi salgın hastalıklar da yaygın olarak görülmüştür. Nitekim İslam dünyasında bu hastalıklar 7. ve 8. yüzyıllardan itibaren kayıt altına alınmıştır. Örneğin ilk bulaşıcı hastalık Hz. Ömer döneminde vuku bulan Amvâs vebası kayıt altında alınmıştır. Ancak bu hastalıktan önce Hz. Muhammed döneminde iki bulaşıcı hastalık yaşanmıştır. İlk bulaşıcı hastalık, Hz. Muhammed'in Medine'ye ilk geldiği zaman vuku bulan hummadır. Bu salgından Hz. Âişe, Hz. Ebû Bekir ve Bilâl-i Habeşî'nin de aralarında bulunduğu bazı sahabilerin humma yani sıtmaya yakalandığını ve zor günler geçirmiş olduğu kaydedilmiştir. İkinci salgın, hicretten altı yıl sonra Irak hududundaki Şiraveyh veya Şîrûye salgınıdır. Bu salgın hakkında detaylı bilgi mevcut değildir. Bu iki salgın

²¹⁴ Özdemir, *Tıp ve Din Tıbbi Sorular Dini Cevaplar*, 27; İlyas, Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kutluk, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, (İstanbul: Timaş Akademi, 2022), 46-48; Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâsı İslâm Tarihi'nde İlk Salgın*, 30.

diğer büyük salgınlar kadar yaygın veya ölümcül olmadığı için tarihte nadiren bahsedilmiştir²¹⁵.

Hız. Ömer döneminde Arap Yarımadası'nda birçok bulaşıcı hastalık yaşanmıştır. Ancak Amvâs vebası hakkında detaylı bilgiler mevcuttur. Diğer salgınlar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Amvâs Vebası, 639 yılında Filistin'de ortaya çıkmış Şam ve Basra'ya sıçramıştır. Mekke ve Medine şehirleri bu salgından etkilenmemiştir. Salgın Filistin'in Amvâs şehrinde ortaya çıktığından dolayı Amvâs Vebası olarak anılmıştır. Batı kaynaklarında ise *Bilâdu's-Şam Vebası* olarak anılmıştır. Yaşanan bu salgın neticesinde otuz bin müslüman hayatını kaybetmiştir. Bu kişiler arasında dönemin ileri gelenleri Ebu Ubeyde bin Cerrah, Muaz bin Cebel, Anebe b. Süheyl, Ğam b. Sa'd, Muâz b. Cebel, Nasır b. Ğanm, Utbe b. Süheyl, Süheyl b. Amr, gibi birçok kişi salgından hayatını kaybetmiştir. Amvâs Vebası'nın ne zaman sona erdiği konusunda kesin bir bilgi yoktur. Salgının büyük yıkımlara neden olduğu ve ardından kıtlık, sıtma ve çiçek hastalığı gibi diğer hastalıkların ortaya çıktığı bilinmektedir²¹⁶.

Amvâs Vebası'ndan sonra Arap Yarımadası'nın birçok şehrinde bulaşıcı hastalık ortaya çıkmıştır. Örneğin 688, 706 ve 749 yıllarında Basra ve çevresinde, 764 yılında Mısır'da salgın hastalıklar meydana gelmiştir²¹⁷. Ayrıca Emevîler, Abbâsiler ve Fatimiler gibi birçok toplumda bulaşıcı hastalık yaşanmıştır. Mesela Emevî Devleti'nin yıkılma nedenlerinden biri de veba salgınının devleti zor durumda bırakmasıdır. Emevîlerin yanı sıra Abbasiler döneminde halife Mutî döneminde Bağdat şehri büyük bir ekonomik krizle karşılaşmıştır. Bu kriz nedeniyle halk gıda bulmakta zorlanmış, açlıktan ne yapacaklarını bilemez hale gelmiştir. Bu nedenle insanlar, ölü eti, köpek ve kedi eti gibi yiyeceklerle karınlarını doyurmuşlardır. Bu

²¹⁵ Bu dönemde arasında Mekke şehrinde alınan kayıtlara göre sık karşılaşılan salgın hastalıkların kızamık, çiçek ve cüzzam olduğu bilinmektedir. Cengiz Altun, *Hicri Birinci yüzyılda Mekke Şehri*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Sos. Bil. Ens. YL Tezi), 140-141; Hüseyin Elmhemit, "İslâm Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar Ve Alınan Önlemler", *Siyer Araştırmaları Dergisi*, 8 (2020), 126; Abdülkerim Öner, "Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası", *İstem*, 18/35, (2020), 147; Adnan Demircan, "Amvâs Taunu Bağlamında Müslümanların Salgınlara Karşı Tutumu", *Koronavirüs Pandemisi ve Geçmişten Günümüze Salgın Hastalıklar*, (Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020), 157-168.

²¹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Uçar, *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası İslâm Tarihi'nde İlk Salgın*, 61-78; Abdülkerim Öner, "Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası", *İstem*, 18/35, (2020), 148-154; Özdemir, *Tıp ve Din Tıbbi Sorulara Dini Cevaplar*, 27.

²¹⁷ Özdemir, *Tıp ve Din Tıbbi Sorulara Dini Cevaplar*, 27.

durum çeşitli salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur²¹⁸. Abbasîlerin yanı sıra İhşîdîler döneminde Mısır'da veba salgını yaşanmıştır. Salgın neticesinde ülkede 940-963 yılları arasında kıtlık yaşanmıştır. Bu nedenle İhşîdîler, kıtlık, salgın hastalıklar karşısında toplanan vergilerin askerlere ödenmemesi ve iç çalkantılar gibi çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmıştır. Bu olumsuz koşulların etkisiyle ve dâîlerin teşvikleriyle, Fâtımî Halifesi Muiz-Lidînillâh toplumun birçok kesiminde bir kurtarıcı olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Bu unsurlar devletin zayıflamasına ve yıkılmasına neden olmuştur²¹⁹. Verilen örnekler çoğaltılabilir; burada sadece belli başlı olanlar ele alınmıştır. Nitekim Emevîler, Abbâsiler, Fatimiler ve İhşîdîler'in yanı sıra Selçuklular, Doğu Roma İmparatorluğu ve Orta Çağ Avrupa Dünyası da salgın hastalıklardan etkilenmiştir. Bu konunun detayları tezin ilerleyen bölümlerinde kapsamlı bir şekilde incelenmiştir.

1.7. Karantina (Tecrithane) Uygulamaları: Nedir ve Nasıl Uygulanır?

Salgın hastalıklar neticesinde çeşitli önlemlerin alınması ve hastalığa yakalanmış kişilerin özgürlüklerinin geçici bir süre kısıtlanmasına dair yapılan tüm sıhî önlemlere, "Karantina" veya "Tecrit Uygulaması" denir. Karantina kelimesinin kökeni İtalyanca kırk anlamına gelen *quarantena*'dan türemiştir. İngiliz dilinde *isolate* (*isolation*) kelimesinin karşılığıdır. Arapçada ise; *Quarantine Karantina* (ين كواران ت), *Müddetun Erbeîne Yevmen kırk günlük müddet* (أرب ع ين مدة), *Uzletun İlzâmiyyetun Gerekli Uzaklaştırma* (ةإل زام عزلة), *Hacrun Sıhî Sıhî Kısıtlama* (م ° ' ,) ve *Mahcerun Sıhî Sıhî Kısıtlama Yeri* (م) kelimeleri kullanılmıştır. Farsça'da ise *Çilenişîn* (چ ی ل ن ی شی) kelimesi kullanılmıştır. *Çilenişîn*, *çile* kelimesinden türemiştir. Kırk anlamına gelen bu kelime *Çileye girmek*, yani kırk gün boyunca kendini çevreden izole etmek için kullanılan bir terimdir²²⁰.

²¹⁸ Emine Eroğlu, *Abbasiler Dönemi Sağlık Hizmetleri ve Tıbbî Gelişmeler*, (Bartın: Bartın Üniversitesi Sos. Bil. Enst, Tarih ABD, Yüksek Lisans Tezi, 2023), 28.

²¹⁹ Ahmet Ağırakça "İhşîdîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 21/552; İlyas, Gökhan, " İhşîdîler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar", *Selçuk Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi*, (2017), 255-269; Kılıç, *Eskiçağ'dan Yakınçağ'a Genel Hatlarıyla Dünya'da ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, (Elazığ: Fırat Üniversitesi Rektörlüğü, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi yayınları, 2004), 102.

²²⁰ Köycü, "Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması Ve Tıbb-ı Nebvî'de Karantina Uygulamaları", 325; Meltem Kırılı, "Karantina: Tıbbın Kara İncisi,"*III. Tıpta İnsan Bilimleri Kongresi*, (Ankara: Hacettepe yayınları, 2007), 19; Rukiye Aylaz-Fatma Karasu, "Pandemilerde

Karantina, tarih boyunca salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla kullanılan bir yöntemdir. İlk Çağlardan günümüze kadar birçok kültürde karantina uygulanmıştır. O dönemlerde uygulanan izolasyon modern karantina kadar kesin sınırlarla belirlenmemiş olsa da salgın hastalıklardan etkilenen bireylerin geçici olarak toplumdan uzaklaştırılması şeklinde uygulanmıştır²²¹.

İlk Çağlardan itibaren uygulanan karantina önlemleri hakkında, Semavi dinlerin kutsal kitaplarında ve dönemin diğer eserlerinde bu sistemin nasıl değerlendirildiğine ve hangi tedbirlerin alındığına dair çeşitli bilgiler mevcuttur. Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyette karantina uygulamalarıyla ilgili çeşitli dini emir ve tavsiyelerde bulunmuştur. Örneğin Eski Ahitte savaşlardan sonra orduda ortaya çıkan salgın hastalıkların önlenmesi için askerlerin yedi gün boyunca ordugâh dışında izole edildiği anlatılır. Bu süre boyunca askerlerin vücutları, elbiseleri ve eşyaları suyla temizlenmeli ve dayanıklı olan eşyaları ateşten geçirilmeliydi. Bütün bu işlemlerin ardından askerler, tekrar ordugâha girebilmek için hazır hâle gelirlerdi²²².

İslam dünyasında, Hz. Muhammed: “*Bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkarsa o bölgeden ayrılmayınız*, demiştir.²²³ Ayrıca Hz. Muhammed karantina uygulamasını sadece insanlar için değil hayvanlar için de uygulanması gerektiğini de vurgulamıştır²²⁴. İslam dünyasında Hz. Ömer döneminde 693 yılında Suriye bölgesinde Şam üzerine bir sefer başlatmak üzereyken veba salgını haberleri alınınca bu seferi iptal edilmiştir. Halifenin salgın neticesinde seferi bazı çevreler tarafından olumsuz eleştirilere maruz kalmasına neden olmuştur. Bu bağlamda dönemin önde gelen saygın sahabelerinden Ebû Ubeyde b. Cerrâh²²⁵ tarafından;

Halk Sağlığı ve Etik”, *Koronavirüs Pandemisi ve Geçmişten Günümüze Kadar Salgın Hastalıklar Tarihi*, ed., Mehmet Ali Yıldırım, (Kilis: Kilis Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020), 76-77.

²²¹ Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*, (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012), 225.

²²² Karaimamoğlu, “Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci”, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, (2020), 725; Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Levililer, 13/2-5.

²²³ Uçar, “Hz. Peygamber Zamanında Medîne’de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri”, *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, (2017), 199.

²²⁴ Sarıyıldız, “Karantina”, 24/463.

²²⁵ Ebû Ubeyde Âmir b. Abdillâh b. el-Cerrâh el-Fihri el-Kureşî, Aşere-i mübeşşere arasında yer alan sahabe ve önemli bir komutandır. Detaylı bilgi için bkz. Ahmed Önkâl, “Ebû Ubeyde b. Cerrâh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1994), 10/249-250.

*Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun? diye ağır bir eleştiriyeye maruz kalan Hz Ömer; Keşke bunu senin dışında bir başkası söylemiş olsaydı ey Ebû Ubeyde! Evet, Allah'ın kaderinden, yine Allah'ın kaderine kaçırıyoruz. Sana ait develer bir tarafı verimli, diğer tarafı çorak bir vadiye inseler ve sen verimli yerde onları otlatsan Allah'ın kaderiyle otlatmış; çorak yerde otlatsan yine Allah'ın kaderiyle otlatmış olmaz mıydın? sözleriyle karşılık vermiştir*²²⁶.

Ayrıca Hz. Ömer Hz.Muhammed'in *Bir yerde veba çıktığını duyarsanız oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkarsa o bölgeden ayrılmayınız*²²⁷ sözlerine atıfta bulunarak salgının ne kadar ciddi bir tehdit olduğunu ve salgına maruz kalmamış insanların riske atılmaması gerektiğini vurgulamıştır.

Semavi dinlerin karantina sistemine yönelik yaklaşımlarına ek olarak Orta Çağ medeniyetleri de salgın hastalıklara karşı çeşitli karantina uygulamaları geliştirmiştir. Örneğin Emevîler dönemine ait kayıtlara göre, 669 yılında gerçekleştirilen İstanbul seferi sırasında askerler arasında sıtma ve çiçek hastalığı meydana gelmiştir. Ayrıca farklı zamanlarda cüzzam ve veba salgınları da yaşanmıştır. Bu salgın hastalıklar karşısında bazı önlemler alınmıştır. Mesela Emevî halifesi I. Velid, 707 yılında Şam'da inşa ettirmiş olduğu hastanede cüzzam hastaları için ayrı bir yer tahsis etmiştir. Emevî halifesi I. Velid, cüzzam hastalarını izole ederek hastalığın yayılma oranını azaltmayı hedeflemiştir. Ayrıca salgınların hızla yayıldığı dönemlerde Emevîler, çöl veya dağlık bölgelerde ayrı gruplar halinde yaşamayı tercih etmişlerdir²²⁸. Emevîlerin yanı sıra Abbâsîler döneminde birçok salgın hastalık ortaya çıkmıştır. Bu salgın hastalıklar karşısında karantina uygulandığı düşünülmektedir. Dönemin hekimleri, bu hastalıkların genellikle temas ve solunum yoluyla bulaştığını ve çevreye yayıldığını öngörmüşlerdir. Bu bakımdan salgın hastalıklar esnasında halkın izole bir yaşam sürmeye teşvik ettikleri muhtemeldir²²⁹. Selçuklular ve Doğu Roma İmparatorluğu da salgın hastalıklar karşısında karantina uygulamamışlardır. Örneğin Doğu Roma İmparatorluğunda veba salgınının yaşandığı dönemlerde salgından korunmak amacıyla şehir dışından

²²⁶ Rıdvan Özdiñ, "Allah'ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi", *Kelam Araştırmaları*, 12/1, (2014), 297-307; Murat Polat, "İslâm Hukukunda Karantina Ahkâmı," *PAUİFD*, 7/1, (2020), 94.

²²⁷ Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/8, (2017), 199.

²²⁸ Detaylı bilgi için bkz. Bayram Arif, Köse, "İslâm Coğrafyasında Salgın Hastalıklar: Emevîler Dönemi", *Histroy Studies*, 13/3, (2021), 927-935; Bayat, *Tıp Tarihi*, 207; İbnü't Tıktaka, *El Fahrî: Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi (632-1258)*, çev., Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2016), 100; Sevil Aslan-Ramazan Erdem, "Hastanelerin Tarihsel Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi*, 27, (2017), 15; Serdar-Hanar, "Avrupa'daki Cüzzam Evleri", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 86.

²²⁹ Emine Eroğlu, *Abbasiler Dönemi Sağlık Hizmetleri ve Tıbbî Gelişmeler*, 28.

gelenler yedi gün boyunca Yedikule’de bekletilmiştir²³⁰. Selçuklu döneminde de salgın hastalıklar karşısında karantina uygulanmıştır. Örneğin Azmi Tarihi’nde 1058-1059 yılları arasında sahra çöllerini kemirgen hayvanların istila ettiği ve çöllerin yanı sıra cadde ve sokakların farelerle dolduğu anlatılmaktadır. Bu durum karşısında halk, evlerine kapanarak izole bir yaşam sürmek zorunda kaldığı aktarılmıştır²³¹. Bu olay veba salgını başlamadan önce farelerin sokakları istila ettiğini ve halkın olası zararları minimize etmek için evlerinde izole bir yaşam tarzını tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Karantina uygulamasına dair bir diğer örneği dördüncü iklim bölgesinden verebiliriz. Dördüncü iklimde 1070-1071 yılları arasında Mısır’da kıtlık ve ardından veba salgını meydana gelmiştir²³². Veba salgının çevreye yayılmasını engellemek adına Nasrüddevle²³³, salgının yayılmasını önlemek amacıyla Mısır’a kara ve deniz yollarından giriş ve çıkışları kapatmıştır²³⁴. Tüm bu örnekler, dönemin devletlerinin salgın hastalıkların yayılmasını engellemek için karantina tedbirlerine başvurarak hem toplumsal sağlığı korumayı hem de devletlerin sürekliliğini sağlamayı amaçladığını göstermektedir.

Orta Çağ devletlerinin yanı sıra dönemin hekimleri ve yazarları da karantina uygulamasının önemini vurgulayarak, eserlerinde bu konu hakkında yazılar kaleme almışlardır. Örneğin Orta Çağ yazarlarından Halepli Tarihçi İbnü’l Verdi, veba salgınıyla ilgili kapsamlı bilgiler sunduğu *en-Nebe’l „ani”l-veba* adlı eserinde salgın sırasında yaşanan olayları kaydetmiştir. Ayrıca veba salgınından korunmak amacıyla Hz. Muhammed’in hadis-i şerifini hatırlatarak karantina uygulamasını şu beyitler ile ifade etmiştir;

*Bizi buradan kaçırmaktan alıkoyan
Sadece Rasulullah’ın hadisine olan bağlılığımızdır
Haydi birlikte sığınalım Yüce Allah’a ki
Bizden belayı kaldırsın, O en hayırlı sığınağımızdır*²³⁵.

²³⁰ Necmettin, Akyay, “Türkiye’de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Kayıtlar”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, 8/12, (1974), 209-219.

²³¹ Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*(H.430-538=1038/39-1143/44), (Ankara: TTK yayınları, 2006),17.

²³² İbnü’l-Esîr, *el- Kâmil Fi”t Tarih Tercümesi* 10, 83-89.

²³³ Ebû Nasr Nasrû’d-devle Ahmed, Mervânî hanedanına mensup bir emirdir. 1011 ile 1061 yılları arasında hüküm sürmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Abdurrahim Tufantoz, “Nasrüddevle”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 32/425-426.

²³⁴ İbnü’l Esîr, *el- Kâmil Fi”t Tarih Tercümesi* 10, 87-89.

²³⁵ İbnü’l Verdi, veba salgınına yakalanmış *en-Nebe’l „ani”l-veba* adlı esrini bu yüzden tamamlayamamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Esra Atmaca, *Kara Veba Memlûkler’de Salgın ve Toplum* (749-1348-1349), (Ankara: Sakarya Üniversitesi yayınları, 2021), 117-223.

Halepli Tarihçi İbnü'l Verdi'nin yanı sıra dönemin hekimleri de salgın hastalıklar karşısında izole bir yaşam biçimini önermiştir. İbn-i Sînâ tüberküloz başta olmak üzere tüm salgın hastalıklar karşısında karantina uygulanması gerektiğini ileri sürmüştür. İbn-i Sînâ'nın yanı sıra Lisanneddin Ebu Abdullah Muhammed Bin Abdullah Bin El-Fakih El- Hatip Said El-Selmani El-Ğırnati de salgın hastalıkların bulaşıcı olduğunu ve karantina uygulaması gerektiğini cesur ve ikna edici bir dil kullanarak bir risale kaleme almıştır. El-Ğırnati'ye ek olarak, İspanya'nın Meria bölgesinde yaşayan tarihçi, şair ve tabip İbn-i Hatime (1323-1369) de aynı dönemde bir risale kaleme almıştır. İbn-i Hatime'nin risalesinde, hastaların birbirine temas etmemesi gerektiği aksi takdirde salgına yakalanacaklarını belirtmiştir²³⁶.

İslam Dünyasındaki karantina önlemlerinin yanı sıra Orta Çağ Avrupa dünyasında da salgın hastalıklara karşı benzer tedbirler uygulanmıştır. Orta Çağ Avrupası'nda salgın hastalıklar, genellikle ticaret ağları aracılığıyla yayıldığı için hastalıkların ilk görüldüğü limanlarda karantina uygulanması başlanmıştır. Ayrıca gemilerde salgın hastalık olup olmadığını anlamak için bayrak kullanılmıştır. Örneğin veba salgını gösteren gemilerde ilk dönemlerde düz sarı veya siyah bayrak kullanılmıştır. Bunun yanı sıra veba salgınına yakalanan kişilerin evleri ise sarı renk ile işaretlenmiştir. İlerleyen dönemlerde bu durum zamanla gemi filolarında da kullanılmaya başlamıştır. Böylece sarı ve siyah renkler veba salgınının sembolleri haline gelmiştir; sarı renk hastalığı temsil ederken, siyah renk birçok kişinin hayatını kaybetmesi nedeniyle ölümü ve matemini simgelemiştir²³⁷.

Orta Çağ Avrupası'nda resmi olarak belgelenen ilk karantina, 1377 yılında Dubrovnik'te veba salgınına önlemek amacıyla otuz gün uygulanmıştır. Bu tarihten itibaren karantina uygulamaları giderek yaygınlaşmış ve dünyanın çeşitli bölgelerinde benzer önlemler alınmaya başlanmıştır. Örneğin 1423 yılında Venedik

²³⁶ İbn-i Sina, *Avicenna İbn-i Sina'nın Şifa Kitabı*, (İstanbul: e Kitap yayıncılık, 2020), 63; Karakaş, Mahmut, *Müsbet İlimde Müslüman Alimler*. Ankara: Kültür Bakanlığı /1289 Bilim ve Teknoloji/7, 1991, 420-421.

²³⁷ Günümüzde ise sarı ve siyah renkli bayrakların birleşimi ve damalı (L) bayrağı gemi filolarında karantina uygulandığını bildirmek için kullanılır. Fakat daha önce düz sarı renkli (Q) bayrağı gemi filolarında veba salgını taşıdığını belirtirken günümüzde gemilerin temiz olduğunu bildirmektedir. Gemilerde uygulanan karantina uygulamasından günümüze kadar gelen bazı gelenekler mevcuttur. Örneğin gemilerin gümrük işlemlerinin bitene kadar gemilerin tokada bırakılması eski karantina günlerinden kalma denizcilik geleneğinin bir izlidir. <https://www.denizcilikbilgileri.com/karantina-uygulamasi-ve-quebec-flamasi/>Erişim Tarihi:(11.03.2023).

yakınlarındaki Santa Maria di Nazareth adasında Lazaratto Vecchio adıyla bilinen ilk karantina yapısı olan lazaretto kurulmuştur²³⁸.

Daha öncede bahsettiğimiz gibi Orta Çağ dünyasında salgın hastalıkların hızla yayılmasında ticaret etkin bir rol oynamıştır. Bu nedenle Orta Çağ Avrupası'nda ticaretin gelişmesiyle beraber salgın hastalıklarda artış görülmüştür. Örneğin bu dönemde önemli ticaret merkezlerinden biri olan Orta İtalya'da bulunan Pisto şehrine 1348 tarihinde gemi filolarından kara veba bulaşmıştır. Veba salgınından önce şehrin nüfusu yirmi dört bin iken yaşanan salgın neticesinde nüfus yarıya düşmüştür. Pistoia şehrinden sonra 1350 yılında Ovieto'ya²³⁹ sıçrayan kara veba hızla yayılım göstermiş, salgını durdurmak amacıyla karantina uygulanmıştır²⁴⁰. Bu şehirlerin yanı sıra bir deniz imparatorluğu olan Venedik, stratejik yapısı gereği birçok ülke ile bağlantısından dolayı salgın hastalıklara maruz kalmıştır. Venedikliler diğer Avrupa şehirlerine kıyasla karantina uygulamasını geç başlatmışlardır. Venedikli tarihçi F. C. Lane'nin aktardığına göre 1348 yılında Venedik filolarıyla şehre giren veba salgını her gün yaklaşık altı yüz kişinin ölümüne neden olmuştur. Bu durum karşısında yöneticiler giriş ve çıkışları yasaklamış, karantina uygulamasını başlatmışlardır. Limanda bulunan gemi mürettebatı ve gemi içerisindeki mallar otuz gün boyunca karaya inmeden izole edilmesi gerektiği kararı verilmiştir. Bu karara uymayan kişilerin ise ölüm cezası ile cezalandırılacağı bildirilmiştir. Ayrıca tüm doktorlar hastalığın tedavisi için görevlendirilmiştir²⁴¹. Venedikliler karantina sisteminin önemini geç fark etmişler ancak bu alanda kayda değer çalışmalar yürütmüşlerdir. Bu bağlamda 1377 yılında Ragusa Konseyi'nde, Venedik halkı tarafından belirlenen otuz günlük karantina süresi kesin olarak onaylanmıştır. Bu yasanın dört temel ilkesi şunlardır:

²³⁸ 1423 yılında lazaretto" olarak isimlendirilen ilk karantina yapısı "Lazaratto Vecchio" Venedik yakınlarında Santa Maria di Nazareth adasında kurulmuştur. Sarıyıldız, "Karantina Meclislerinin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, 329.

²³⁹ Ovieto: Orta Çağ Avrupa'sında İtalyan şehirleri arasında en gelişmiş şehirlerden birisidir. Ayrıca bu dönemde sağlık alt yapısına sahip kentlerden birisidir. Karaimamoğlu, *Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci*, *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 5/2, (2020), 728.

²⁴⁰ Pistoia şehrinin yöneticileri salgının bulaşıcı olduğunu anlayınca giriş ve çıkışları yasaklamıştır. Ayrıca hastalıktan hayatını kaybedenlerin yalnızca ailesinin cenaze törenine katılmasına izin verildiği bilinmektedir. Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 107-108.

²⁴¹ Detaylı bilgi için bkz. Karaimamoğlu, "Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci", 723-735.

1. *Vebalı bölgelerden gelenlerin 30 gün boyunca kendi başlarına yalnız kalarak izole edilmeden önce Ragusa'ya alınmaması,*
2. *Ragusa'dan hiç kimsenin 30 gün boyunca tecrit altına alanların yanına gitmesine izin verilmeyeceği,*
3. *Büyük Konsey tarafından karantinaya alınanlara bakmak için görevlendirilmeyen kişilerin, bir ay boyunca izole altına alınan kişilere yiyecek getirmelerine izin verilmeyeceği,*
4. *Bu yönetmeliklere uymayanların 30 gün boyunca para cezasına çarptırılacağı ve onlarında tecrit edileceği*²⁴²

Nitekim 1377 yılında Ragusa'da kabul edilen karantina yasasının dört temel ilkesi, veba salgınının yayılmasını önlemek ve halk sağlığını korumak amacıyla, sıkı izolasyon tedbirleri ve caydırıcı cezalar içermektedir. Bu yasa, sağlık politikası açısından bir dönüm noktası olup dönemin şartlarına göre oldukça yenilikçi ve radikal bir değişimi temsil etmiştir. Salgın hastalıklarla sık sık karşılaşan İtalyan liman kentleri ve Akdeniz'e kıyısı olan bazı Avrupa ülkelerinde de benzer karantina uygulamaları başlatılmıştır. 1397 yılından itibaren bu süre kırk güne çıkarılmış ve böylece İtalyanca'da kırk anlamına gelen quaranta kelimesinden türeyen karantina terimi kullanılmaya başlanmıştır. Bu sürenin otuz günden kırk güne çıkarılma nedeni sürenin yetersiz olduğu veya Hristiyanlık inancında çeşitli olayların kırk günde gerçekleştiği gibi farklı teoriler öne sürülmüş olsa da, bu değişikliğin kesin sebebi net olarak bilinmemektedir²⁴³.

İlk Çağlardan günümüze kadar çeşitli salgın hastalıklar ortaya çıkmış ve bu durum karşısında medeniyetler izole bir yaşam biçimini benimsemiştir. Bu yaşam biçimi tıbbın ilerlemesiyle birlikte sistematik ve bilimsel bir nitelik kazanmıştır. Mesela Orta Çağ'dan Yakın Çağ'a geçiş sürecinde, salgın hastalıkların yönetiminde kaydedilen ilerlemeler bu durumu açıkça göstermektedir. Bu bakımdan Osmanlı döneminde salgın hastalıkların yayılmasını kontrol altına almak amacıyla uygulanan karantina uygulamasının katkı sağladığı düşünülmektedir. Osmanlı Devleti'nde "Usûl-i Tehaffuz" olarak bilinen bu uygulama, hastalıkların yayılmasını önlemek için kullanılan "Lazaret" veya "Lazaretto" terimleriyle ilişkilidir ve bu kavramlar Orta Çağ Avrupa'sındaki karantina uygulamalarıyla benzerlik göstermektedir. Bu terimler hastalıklı bireylerin belirli bölgelerden veya mekânlardan izole edilmesini ve

²⁴² Karaimamoğlu, "Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci," 731-732; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 110; Susan Mosher Stuard, *A State Of Deference: Ragusa/Dubrovnik In The Medieval Centuries*, (University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1992), 239-240.

²⁴³ Frederic Lane, *Venice: A Maritime Republic*, (Baltimor: Johns Hopkins University, 1973), 19-20; Karaimamoğlu, "Batılı Kaynaklara Göre XIV. yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci," 731-732.

bu bölgelerle bağlantılarının kesilmesini ifade etmektedir. Bu bakımdan karantina uygulaması tarih boyunca benzer biçimlerde uygulanarak ortak bir amaca hizmet ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca Cumhuriyet dönemlerinde karantina uygulaması çeşitli projeler ve yasal düzenlemelerle devam etmiştir. Mesela 1930 yılında yürürlüğe giren Umumi Hıfzıssıhha Kanunu ile Sağlık Bakanlığı'na salgın hastalıkların bildirilmesi ve yönetilmesi yetkisi tanınmıştır. Bu yetki sayesinde 2004 yılında salgın hastalıklar bildirim ve ihbar sistemi yeniden düzenlenmiş, “Salgın Hastalıkların İhbarı ve Bildirim Sistemi, Standart Tanı, Sürveyans ve Laboratuvar Rehberi” hazırlanmıştır. Böylece bu kurumlar sayesinde salgının gücü denetim altına alınmış, hastalıkların yayılmasının engellenmesi hedeflenmiştir²⁴⁴.

²⁴⁴ Abdullah Köşe, “Devlet-i Aliyye- Osmaniye”de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5/1, (2003), 89-119; Didem İşler, “Dünyanın En Eski Karantina Adası: Lazzaletto Vecchio”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2, (2019), 97-107; Sarıyıldız, “Karantina”, 24/463; Osman Günay, “Bulaşıcı Hastalıkların Bildirimi”, *Halk Sağlığı Genel Bilgiler*, ed., Yusuf Öztürk-Osman Günay, (Kayseri: Erciyes Üniversitesi yayınları, 2011), 865-866.

II. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA SALGIN HASTALIKLAR

2.1. Cüzzam

Hansen hastalığı, miskinler teknesi, lepra, lepef, leper, leprosy gibi isimlerle adlandırılan cüzzam, diğer salgın hastalıklardan farklı olarak psikolojik travmaların dâhil olduğu kalıcı cilt lezyonlarına ve ölüme sebep olan bir hastalıktır. Cüzzam, yüksek bulaşıcılığı ve hızla yayılma özelliği nedeniyle toplumda büyük bir korku yaratmıştır. Hastalığın yaratmış olduğu korku ve endişe, bireyler arasındaki ilişkileri zayıflatmış, toplumsal dışlanma ve ayrımcılığın artmasına yol açmıştır²⁴⁵.

Tıp terminolojisinde cüzzam, kronik seyirli bir enfeksiyon hastalığıdır²⁴⁶. Hastalığın kesin teşhisi 1873 yılında Norveçli Doktor Gerhard Armauer Hansen tarafından yapılmıştır. Gerhard Armauer Hansen cüzzamın *Mycobacterium Leprae* basilinden oluştuğunu, bulaşıcı ve müzmin bir hastalık olarak tanımlamıştır. Ancak Gerhard Armauer Hansen hastalığı tanınlanmasına rağmen hastalığın nasıl bulaştığına dair kesin bir bilgi bulamamıştır. Ancak temas yolu ile bulaştığını öne sürmüştür. Gerhard Armauer görüşü ve İlk Çağlardan bu yana edinilen tıbbi bilgiler doğrultusunda, cüzzam salgınının ortak kullanılan materyaller; giysi, yatak, mutfak araç ve gereçleri gibi eşyaların kullanılması yani hava ve temas yolu ile hastalığın bulaştığını ileri sürülmüştür²⁴⁷.

Cüzzam vücudu sinirleri ve dokuları etkileyen bir hastalıktır. Tıp literatüründe üç cüzzam türünden bahsedilmiştir. Bunlar; Leproma, Sinir ve

²⁴⁵ Jacques Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, çev., Hanife Güven –Uğur Güven, (Ankara: Alfa yayınları, 2021), 21, 354-355/360-361/399.

²⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz. “Cüzzam Nedir Nasıl Önlenir”, *Cüzzam Savaş ve Araştırma Dergisi*, (Ankara: İstiklâl Matbaası, 1963).

²⁴⁷ Günümüzde, hastalığın teşhisi kolayca yapılabilmektedir. 1941 yılında bulunan ilaç sayesinde tedavisi ise mümkün ve kesindir. Fişek, “Cüzzamlıların Babası Etem Utku”, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 11-12; Suzan Akkuş Mutlu, “Eskiçağ'ın Korkulu Rüyası: Cüzzam”, *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 53-54.

Tüberkülozumsu cüzzamdır²⁴⁸. Lepromalı Cüzzam diğer iki türe göre en yaygın olarak görülen ve tehlikeli olandır. Bu türün ilk belirtileri; deride özellikle burun içi, el üstü, yüz ve eklem bölgelerindeki kırmızı şişkinliklerdir. Bu semptomların yanı sıra salgının ilerlemesiyle beraber burun tıkanıklığı, burun kanaması, kol ve bacak derilerinin kalınlaşmaya başlaması, kafatasındaki kılların ve kaşların dökülmesi, burun tabakasında çökme, diz ve dirseklerde lezyonlar oluşmasıdır. İkinci tür Sinir Cüzzamıdır. Bu tür Leproma Cüzzamına oranla daha az bulaşıcı bir özelliğe sahiptir. Sinirsel hücreleri etkilemesinden dolayı adını buradan almıştır. Bu salgın türünün göstermiş olduğu semptomlar neticesinde diğer türlerden kolaylıkla ayırt edilmiştir. Rengini kaybetmiş deri, pembe veya koyu lekeler, kabarcıklar bu türün ilk semptomlarıdır. Bunların yanı sıra salgına yakalanan kişilerde sinir sisteminde meydana gelen hasar nedeniyle doku, duyu ve his kaybı yaşanmış, felçlikler görülmüştür. Üçüncü tür Tüberkülozonsu Cüzzamdır. Tüberküloz mikrobuna benzediği için bu adı almıştır. Diğer türlere kıyasla tanı koyması daha zor olan bu cüzzam türü, vücutta oluşan şişlikler, lekeler ve sızıntı şeklindeki kabarcıklar gibi semptomlar gösterir. Bu semptomları gösteren kişiler tedavi edilmezse el ve ayaklarda doku kaybı, yürüme güçlüğü, felç, körlük, vücut ülserleri gibi ciddi komplikasyonlar ortaya çıkabilir. Ülserler, bir iki yıl içinde el ve ayaklarda erimeye yol açar. Ayrıca saç, kaş, diş ve kirpiklerde dökülmeler gözlemlenebilir²⁴⁹.

Cüzzam hastalığının yayılmasında yetersiz beslenme ve barınma koşulları, artan nüfus yoğunluğu ve hijyen kurallarının ihmal edilmesi gibi etkenler önemli rol oynamıştır. Cüzzam hastalığı İlk Çağlardan bu yana varlığını sürdürmüştür. Günümüzde hijyen koşullarının yetersiz olduğu bazı ülkelerde hala bu salgın görülmektedir. Dünya Sağlık Örgütü'nün 2016 yılında yayımladığı rapora göre dünya genelinde iki yüz on altı binden fazla kişi cüzzam salgınına yakalanmıştır. Bu vakaların yarısından fazlasının Hindistan'da olduğu belirtilmiştir. Türkiye'de Dr.

²⁴⁸ Palalı, "Cüzzam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1993), 8/150-152.

²⁴⁹ Nazım Beratlı, *Kıbrıs Miskinlerhanesi*, (İstanbul: Kalkedon yayınları, 2013), 16-18; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 637-641; Palalı, "Cüzzam", 8/150; Serdar-Hanar, "İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzamâneler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 81-82; Hanar, "Ortaçağ Avrupası'nda Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri", *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 9/2, (2014), 101; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, 47.

İbrahim Etem Tutku²⁵⁰ ve Dr. Türkan Saylan'ın²⁵¹ 2017 yılında yapmış oldukları araştırma neticesinde altı yüz yedi cüzzam vakası tespit edilmiştir. Cüzzam hastalığı İlk Çağlardan günümüze kadar insanların korkulu rüyası olmuş ve salgından kurtulmak bir mucize veya lütuf olarak görülmüştür. Dünya genelinde uzun yıllar boyunca cüzzam hastalığına karşı hem fiziki hem de mental mücadeleler verilmiştir. Bu nedenle salgının etkilerini anmak amacıyla Ocak ayının son haftasındaki pazar günü "Dünya Cüzzam Haftası" olarak kutlanmaktadır²⁵². Bu bağlamda cüzzam hastalığı, tarih boyunca süreklilik göstermiş ve hastalığa yakalanan bireylerde hem fiziksel hem de zihinsel hasarlara neden olmuştur. Ayrıca veba salgınından sonra toplumsal yaşam üzerinde derin etkiler bırakan bir bulaşıcı hastalık olarak da bilinmektedir²⁵³.

2.1.1. Orta Çağ'da Cüzzam

Cüzzam hastalığının ilk olarak nerede nasıl ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle beraber salgının kökenleri İlk Çağlara kadar uzanmaktadır²⁵⁴. Cüzzam salgınına dair ilk kayıtlar, Çin'de M.Ö. 5000'lere kadar uzanan yazılı kaynaklarında bu hastalığa dair bilgiler mevcuttur. M.Ö.1130 yılında Çin'de kaleme alınan Su-Ven adlı tıp kitabında cüzzamın klinik tanımı yapılmıştır. M.Ö.1550'de Antik Mısır'da Ebers Papirüsünde cüzzama benzeyen bir hastalıktan bahsedilmiş ve hastalık kaydedilmiştir. Bir başka kayıt ise Hintlilere aittir. Hintliler tarafından yazılan eserlerde cüzzam salgınına dair bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Bu konu

²⁵⁰ Prof. Dr. Gay Prieto, İbrahim Etem Utku'yu "Cüzzamlıların Babası" olarak nitelendirmektedir. Nitekim İbrahim Etem Utku, Türkiye'de cüzzam hastalığı üzerine ilk monografi yazan kişidir. 1957 yılında "Cüzzam Savaş ve Araştırma Derneğini", 1962 de "Lepra Eğitim ve Araştırma Enstitüsünü" kurmuştur. A. Gürhan Fişek, "Cüzzamlıların Babası Etem Utku", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 11-24.

²⁵¹ Hayatını cüzzam hastalarını iyileştirmek üstüne adanmış bir bilim insanıdır. 1976 yılında cüzzam çalışmalarına başlatmış ve "Cüzzamla Savaş Derneği"ni kurmuştur. 1978 yılında ise "Lepra Araştırma ve Uygulama Merkezi" vasıtasıyla Doğu Anadolu bölgesinde cüzzam taramaları yapmıştır. Türkiye ve dünyada bu hastalığı silmek için çalışan Türkan Saylan göstermiş olduğu başarıdan dolayı 1986 yılında Hindistan'da "Uluslararası Gandhi Ödülü" layık görülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Fevzi Çakmak, "Hayatını Cüzzam Hastalığına Adanmış Bir bilim İnsanı: Prof. Dr. Türkan Saylan", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 25-35; Türkan Saylan, "Cüzzam Kolay Bulaşmaz", *Bilim Dergisi*, 2/2, (1983), 36.

²⁵² Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 46; Serdar-Hanar, "İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzamâneler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 82-83.

²⁵³ Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgın İşkence ve Geziler Üzerine*, 115.

²⁵⁴ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 634; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, 47; Palalı, "Cüzzam", 8/151; Suzan Akkuş Mutlu, "Eski Çağ'ın Korkulu Rüyası:Cüzzam", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 53.

hakkında Dr. İbrhim Etem Utku, hintlilerin kutsal kitapları olan Rig Veda, Atarv Veda ve Manu Smriti’de cüzzam hastalığından bahsedildiğini ve hastalığın *kuşta* olarak anıldığını ifade etmiştir. Şuanda Hint dilinde cüzzam, *kosta* ya da *kasta* olarak ifade edilmektedir. M.Ö.2500 yıllarında Hintli bir ozanın mısralarında hastalığa dair izlere rastlanmaktadır. *Lepralılar saklansın ve uyuz köpeklerle çöplüklerde yaşasın, onları şehirden taşlarla kovalamak lazımdır. Vücutları pislikle kaplanmalı, Allah’ın nehirleri kadvralarını kusmalıdır* diyerek hastalığa yakalanmış kişilerin toplum tarafından dışlandığı yaşayan bir ölüye dönüştüğünü bu mısralarda açıkça görmekteyiz²⁵⁵. Antik Yunan dünyasında ise M.Ö. 600’lerden itibaren salgın hakkında bilgilere rastlanmaktadır. Ayrıca dönemin hekimleri başta olmak üzere birçok bilim insanı bu salgından bahsetmiştir. Örneğin Hipokrat cüzzam hastalığını *leuce* kelimesiyle ifade etmiştir. Ayrıca Hipokrat, salgını ilkbaharda deride sıklıkla oluşan ve iyileşmesi kolay olan pullanma olarak tarif etmiştir²⁵⁶. Hipokrat’ın yanı sıra Aristo, Gallen ve Cicero’da cüzzam salgınından bahsetmiş ve hastalığı tanımlamışlardır. Hatta Roma İmparatorluğunda cüzzam salgını ilk tanımlayan kişi Cicero olduğu düşünülmektedir²⁵⁷.

İlk Çağlardan itibaren varlığını sürdüren cüzzam hastalığı, M.Ö. 1200’lerden itibaren Batı kaynaklarında da hastalığa dair bilgiler kaydedilmeye başlanmıştır. Orta Çağ Avrupası’nda, 6. yüzyıldan itibaren tarihçi Gregory of Tours ve Avrenches Piskoposu Marius’un cüzzam salgınlarına dair kayıtlar tutmuş oldukları bilinmektedir. Ayrıca 12. ve 13. yüzyıllarda hekim Gilbertus Anglicus, cüzzam salgını hakkında yazılar yazmıştır. Gilbertus Anglicus’un yanı sıra dönemin diğer hekimleri de salgın hakkında bilgiler kaydetmişlerdir. Örneğin cüzzam salgını tanımlayan en eski Avrupa kaynakları arasında Aulus Cornelius Celsus, Paul of Aeginia ve Theodorico Borgognoni gibi hekimlerin cerrahi metinlerinde salgına

²⁵⁵ Karaıamamoğlu, *Ortaçağ Avrupası’nda Salgın Hastalıklar*, 47; Palalı, “Cüzzam”, 8/151; Serdar-Hanar, “Avrupa’daki Cüzzam Evleri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, 67; Suzan Akkuş Mutlu, “Eskiçağ’ın Korkulu Rüyası: Cüzzam”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, 53-54; Beratlı, *Kıbrıs Miskinlerhanesi*, 23; ayrıca bkz. Etem, *Lepra ve Modern Anlamı*, (Ankara: Sant Mat.,1961).

²⁵⁶ Leuce kelimesi Yunanca “*Lepra*” yani kepekli, kabuklu anlamına gelmektedir. Beratlı, *Kıbrıs Miskinlerhanesi*, 24-25; Etem, *Lepra ve Modern Anlamı*,14; Karaıamamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar*,47; Serap Sarıbaş,“Hansen’in Evlatları: Avrupa’nın Son Cüzzam Hastanesi Sakinlerinin Hikayesi”, *Molesto: Edebiyat Araştırma Dergisi*, 3/1, (2020), 230.

²⁵⁷ Karaıamamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar*, 47.

dair atıflar mevcut olup, salgının yayılış aşamaları hakkında kısmi bilgiler verilmiştir²⁵⁸.

Orta Çağ Avrupası’nda cüzzam salgını 11. ve 13. yüzyıllarda Haçlı Seferleri esnasında yaygınlaşmıştır. Bilhassa bu dönemde salgın Kıta Avrupası başta olmak üzere komşu ülkeleri kasıp kavurmuştur²⁵⁹. Bu konu hakkında tıp tarihçisi Maria Conforti 11. yüzyılın sonlarına doğru Haçlı Seferleri fikrinin ortaya çıkmaya başladığı döneme kadar Avrupa’da cüzzam hastalığının olmadığını belirtmiştir. Ayrıca Haçlı Seferleri ile beraber salgının hızla çevreye yayıldığını hatta Kıta Avrupasını etkisi altına aldığını ifade etmiştir²⁶⁰. Salgın, 11. ve 13. yüzyıllarda doruk noktasına ulaşarak büyük yıkımlara neden olmuş ve yaklaşık beş yıl boyunca etkileri hissedilmiştir. 14. ve 15. yüzyıldan itibaren hastalığın yayılımının gerilediği gözlemlenmiştir²⁶¹. Maria Conforti’nin yanı sıra Orta Çağ tarihi hakkında birçok mühim eser kaleme alan Jacques Le Goff’da cüzzam salgınının salgın hastalıklar içerisinde en yaygın ve en öldürücü ikinci bulaşıcı hastalık olduğunu söylemiştir. Ayrıca Le Goff, cüzzam salgınına “korkunç” bir hastalık olarak nitelendirmiştir²⁶².

²⁵⁸ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası’nda Salgın Hastalıklar*, 48.

²⁵⁹ Haçlı seferleri ve cüzzam salgını denildiği zamanla akla ilk Kudüs kralı IV Bauoidin gelmektedir. Kral çocuk yaşta sinsi ve yavaş ilerleyen cüzzam salgınına yakalanmış, uzun süre bu hastalık ile mücadele etmiştir. IV. Bauodin bir taraftan ilerleyen hastalığı ile mücadele ederken bir taraftan da Selabattin Eyyübi ile III. Haçlı Seferlerinde mücadele ettiği bilinmektedir. Bu bağlamda kral hem savaş stresini, rekabetini ve entrikalarını hasta vücudu kaldıramadığı düşünülmektedir. Dolayısıyla 1185 yılında uzun zamandır mücadele ettiği cüzzam salgınından hayatını kaybettiği bilinmektedir. Bu süreç içerisinde sadece kral değil aynı zamanda halk da hastalıktan nasinini almıştır. Nitekim III. Haçlı Seferi boyunca cüzzam salgını o kadar artmıştı ki salgın “*Tanrının Kırbacı*” olarak nitelendirilmiş, tanrı tarafından cezalandırıldıklarına inanmışlardır. Sefer esnasında hastalığa yakalananlar önceleri bulundukları yerlerdeki hastaneleri kullanılırken Hospitailer Şövalye Tarikatı cüzzam hastanelerinin kurulmasına öncülük etmiş ve salgının yayılmasını engellemek için tıbbi hizmet verilmiştir. Şövalyelerin yanı sıra Fransız Kralı Aziz Louis, Haçlı seferlerine katılan şövalyeler başta olmak üzere kutsal topraklarda savaşan tüm askerler cüzzama yakalandıklarında savaşçı itibarlarını kutsayarak moral vermiştir. Her ne kadar cüzzama yakalanan kişiler Hristiyan merhameti ile bakımı karşılanmış olsa da cüzzam hastalığı ahlaki bozukluğun simgesi olarak görüldüğü için hastalığa yakalananlar günâhkar kabul edilerek tedavi etmek adı altında aforoz edilmiştir. Barbara Frate, “Şövalye Tarikatlarının Doğuşu,” *Katedraller Şövalyeler Şehirler*, 62-63; Conforti, “XI ile XII. yüzyıl Arasında Batıda Tıp ve Hastalıklar”, 344-345; Franco Cardini, “Kudüs Krallığı ve Küçük Derebeylikler”, *Katedraller Şövalyeler Şehirler*, 149-150; Nadir Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 116-117. Ayrıca Orta Çağ dünyasında cüzzamın etkilerini daha iyi anlayabilmek için IV. Baudouin’in bu hastalığa yakalandığını anlatan; yönetmenliğini Ridley Scott’ın yaptığı 2005 yapımı “*Cennetin Krallığı*” filmi, cüzzamın etkilerini gözler önüne sermektedir. Bu durum hastalıkların günümüzde filmlere kadar konu edildiğini göstermektedir.

²⁶⁰ Conforti, “XI ve XII. yüzyıl Arasında Batıda Tıp ve Hastalıklar”, *Ortaçağ: Katedraller, Şövalyeler Şehirler*, 344; Palalı, “Cüzzam”, 2/151.

²⁶¹ Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, 360.

²⁶² Le Goff, *Avrupa’nın Doğuşu*, 96-106.

Bu nitelendirme muhtemelen insanlarda ciddi cilt problemlerinin yaşanmasından dolayı kullanılmıştır.

Orta Çağ dünyasında yaygın olarak görülen hastalıklardan biri olan cüzzam, ciltte ciddi hasarlara yol açan bir hastalık olarak görülmüştür. Bu nedenle cüzzama yakalanan kişiler toplumdan dışlanmış ve ötekileştirilmiştir. Nitekim Orta Çağ Avrupa'sında cüzzam hastaları *Tanrı'nın Laneti* olarak görülmüştür²⁶³. Orta Çağ İslam dünyasında cüzzam, *elin kesilmesi*, *parmakların düşmesi* anlamına gelen *cezem* kelimesi kullanılmıştır. Ayrıca aynı kökten türeyen *mezcûm* kelimesi ise cüzzamlı, kötürüm hâle gelmiş parmakları ve burnu düşmüş kişiler için kullanılmıştır. Bunlara ek olarak cüzam hastalığı için *aslan hastalığı* (*dâû"l-esed*) ve *fil hastalığı* (*dâû"l-fil*) gibi terimler de kullanılmıştır. Bu terimler hastalığın ciddi cilt bozukluklarına neden olmasından dolayı kullanılmıştır²⁶⁴. Bu hastalığa dair adlandırmanın izlerine, bilinen en eski Türkçe sözlük olan *Divan-i Lûgat-i Türk*'te rastlanmaktadır. *Divan-i Lûgat-i Türk*'te cüzzam hastalığı için iki farklı kelime kullanılmıştır. Birincisi *anumi*²⁶⁵ kelimesi cüzzamı belirtmek için kullanılmıştır. Diğeri ise *yaman ig* kelimesi olup, *yaman hastalık* veya *miskinlik hastalığı* anlamına gelmektedir²⁶⁶. Bu kelimeler, Türk dilinde cüzzam hastalığının çeşitli tarihsel ve kültürel bağlamlarda nasıl adlandırıldığını anlamak için önemlidir. Tüm bu tanımlamalar karşısında Orta Çağ Avrupa'sı ve İslam dünyasında cüzzam hastalığının algılanışı arasında belirgin farklılıklar gözlemlenmektedir. Avrupa'da, cüzzamlı bireyler genellikle tanrının laneti olarak görülmüş ve toplumsal dışlanmışlardır. Buna karşın İslam dünyasında hastalık çeşitli terimlerle anılmış ve bu terimler genellikle ciltte meydana gelen ciddi bozuklukları tanımlamak için fil hastalığı ve aslan hastalığı olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırmalar cüzzamın her iki medeniyette kültürel, dilsel ve dini perspektiflerden nasıl algılandığını göstermektedir.

²⁶³ Karaimamoğlu, *Orta Çağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, 49.

²⁶⁴ Emine Uyumaz, "XI. yüzyılın Sonlarından XIV. yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair", *Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed., Emine Uyumaz dğr., (İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2013), 212; Palalı, "Cüzzam", 8/151; Murat Serdar-Murat Hanar, "İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzamâneler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 81.

²⁶⁵ *Divanü Lûgat-it Türk* I.,137.

²⁶⁶ *Divanü Lûgat-it Türk* III.,30.

Dini metinlerde cüzzam salgını hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür. Örneğin Yahudilik inancında Hz. Musa cüzzama yakalanmış bireyleri yedi gün boyunca tecrit altında tutmuştur. Bunun yanı sıra Levhiler 13/1-46'da hastalığın belirtileri, teşhis işlemlerinin kimler tarafından nasıl uygulandığı ayrıntılı bir şekilde şöyle bahsedilmiştir;

RAB Musa'ya ve Kâhin Harun'a şöyle dedi: "Bedeninde deri hastalığına dönüşebilecek şiş, kabuk ya da parlak leke bulunan kişi Harun'a, ya da Harun'un kâhin oğullarından birine götürülecek. Kâhin derideki yaraya bakacak, yarada kıl ağarması varsa ve yara derine inmişse, kişi deri hastalığına yakalanmış demektir. Hastaya bakan kâhin onu kirli ilan edecektir. Derideki parlak leke beyazsa, derine inmemişse, üzerindeki kıllar ağarmamışsa, kâhin hastayı yedi gün kapalı bir yerde tutacak. Yedinci gün yaraya bakacak; yara ilerlememiş, deri yüzeyine yayılmamışsa, hastayı yedi gün daha kapalı bir yerde tutacak. Yedinci gün hastaya bir daha bakacak; yara solmuş, deri yüzeyine yayılmamışsa, hastayı temiz ilan edecek. Yara yalnızca kabuktur. Hasta giysilerini yıkayıp temiz sayılacaktır. Ancak temiz sayılmak için kâhine muayene olduktan sonra derisindeki kabuk yayılırsa, yine kâhine görünmelidir. Kâhin kişiye bakacak, derisindeki kabuk yayılmışsa onu kirli ilan edecek. Kişi deri hastalığına yakalanmış demektir. "Deri hastalığına yakalanan kişi kâhine götürülecek. Kâhin ona bakacak. Derideki şiş beyazlaşmış, üzerindeki kıllar ağarmışsa, şişkin yarada kızıl et görünüyorsa, bu müzmin bir deri hastalığıdır. Kâhin kişiyi kirli ilan edecek, ama kapalı yerde tutmayacaktır. Çünkü kişi zaten kirlenmiştir. "Eğer deri hastalığı yayılıp kâhinin görebildiği kadarıyla tepeden tırnağa hastanın bütün bedenini kaplamışsa, kâhin hastaya bakacak ve bedenini hastalık saran kişiyi temiz ilan edecektir. Yaralar beyazlaşmış ve temizdir. Ama kızıl et görünüyorsa, kişi kirli sayılacaktır. Kâhin kızıl et görürse, kişiyi kirli ilan edecektir. Kızıl et kirlidir, deri hastalığıdır. Eğer kızıl et iyileşir, beyazlaşırsa, hasta yine kâhine görünmelidir. Kâhin hastaya bakacak, yara beyazlaşmışsa, yarayı temiz ilan edecek. Kişi temiz sayılacak. "Derideki çıban iyileşmiş ama bir süre sonra çıbanın yerinde beyaz bir şiş, ya da kırmızimsı-beyaz parlak bir leke oluşmuşsa, kâhine gösterebilir. Kâhin hastaya bakacak, görünen yara derine inmiş, üzerindeki kıllar ağarmışsa, kişiyi kirli ilan edecektir. Çıbanda baş gösteren bir deri hastalığıdır bu. Ama kâhin hastaya baktığında yarada beyaz kıl yoksa yara derine inmemiş ve yara solmuşsa, kişiyi yedi gün kapalı bir yerde tutacaktır. Eğer derideki yara yayılıyorsa, kâhin kişiyi kirli ilan edecektir; çünkü kişi hastalığa yakalanmış demektir. Parlak leke geçmemiş ama yayılmamışsa, bu çıban kabuğudur. Kâhin kişiyi temiz ilan edecektir. "Deride ateş yanığı varsa ve et kırmızimsı-beyaz ya da beyaz, parlak bir leke haline gelmişse, kâhin yaraya bakmalı. Parlak lekenin üzerindeki kıllar ağarmış, leke derine inmişse, yanıktan deri hastalığı var demektir. Kâhin kişiyi kirli ilan edecektir, çünkü kişi deri hastalığına yakalanmıştır. Ama parlak lekede kıl ağarması yoksa leke derine inmemiş ve solmuşsa, kâhin hastayı yedi gün kapalı bir yerde tutacaktır. Yedinci gün kişiye yine bakacak, eğer leke deriye yayılmışsa, onu kirli ilan edecek. Çünkü kişi deri hastalığına yakalanmıştır. Eğer derideki parlak leke geçmemiş, ama yayılmamış ve solmuşsa, yanıktan doğan bir şişliktir. Kâhin kişiyi temiz ilan edecektir. Çünkü yanık yarasının kabuğudur bu. "Bir erkeğin ya da kadının başında ya da çenesinde yara varsa, kâhin yaraya bakmalı. Yara derine inmişse ve üzerinde ince sarı tüyler varsa, hastayı kirli ilan edecektir. Çünkü hasta uyuzdur. Baş ya da çenede görülen bir deri hastalığıdır. Ancak kâhin bu tür bir yaraya baktığı zaman, yara derine inmemişse, üzerinde siyah kıl yoksa hastayı yedi gün kapalı bir yerde tutacak. Yedinci gün yaraya yine bakacak; uyuz deriye yayılmamışsa, üzerinde sarı kıl yoksa, uyuz derine inmemişse, hasta tıraş olacak, ama uyuz olan yerlere dokunmayacaktır. Kâhin hastayı yedi gün daha kapalı bir yerde tutacak. Yedinci gün uyuza yine bakacak; uyuz deriye yayılmamışsa, derine inmemişse, hastayı temiz ilan edecektir. Hasta giysilerini yıkayacak ve temiz sayılacaktır. Ama hasta temiz ilan edildikten sonra uyuz derisine yayılırsa, kâhin ona yeniden bakmalı. Uyuz yayılmışsa, yarada sarı kıl olup olmamasına bakılmaksızın kişi kirli sayılacaktır. Ama kâhine göre uyuz ilerlememiş, üzerinde siyah kıl bitmişse, hastalık geçmiş demektir. Kişi temizdir. Kâhin onu temiz ilan edecektir. "Bir erkeğin ya da kadının derisinde beyaz parlak lekeler varsa, kâhin ona bakmalı. Derideki lekeler beyaz ve solgunsa, sadece deride çıkan kırmızı lekelerdir. Kişi temizdir. "Eğer adamın saçı dökülmüşse, sadece keldir. Temiz sayılır. Saçının önü dökülmüşse alnı açılmış demektir. Temiz sayılır. Ama saçı dökülmüş ya da alnı açılmış adamın başında veya alnında kırmızimsı-beyaz yaralar çıkmışsa, adam deri hastalığına yakalanmış demektir. Kâhin adama bakacak. Saçı dökülmüş baş ya da alındaki şişler deri hastalığının yol açtığı yaralar gibi kırmızimsı-beyazsa, adam deri hastalığına yakalanmıştır. Kirlidir. Başındaki yaradan ötürü kâhin kesinlikle onu kirli ilan edecektir. "Böyle bir hastalığa yakalanan kişinin giysileri yırtık, saçları dağınık olmalı; kişi ağzını

örtüp, „Kirliyim! Kirliyim!” diye bağırmalı. Hastalığı devam ettiği sürece kirli sayılacaktır, çünkü kirlenmiştir. Halktan uzak, ordugâhın dışında yaşamalıdır²⁶⁷.

Yuhanna İncili’nde ise Aziz Lazatus’un, cüzzam hastalarının koruyucusu olduğundan bahsedilmiştir. Ayrıca 1120 yılından itibaren “Aziz Lazarus Şövalyeleri” tarikatı cüzzam hastalarına bakmaya başlamıştır²⁶⁸. Hristiyanlık inancındaki tüm kutsal kitaplarda (Matta 8/1-4, Markos 1/40-45 ve Luka 5/12-16) cüzzam hastalığından bahsedilmektedir. Örneğin bu metinlerde Hz. İsa’nın cüzzamlı hastaları iyileştirdiği şu şekilde anlatılmıştır: Hz. İsa dağdan indikten sonra büyük bir kalabalık onun arkasından gitmiştir. Bu esnada cüzzamlı kişi *Ya Rab, istersen beni temiz kılabilirsin* diyerek Hz. İsa’nın ayağına kapanmıştır. Hz. İsa elini uzatıp cüzzamlı hastaya dokunarak, *İsterim temiz ol!* demiş ve cüzzamlı kişi anında temizlenmiştir. İyileşen kişiye Hz. İsa “*sakın kimseye bir şey söyleme!*” demiştir. “*Git Kâhine görün ve hastalıktan temizlendiğini kanıtlamak için Musa’nın sunduğu sunuyu sun*” demiştir²⁶⁹. Hristiyanlık inancında Hz. İsa’nın mucizeleri arasında cüzzamlı hastaları iyileştirmesi önemli bir yer tutarken, İslamiyet’te de Hz. İsa’nın cüzzamlıları iyileştirdiği vurgulanmaktadır. İslamiyette cüzzam, *alacalı* anlamında *ebbras* terimi ile ifade edilmiş ve İslam tefekkürü ile yansıtılmıştır. Örneğin El-Mâide suresinin 5/110 ayetinde *Benim iznimle anadan doğma körü ve teni alacalıyı iyileştiriyor, yine benim iznimle ölüleri diriltiyordun*²⁷⁰.

İslam dünyasına Hz. Muhammed cüzzam salgınından bahsetmiştir. Örneğin Hz. Muhammed’in “*aslandan kaçır gibi cüzzamdan kaçın*” hadisinde salgına yakalanan kişilerden uzak durulması gerektiğini vurgulamış, yayılmasını engellemek için de tecrit uygulanması gerektiğini söylemiştir²⁷¹. Bunun yanı sıra bir duasında da *Allah’ım! Delilikten, cüzzamdan, barastan (deri hastalığı) ve kötü hastalıklardan sana sığınırım* şeklinde dua ettiği rivayet edilmektedir²⁷². Ayrıca Hz. Muhammed, biat etmek üzere Medine’ye gelmekte olan Sakîf kabilesinden bir heyetin içerisinde cüzzamlı birinin bulunduğu haberini alınca, *Geri dön, biz senin biatını kabul ettik*

²⁶⁷ Detaylı bilgi için bkz. Leviler 13/1-46.

²⁶⁸ Karaimamoğlu, *Ortaçağ’da Salgın Hastalıklar Tarihi*, 49.

²⁶⁹ Matta 8/1-4, ayrıca bkz. Markos 1/40-45 ve Luka 5/12-16.

²⁷⁰ Detaylı bilgi için bkz. el-Mâide 5/110; Âl-i İmrân 3/49.

²⁷¹ Salih Kesgin, “(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur Hadisinin İsnad Ve Metin Açısından Tahlili”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/26, (2014), 87; Serdar-Hanar, “İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhâneler”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, 84.

²⁷² Serdar-Hanar, “İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhâneler”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, 84; Dualar, ed., İsmail Karagöz, (Ankara: Diyanet İşleri Bakanlığı, 2019), 31/326/441-444.

diye haber göndermiştir. Yine bir hadisinde, *Cüzzamlıların yüzüne uzun uzadıya bakmayınız*, demiştir. Hz. Muhammed hastalığa yakalanan insanlara karşı hem korku ve tiksintiyle yaklaşmanın doğru olmadığını, hem de onların görüntüsünden etkilenecek karamsarlık duygusuna kapılmasını istemediği için bu sözü söylemiştir²⁷³. Ayrıca bu örnekler Hz. Muhammed'in cüzzamlı bireylere yönelik tutumunun toplumsal dışlanma ve ayrımcılıktan ziyade, sağlık önlemleri için nazik bir üslupla yaklaşılması gerektiğini göstermektedir.

2.1.2. Orta Çağ'da Cüzzam Salgınına Karşı Alınan Önlem ve Tedaviler

İlk Çağlardan itibaren hastalıkların tanrı tarafından bir ceza olarak algılanması, ahlaki bir çöküş olarak kabul edilmiştir. Bu anlayış doğrultusunda, hastalıklara yakalanan bireyler sadece fiziksel olarak hasta değil, aynı zamanda ahlaki açıdan da bozulmuş, günâhkar kişiler olarak değerlendirilmiştir. Bu bakımdan Orta Çağ Avrupa dünyasında cüzzamlı bireyler tanrının laneti olarak görülmüş, devlet tarafından oluşturulan kararname ile yasal bir şekilde toplumdan dışlanmıştır. Bu dışlanma karşısında hastalığa yakalanan kişiler mallarından ve vatandaşlık haklarından yoksun bırakılmıştır. Örneğin cüzzamlı bireylerin mirası genellikle dağıtılmış, ilişkiye girmeleri yasaklanmış ve eşlerinin talebi doğrultusunda boşanmalarına izin verilmiştir²⁷⁴. Bu bağlamda cüzzam salgınına yakalanan bireylerin fiziksel bozulmalar yaşamaları, toplum tarafından dışlanmalarına ve ötekileştirilmelerine neden olmuştur. Bu durum, salgına yakalanan kişilerin mental sağlıkları üzerinde olumsuz etkiler yarattığını göstermektedir.

Vatandaşlık hakları konusunda Orta Çağ İslam dünyasında da Orta Çağ Avrupasına benzer bir yaklaşım benimsenmiş ve hastalıklı kişiler için bazı kurallar koyulmuştur;

1. *Bir kadın eğer eşi cüzzam hastalığına yakalanmışsa ondan boşanabilir.*
2. *Cüzzamlı bir kişi eşiyle ilişkiye giremez.*
3. *Cüzzama yakalanan biri mirastan pay alamaz veya mirastaki pay hakkı sınırlanabilir.*
4. *Cüzzama tutulan kişi eğer köleyse onun azad edilmesi ve cüzzamhanelere teslim edilmesi gerekir*²⁷⁵.

²⁷³ Palalı, "Cüzzam", 8/151.

²⁷⁴ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 51; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 119.

²⁷⁵ Serdar Murat-Murat Hanar, "İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhaneler", *Tarihsel Süreçte Cüzzam*, 85.

Orta Çağ Avrupası'nda 1179 yılında Lateran Konsilinde cüzzam salgınına yakalanan kişilere nasıl davranılacağı konusunda bir karar verilmiştir. Bu konsil sonucunda cüzzamlı kişiler toplumdan dışlanmış deyim yerindeyse yaşayan birer ölüye dönüştürülmüştür. Örneğin cüzzam teşhisi konulan bireylere bir tören hazırlanmıştır. Bu törende cüzzamlı birey açık bir mezar içerisinde ayakta bekletilerek rahip, ölümler için okunan duayı okumaya başlar ve sembolik olarak cüzzamlı bireyin başından aşağıya doğru bir tutam toprak serpeler, bu ritüellin ardından töreni bitirir. Böylece tören neticesinde cüzzamlı birey resmi olarak toplumdan dışlanır. Ayrıca papaz cüzzam salgınına yakalanan bireylerin kiliseye ve pazara gitmemesini, eşyalarını akarsu ve dere yataklarında yıkamamasını, hasta olmayan kişilerle yemek yememesini ve içmemesini kısacası topluluk içerisinde bulunmasını yasaklar²⁷⁶. Bunların yanı sıra cüzzam salgınına yakalanan bireylerin özel kıyafet giydikleri bilinmektedir. Örneğin cüzzamlı bireylerin elbiselerinin üzerinde sarı renkte bir işaret bulunmalı veya "L" harfi işlenmelidir. Ayrıca cüzzamlı bireylerin eldiven yüzük takmaları istenmiştir. Bunlar yetmez gibi bireylerin çevreyi sesli bir şekilde uyarmak için zil, çan ya da borazan taşıdıkları çevreye temas etmemek için yanlarında sopa, su mataraları ve sadaka çanağı taşıdıkları bilinmektedir. Ayrıca rüzgârın yönüne bağlı olarak yürüme güzergâhı oluşturulup o yönde yürümeleri istenmiştir²⁷⁷. Bu gurur kırıcı önlemlerin yanı sıra 11. yüzyıldan itibaren *lazaretto* ismi verilen cüzzam evleri kurulmaya başlanmıştır. Avrupalılar bu evlerin inşasında 4. yüzyılda Konstantinopolis'te Zodicus isimli bir cüzzamlı tarafından inşa ettirilen cüzzam hastanesinin mimarisinden esinlenmiştir. Bu evler genellikle şehir merkezinden uzak yerlere ormanlık arazilere inşa edilmiştir. Evlerin inşasında dikkat edilmesi gereken bir diğer unsur hastalığın hava yoluyla bulaştığı düşüncesinden dolayı cüzzam evleri rüzgârın esiş yönüne doğru inşa edilmiştir²⁷⁸. İnşaa edilen bu cüzzam evleri genellikle 6 ilâ 12 kişinin barınacağı şeklinde

²⁷⁶ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 50-51; Le Goff, *Ortaçağ Batı Uygarlığı*, 360-361; Serdar-Hanar, "Avrupa'daki Cüzzam Evleri", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 71.

²⁷⁷ Ognjen Spohic, *Hansen'in Evlatları*, çev., Tugay Kaban, (İstanbul: Dedalus yayınları, 2018), 77; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgın İşkence ve Geziler Üzerine*, 118-119; Ülgen, *Ortaçağ Avrupası'nda Ölümle Dans*, 31; Serdar, "Ortaçağ Avrupası'nda Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri", 104.

²⁷⁸ Zodicus'dan sonra M.S. 285-337 tarihleri arasında İmparator Constantinus'da cüzzam hastanesi açtığı bilinmektedir. Guiliama Boccadamo, "Yoksullar, Hacılar ve Yardım Sistemi", *Ortaçağ: Barbarlar Hristiyanlar Müslümanlar*, 306; Karaimamoğlu, *Orta Çağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, 53; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgın İşkence ve Geziler Üzerine*, 116-117.

tasarlanmıştır. Fakat tek kişilik cüzzam evleride inşaa edilmiştir. Bu evler genellikle ahşaptan yapılmıştır. Evlerin içerisinde genellikle küçük bir bahçe, bir şapel ve bir mezarlık inşa edilmiştir. Evlerin içerisinde mezarlık olmasının nedeni cüzzamlı kişilerin diğer insanların mezarlıklarına defin edilmesinin yasak olmasındandır. Evlerin inşasının finansal teminatı tarikatlar, krallar ve cüzzam salgınına yakalanan hayırsever kişiler tarafından karşılandığı bilinmektedir. Cüzzam evleri Avrupa’da en çok İngiltere, İtalya ve Fransa’da inşa ettirilmiştir²⁷⁹. Bu ülkelerin yanı sıra 1316 tarihinde cüzzamlı kişiler için Aziz Katherine ve Aziz Nicholas cüzzam hastanesi, Lincoln’da kutsal Innocent hastanesi, Londra’da Aziz Gilles hastanesi, Oxforda Aziz Bartholomew hastanesinde cüzzamlı hastalar tedavi edilmiş, Aziz Lazarus Manastırı’nda ise sadece cüzzamlı kadınların tedavi edildiği bilinmektedir²⁸⁰.

Orta Çağ Avrupası’nda cüzzam hastalığı o kadar yayılmıştır ki yukarıdaki hastaneler hizmet vermekte zorlanmış, krallar tarafından hastanelerin sayılarının artırılması gerektiği düşünülmüştür. Bu nedenle I. Henry John, I. Edward, II. Edward ve II. Richard cüzzam evlerinin inşaatı için gerekli finansal yardımda bulunmuşlardır. Kralların yanı sıra tüccar ve asillerde cüzzam hastanelerin inşa edilmesi için gerekli finansal destekte bulunmuşlardır. Örneğin 1160 yılında dönemin asilzadelerinden Mannasseh Bysset’in kızı II. Henry tarafından açılan kanala düşmesi neticesinde cüzzam hastalığına yakalanmıştır. Bunun üzerine Mannasseh Bysset, Meryem Ana ruhuna ithafen cüzzam hastanesi inşaa ettirmiş ve hastanede cüzzamlı fakir kadınlar tedavi edilmiştir. Doncaster şehrinde kurulmuş olan cüzzam evi de Aziz James’in ruhu ile onurlandırılmıştır²⁸¹.

²⁷⁹ Fransa ve Almanya’da cüzzam salgını “yanma hastalığı” olarak bilinmektedir. Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar*, 53-54; Silivana Musella, “Gündelik Yaşam”, *Ortaçağ: Barbarlar Hristiyanlar Müslümanlar*, 325.

²⁸⁰ Adriana Valerio, “Kadınların İktidarı”, *Ortaçağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, 251; Giuliana Boccadamo, “Yoksullar, Hacılar ve Yardım Sistemi”, 202; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar*, 53-54; Le Goff, *Avrupa’nın Doğuşu*, 106; Serdar, “Ortaçağ Avrupa’sında Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri”, 105-106; Ülgen, *Ortaçağ Avrupası’nda Ölümle Dans*, 32.

²⁸¹ Yukarıdaki cüzzam evlerinin yanı sıra M.S. 820-830 yılları arasında Sankt Gallen’deki Benediktin Manastırı’nda görev yapan hekimler, farmakoloji ve botanik alanında yaptıkları çalışmalarla cüzzamlı hastaları tedavi ettikleri bilinmektedir. Ayrıca salgının tedavisinde hijyenin önemli bir rol oynadığını vurgulamışlar ve hamam kültürü yöntemini kullanarak hastalar tedavi etmişlerdir. Conforti, “XI. ve XII. yüzyıl arasında Batıda Tıp ve Hastalıklar”, *Ortaçağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*, 344; Serdar, “Ortaçağ Avrupa’sında Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri”, 106; Serdar-Hanar, “Avrupa’daki Cüzzam Evleri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, 74; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar*, 55.

Bu bağlamda sosyal bir devlet anlayışı doğrultusunda kurulmuş olan hastanelerin yanı sıra diğer taraftanda cüzzam salgınına yakalan kişiler ölüm ile cezalandırılmışlardır. Örneğin İngiltere Kralı I. Edward cüzzam salgınına yakalananları diri diri yaktırmıştır. II. Edward ise cüzzam salgını ile temas kuranları ölüm ve sürgün cezası vermiştir. III. Edward ise 1346, 1348, 1367, 1372 ve 1375 yıllarında cüzzam salgınına yakalananların toplum içerisinde gezmesinin önüne geçmek için yasal mevzuatlar oluşturmuştur²⁸². Söz konu bu durum cüzzam salgınına yakalanan kişilere nasıl davranılacağı konusunda kafa karışıklığı yaşandığını göstermektedir. Çünkü yukarıda bu kralların cüzzamlı bireyler için cüzzam evlerinden bahsettik.

Orta Çağ Avrupa"sında cüzzam salgınıyla ilgili korku ve ayrımcılık hâkimken İslam dünyasında daha ılımlı bir yaklaşım sergilenmiş ve hastalığın yayılmasını önlemek için tedbirler alınmıştır. Örneğin İslam dünyasında peygamberlerden sonra²⁸³ ilk defa cüzzam salgınına yakalanan bireyler ile ilgilenen kişi Emevî halifesi I. Velid²⁸⁴ olmuştur. I. Velid 707 yılında Şam"da cüzzamlı bireylerin hastalıklarından dolayı kendilerini kötü hissedip dışlanmalarını engellemek adına ilk cüzzam hastanesi veya cüzzamhane inşâ ettirmiştir. İnşaa edilen bu cüzzam evinde kalan kişilere cep harçlığı, yataklara özel birer hizmetçi, görme engelli kişilere ise rehber tahsil edilerek kimseye muhtaç bırakılmamıştır²⁸⁵. Emevîler döneminde cüzzam evleriyle ilgili olarak araştırmacı yazar Yunus Berkli"nin eserinde, İbn Dokmak"tan aktarılan bilgilere göre Mısır"daki Fustat"ın Kanadil Sokağı'nda bulunan Ebu Zübeyd evi bimaristana dönüştürülmüş ve burada cüzzamlı hastalarla görme engelli bireylere

²⁸² Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar*, 55.

²⁸³ Burada kast edilen peygamberler Hz.Muhammed"in cüzzam hastalarına karşı söylemiş olduğu hadis-i şerifler ve hastalık karşısında tecritin uygulanması gerektiği konusundaki hususlardır. Ayrıca benzer şekilde Hz.Ömer"in cüzzam hastalığına yakalanan bireylerin toplumdan izole bir şekilde yaşamaları gerektiğini önermesi kast edilmektedir. Serdar Murat-Murat Hanar, "İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhâneler", *Tarihsel Süreçte Cüzzam*, 84.

²⁸⁴ Emevîlerin altıncı halifesi I. Velid, sağlık alanına büyük önem vererek İslam dünyasında tıp ve sağlık hizmetlerinin gelişmesine öncülük etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Mevlüt, Koyuncu, "Velid I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları), (2018), 43/30-31.

²⁸⁵ Cüzzamlı hastalar için kurulan bu cüzzam evi, İslam Dünyası'nın ilk hastanesi olarak kabul edilebilecek bir yapıdır. Bayat, *Tıp Tarihi*, 207; İbnü't Tıktaka, *El Fahri: Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirler Tarihi (632-1258)*, çev., Ramazan Şeşen, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2016), 100; Sevil Aslan-Ramazan Erdem, "Hastanelerin Tarihsel Gelişimi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi*, 27, (2017), 15; Serdar-Hanar, "İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhâneler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 85-86.

yardım sağlandığından bahsedilmiştir²⁸⁶. Bu bağlamda İslam dünyasında önde gelen şehirlerine bîmaristanlar kurulmuş hastalar tedavi edilmiştir. İnşaa edilen bu hastanlerin bazılarında cüzzam salgınına yakalananlar için ayrı bir kısım ayrılmış bu kısımlar cüzzamhâneler veya miskinhâneler olarak adlandırılmıştır²⁸⁷. Emevîler haricinde Kahire’de Ahmet b. Tolun, Halife el- Mütevekkil’in annesi 830 ve 981 yılında Bağdat’ta, 957 yılında Mısır’da Kâfur, Kahire’de Sultan Kalavun, Şam’da Nureddin Şehid-i Türkî Hastanesi, Kudüs’te Selahattin Eyyubi, Selçuklular döneminde Sivas, Tokat, Amasya, Kastamonu, Kayseri, Konya ve Adana gibi şehirlerde *mezzû-min zaviyesi* adı verilen cüzzamhaneler açılmıştır. Ayrıca Doğu Roma İmaratorluğu döneminde Anadolu coğrafyasında Kapadokya bölgesinde cüzzamlı hastalar için bir hastane inşa edilmiştir²⁸⁸. Bununların yanı sıra XIV. yüzyılda Sivas Rahatoğulları Darürrahası; fakirler, dul kadınlar, yetimler ve cüzzamlılar için fayda sağlaması amacıyla 1320 yılın da kurulmuştur. Sivas Rahatoğulları Darürrahası’nın vakfiyesinde; *Vakfettiği yerler işbu ev ve bostanı vakıf bütün hukuk ve hududu, dâhil ve hariç müstemilatı ile hastalık ve benzeri insanın hâli olamayacağı olaylar sebebi ile ihtiyaç ve zaruret içinde bulunan Müslüman fakirler ve miskinler, yetimler ve dul bayanların geçimleri için vakıf ve tahsis edilmiştir* aktarılmıştır²⁸⁹. Bu bağlamda vakfiyesinde belirtilen hükümler doğrultusunda bu vakıf, bu grupların geçimlerini sağlamak ve ihtiyaçlarını karşılamak için özel olarak tahsis edilmiştir. Bu tür vakıflar İslam toplumlarında sosyal destek ve koruma ağlarının temel unsurları olarak işlev görmüş ve toplumsal dayanışmanın kuvvetlendirilmesine önemli bir rol oynamıştır.

²⁸⁶ Serdar-Hanar, “İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhâneler”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, 86; Yunus Berkli, “Dârüşşifa/Bîmaristan”, *İslâm Kurumları Tarihi*, ed., Eyüp Baş, (Ankara: Grafik yayınları, 2013), 404.

²⁸⁷ Beratlı, *Kıbrıs Miskinlerhanesi*; Hüseyin Gazi Topdemir, “İslam Dünyasında Tıp”, *Bilim ve Teknik*, (2012), 90; Salim Bostancıoğlu *Üsküdar Dergahları*, haz., Ahmet Yüksel Özemre, (İstanbul: Üsküdar Belediyesi yayınları, 2003), 75.

²⁸⁸ İnşa edilen darüşşifalarda normal hastalar başta olmak üzere salgın hastalıklara yakalan kişiler için ayrı bir bölüm tahsis edilmiştir. Ayrılan bu bölüme “mezzûmîn zâviyesi” olarak adlandırılmış, idaricilerine şeyh denilmiştir. Terzioğlu, “Bimaristan”, 6/167; Refik Turan-Güray Kırpık, *Selçuklu Döneminde Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat Selçuklu Tarihi el Kitabı*, ed., Refik Turan, (Ankara: Grafik yayınları, 2016), 497; Palalı, Cüzzam”, 8/150; Kılıç, “Cüzzam Hastalığının Osmanlı Sosyal Hayatındaki Yansımaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Cüzzam*, 98-99; ayrıca detaylı bilgi için bkz. Ünver-Şehsuvaroğlu, *Türkiyede Cüzzam Tarihi Üzerine Araştırmaları*, (İstanbul: İsmail Akgün Matbası, 1961).

²⁸⁹ Müjgân Uçar, “Sivas’ta Rahatoğulları Darürrahası”, 38. *Uluslararası TıpTarihi Kongresi Bildiri Kitabı (1-6 Eylül 2002)*, (Ankara: 2005), 407. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Sadi S., Kucur, “Râhatoğulları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2007), 34/410-411.

Cüzzam salgınının önlenmesi amacıyla inşa edilen hastanelerin yanı sıra dönemin hekimleri de salgını durdurmak için çeşitli tedavi ve önleyici yöntemler geliştirmişlerdir. Geliştirdikleri yöntemleri kaleme almış oldukları eserlerinde derleyerek diğer hekimlerin ve toplumun bu bilgilerden yararlanmasını sağlamışlardır. Ayrıca dönemin filozof ve yazarları eserlerinde, dönemin rutin hastalıkları ve salgınları hakkında önemli bilgiler sunmuşlardır. Örneğin Taberî'nin *Firdevsü'l Hikme* adlı eserinde cüzzam salgını hakkında bilgiler mevcuttur²⁹⁰. Taberî'nin yanı sıra İbn-i Sina'nın "*El-Kanun fi't Tarihi*", Yuhannâ b. Mâseveyh'in "*Kitâb Fi'l-Cüzâmı*", Ya,,küb b. İshak el-Kindî'nin "*Risâle Fî İlletî'l- Cüzâm ve Eşfiyetih*", Ebû Bekir er-Râzî'nin "*el-Hâvî*", Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin "*Kâmilü's - Şinâ Ati't- Tıbbiyye*" cüzzam salgını hakkında bilgi veren eserler arındadır. "*Kâmilü's-Şinâ Ati't-Tıbbiyye*" Latince'ye tercüme edilen ilk İslam tıp eserlerinden birisidir. Eser Kostantinus el-İfrîkî tarafından tercüme edilmiştir. Böylece cüzzam salgını ile ilgili birçok terim Batı tıp literatürüne kazandırılmıştır²⁹¹. Buna rağmen Orta Çağ Avrupa toplumunda cüzzam salgını hakkında bilgiler doğru anlaşılmamıştır. Ancak Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî *Et-Tasrîf li-men „Aceze „Ani't-Te'lif*²⁹² adlı eseri ile Avrupa dünyasında ilk defa cüzzam salgını hakkında doğru bilgi elde etme imkânı bulmuştur. Bu nedenle eser, Latince'ye çevrilmiş ve Orta Çağ Batı tıbbının tıbbının bilgi birikimine dâhil edilmiştir²⁹³. Cüzzam hastalığı hakkında bilgi veren İbn Sînâ "*el-Kânûn Fi't- Tıbb*" adlı eserinin "gıdalar arasındaki uyumsuzluk" adlı bölümünde hastalığına değinmiştir. Bu bölümünde hastalığın beşeri ve biyolojik etkenlerin yanı sıra yeme ve içmenin büyük rol oynadığını düşünmüş cüzzam salgınına yakalanan bireylerin bazı yiyecek ve içeceklerden uzak

²⁹⁰ "*Firdevsü'l Hikme (Hikmet Cenneti)*" bir diğer ismiyle "*El-Künnaşu'l-Hadra*" Taberî tarafından kaleme alınmıştır. Eser, İslam dünyasının ilk tıp ansiklopedisidir. Ayrıca eser o döneme kadar yazılmış olan Süryanice, Yunanca ve Hint dillerindeki tıp eserlerinde mevcut olan bilgileri ihtiva eder ve bu alandaki bilinen tüm yazılı bilgileri tek bir ciltte özetlediği bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Salim Aydın, "İslâm Dünyasının İlk Tıp Ansiklopedisi Firdevsü'l-Hikme ve Müellifi Alî b. Sehl Rabbân Taberî: Hayatı ve Eserleri", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, 11/15, (2013), 17-33; Kaya, "Firdevsü'l Hikme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1996), 13/131-132.

²⁹¹ Palalı, "Cüzzam", 8/150-151.

²⁹² Ebu'l-Kasım ez-Zehrâvî Endülüslü tıp âlimî olan Zehrâvî cerrahi alana getirmiş olduğu yenilikler ve eserleri ile ün kazanmıştır. Günümüze kadar ulaşan tek eseri *Et-Tasrîf li-men „Aceze „Ani't-Te'lif*dir. Eser gerçek bir tıp ansiklopedisi niteliğindedir. Detaylı bilgi için bkz. Esin Kahya, "Et-Tasrîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2011), 132-133; Kahya, "Zehrâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV yayınları, 2013), 189-191.

²⁹³ Palalı, "Cüzzam", 8/150-151.

durması gerektiğini vurgulamıştır. Hekim, bu fikrin temellerini, Hintli gözlemciler ve diğer uzmanların bazı gıdaların birlikte tüketilmemesi gerektiğini şu şekilde sıralamıştır:

1. Süt, ekşi yiyeceklerle beraber alınmamalı.
2. Balıklar süt ile alınmamalıdır; bu durumla cüzzam gibi kronik rahatsızlıklara yakalanabilir.
3. Bakliyat, peynir veya turp ya da uçan kuşun eti ile alınmamalı.
4. Bir Mısır ekmeği, ekşi sütle yapılan bir pilavın üzerine sürmemelidir.
5. Yiyeceklerle yağ ilave edilmemeli veya bir pirinç kabında yağ bekletilmemelidir.
6. Taze et, (bazı otlar ile) yanan kömürün üzerinde kavrulduktan sonra yenmemelidir²⁹⁴.

İlk Çağlardan itibaren cüzzam salgınının tedavisinde sarımsağın tedavi edici özelliğe sahip olduğunu düşünülmüştür. Ayrıca dönemin hekimleri cüzzamlı bireylerin sarımsak kokusundan rahatsız olduğunu tespit etmiş ve bunu kayıt altına almışlardır. Örneğin *Herhangi bir şey yememesine rağmen derisi sürekli kaşınıyor, sarımsak kokusu onu rahatsız ediyor, el ve ayak parmaklarının uçlarını eriyorsa...* Bu kayıttan hastalığın semptomları ve cüzzamlı kişilerin sarımsak rahatsız olduğunu açıkça görmekteyiz. Bu sebeple dönemin hekimleri sarımsağın hastalığın tedavisinde etkili olacağını düşünmüş ve kullanmışlardır. Bu bilginin Antik Yunan ve Roma dönemlerinde, Akdeniz coğrafyasında ve Orta Çağ'da cüzzam hastalığının tedavisinde uygulandığı bilinmektedir²⁹⁵. Sarımsağın yanı sıra XIV. yüzyılda Türkçe olarak kaleme alınmış olan tıp eserlerinde anne sütü, koyun sütü ve eşek sütünün cüzzam hastalığına iyi geldiği ileri sürülmüştür. Anne sütünün yanı sıra eşek sütünün de hastalığın tedavisinde kullanılmıştır. Örneğin:

*Avrat südi, dükelı sütlerden ol yegrekdür ve adam mizâcına ol muvâfıkrakdur. Ma''deden tez iner ve gevdeyi berkidür ve kuru sayruluklara yarar. Cüzâm ve sil ve dikk sıtmaları gibi*²⁹⁶.

*Eşek südi, yavuz şayruluklara sil gibi dıkk gibi cüzâm gibi dahı bunlara benzer sayruluklara içürseler yayar*²⁹⁷.

²⁹⁴ Serdar-Hanar, "İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhâneler", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 82; İbn-i Sînâ, yiyeceklerin yalnızca genel sağlığı değil, aynı zamanda çeşitli hastalıkların seyrini de etkilediğini düşünür. Detaylı bilgi için bkz. İbn-i Sînâ, *El-Kânûn Fi't-Tıbb I*, çev., Esin Kâhya, (Ankara: AKM yayınları, 1995), 137-142

²⁹⁵ Gökhan Kağmıcı, "M.Ö.II. ve Binyıllarda Eski Mezopotamya'da Cüzzamla İlgili Kaynaklar", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*, 39

²⁹⁶ Detaylı bilgi için bkz. Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ I. Giriş-Metin*, haz., Zafer Önler, (Ankara: TDK yayınları, 1990), 141; İshâk Bin Murâd, *Edviye-i Müfrede*, haz., Mustafa Canpolat- Zafer Önler, (Ankara: TDK yayınları, 2016), 33-37; Tokaç, *İlk Dönem XVI. XV yüzyıllarında Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri*, 64-65.

²⁹⁷ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ I. Giriş-Metin*, 141; İshâk Bin Murâd, *Edviye-i Müfrede*, 33; Tokaç, *İlk Dönem XVI. XV yüzyıllarında Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri*, 64-65.

Bu sütlerinin yanı sıra eşek eti ve tilki etinin de iyi geldiği düşünülmüştür.

Örneğin:

...diğer eşek etini cüzzama yidüreseler hoş ola biz-iznillahi te"ala", eşek südi yavuz sayruluklara sil gibi dik gibi cüzzam gibi dahı bunlara benzer sayruluklara içürseler yarar²⁹⁸.

Bunların yanı sıra kan aldırmanın cüzzamlı bireyi rahatlatacağı kanısına varılmıştır. Mesela Hekim Hacı Paşa, cüzzam hastalığının tedavisinin zor olduğunu belirtmiş, cüzzam salgınına yaklanan kişinin vücudunun dört bir tarafından kan aldırmasını ve hafif gıdalar tüketmesini önermiştir.

Cüzzam rencindedür cemi enbiya ve ulema ittifak etdiler ki bu renc hazyun. Zira değme kişiler hazdan sakınmazlar muharremdür ve mekruhdur ilacı kolaylıdır ve müşkildür ve ekseri hasıl olmaz andan ırak olup sakınmak gerekdür...

Rencdür ilacı ihtisarıla budur ki bedenün dört tarafından alalar ve latif gıdalar yedüler ve takatını ve yaşına göre ve marazun eskisine göre dört hıltan tenkiye ederler...²⁹⁹

Hacı Paşa'nın yanı sıra hekim İshak b. Murad'da cüzzam salgının tedavisinde kan aldırarak, perhiz uygulamak (iyileştirici gıdalardan kepeksiz ekmek ve hafif gıdalar), susam yağı ve mum ile yapılmış merhemlerin iyi geleceğini "Edviye-i Müfrede" adlı eserinde kaleme almıştır³⁰⁰. Bu hekimlerin yanı sıra İbn-i Sînâ'da kan aldırmanın hastalığa iyi geldiğini ileri sürmüştür. Kan aldırmanın yanı sıra istifra etme, kükürtlü banyonun, gemi gezintilerinin de hastalığa iyi geldiğini vurgulamıştır³⁰¹.

Orta Çağ İslam hekimlerinin yanı sıra Orta Çağ'ın önemli yazarlarından Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri* adlı eserinde cüzzam salgınından bahsetmiş ve tedavi yöntemi hakkında bilgiler aktarmıştır. Örneğin Eflâki, Mevlânâ için hazırlanan hamama, cüzzamlıların girmesi üzerine hamamda çalışan görevlilere uyarıda

²⁹⁸ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ I. Giriş-Metin*, 141; İshâk Bin Murâd, *Edviye-i Müfrede*, 33-34; Tokaç, *İlk Dönem XVI. XV yüzyıllarında Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri*, 64-65.

²⁹⁹ Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa), *Müntahab-ı Şifâ I. Giriş-Metin*, 142; Tokaç, *İlk Dönem XVI. XV yüzyıllarında Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri*, 62-63.

³⁰⁰ Tokaç, *İlk Dönem XVI. XV yüzyıllarında Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri*, 62-63. Ayrıca İlk Türkçe yazma tıp kitabı için bkz. Mustafa Canpolat, "XVI. yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede", *Türkoloji Dergisi*, 5/1, (1970), 21-48; Özgür Kıran-. Selim Kadioğlu, "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı ve Yazarı: Edviye-i Müfrede ve İshak B.Murad", *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarih ve Folklorik Tıp Dergisi*, 12/1, (2022), 3-17.

³⁰¹ Tokaç, *İlk Dönem (XIV-XV. yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri*, 62-67; Ayrıca İbn-i Sînâ, hem rutin hem de salgın hastalıkların tedavisinde kan almanın ve hamamların faydalı olduğunu ileri sürmüştür. Detaylı bilgi için bkz. İbn-i Sînâ, *El-Kânûn Fi't-Tıbbı*, çev., Esin Kâhya, (Ankara: AKM yayınları, 1995), 149-152/319-329.

bulunmuş ve cüzzamlı kişilerin çıkartılmasını istemiştir. Mevlana ise bu duruma itiraz etmiş ve cüzzamlılarla beraber suya girmiştir³⁰².

Mevlana, Selçuklular döneminde Anadolu'da yaşayan bir âlimdir. Bu bağlamda bu hikâyeden yola çıkarak Anadolu Selçukluları döneminde cüzzam salgınının var olduğu söylenebilir. Hikâyeye dönecek olursak cüzzam salgınının temas yoluyla bulaştığı düşünülmektedir. Mevlana'nın bu duruma rağmen cüzzamlı kişilerle havuza girmek istemesi hakkında iki farklı görüş ileri sürülmüştür. Birinci görüş, Mevlana'nın cüzzamlı kişilerle havuza girmesinin onun hikmeti dâhilinde olduğudur. Diğer görüş ise eğer bu durum hikmeti dâhilinde değilse bile müritleri tarafından abartılmış bir mesele olduğu yönündedir. Çünkü cüzzam salgınının bulaşıcı bir hastalık olduğu biliniyordu. Bu nedenle Mevlana'nın bu durumu bile bile cüzzamlı kişilerle aynı havuza girmesi, abartılmış bir durum olarak değerlendirilmiştir³⁰³.

Cüzzam salgınının bulaşıcı bir hastalık olduğu olduğu divan şairi Ahmedî'nin, *Tervihü'l-Ervah* adlı eserinde de bahsedilmiştir. Eserde cüzzam salgını hakkında detaylı bilgiler verilmiş, cüzzam salgının bulaşıcı bir illet (maraz bir hastalık) olduğunu Ahmedî, şöyle "*ider ayruğa bu illet sirayer*" ifade etmiştir³⁰⁴. Bu örnekler dönemin hekimleri ve yazarlarının kaleme aldıkları eserlerde hastalık hakkında bilgi verdiklerini ve tedavi yöntemlerini ele aldıklarını ortaya koymaktadır. Cüzzam hastalığına karşı alınan önlemler ve tedavi yöntemleri incelendiğimiz zaman Orta Çağ Avrupası ile İslam dünyası arasında belirgin benzerlikler ve farklılıklar olduğunu söyleyebiliriz. Cüzzamlı bireylerin her iki uygarlıkta sosyal, hukuki ve sağlık boyutlarıyla nasıl ele alındığını ve her iki kültürün toplumsal normları ve dini öğretileri ile nasıl bağlantı kurulduğunu anlamamıza katkı sağlamıştır. Böylece İslam dünyasında cüzzamlı bireylere, Orta Çağ Avrupası'ndaki kadar sert ve katı kurallar uygulanmamış, bunun yerine hastalığın yayılmasını engellemek amacıyla önleyici tedbirlerin alındığı söylenebilir.

³⁰² Detaylı bilgi için bkz. Eflâki, *Ariflerin Menkıbeleri* 1, 339-340.

³⁰³ Seyhan Atak, "Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu Bizans Pratikleri", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 5/11, (2019), 331.

³⁰⁴ Tokaç, *İlk Dönem (XIV-XV. yüzyıllar) Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavileri*, 62.

2.2. Sıtma

Sıtma, insanlık tarihi boyunca en çok can kaybına neden olan, ölümün en sessiz ve ağır habercisi olan bir salgın hastalık olarak bilinmektedir. Bu konu hakkında gazeteci yazar Andrew Nikiforuk, sıtma hastalığının çok sinsi bir illet olduğunu geçmişten günümüze kadar milyarlarca insanın bu salgından hayatını kaybettiği söylemiştir³⁰⁵.

Sıtma hastalığı tıp terminolojisinde genellikle *malaria* olarak adlandırılmıştır. Bu terim ilk kez İtalyan hekim Francesco Torti tarafından kullanılmıştır. Torti, hastalığın kötü hava koşullarından kaynaklandığını düşündüğü için İtalyanca *mal* (kötü) ve *aria* (hava) kelimelerini birleştirerek *malaria* adını vermiştir. Bu ad, günümüzde de Avrupa’da yaygın bir şekilde kullanılmaya devam etmektedir. Malaria adının yanı sıra sıtma hastalığı farklı kültürlerde çeşitli adlandırmalara sahiptir. Örneğin Türkçede bu hastalık için *kara hastalık* kelimesi kullanılırken Arapçada *humma* kelimesi kullanılmıştır³⁰⁶. Divan-ü Lûgati’t-Türk’te sıtma ile ilgili birçok kelime bulunmaktadır. Örneğin *bezgek* (bezi) titreme ve titretici sıtma anlamına gelmektedir³⁰⁷. *Kezik* kelimesi ise insanı titreten sıtma ve nöbet anlamına gelirken, *yılıttı* kelimesi sıtma tutması anlamındadır; *er yılıttı* ifadesi adamı sıtma tuttu, vücudu sıtmadan ısındı anlamın kullanılmıştır³⁰⁸. Sıtma hastalığının bir hastayı zayıflatması durumuna ise *sızgurdı* kelimesi kullanılmıştır³⁰⁹. Bu kelimeler sıtma hastalığının tarih boyunca toplumlar tarafından nasıl adlandırıldığını ve nasıl algılandığını ortaya koymaktadır. Sıtma hastalığı, çeşitli kültürlerde farklı isimlerle anılsa da görüldüğü bölgeler de genellikle benzer özellikler göstermiştir. Bu bakımdan sıtma, tarih boyunca genellikle yağışın fazla olduğu kesimlerde, alçak rakımlı yerlerde ve tarıma açık olan alanlarda görülmüştür. Bunun yanı sıra tropikal

³⁰⁵ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 23; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 36.

³⁰⁶ Elçin, Balcı, “Seçilmiş Bulaşıcı Hastalıkların Epidemiyolojisi”, *Halk Sağlığı Genel Bilgiler*, ed., Yusuf Öztürk- Osman Günnay, Kayseri: Erciyes Üniversitesi yayınları, (2011), 947; Murat, Kara, *XI. ve XVI yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerde Hastalıklar*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enst. Türk Tarihi ABD., Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), 50; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 23; Kılıç, “Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri”, *Tarihsel Süreçte Anadolu’da Sıtma*, ed., Şükran Köse dğr., (Ankara: Gece yayınları, 2018), 120; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 139-140; Recep, Akdur, “Sıtma ve Sıtma Salgını Tarihi”, *Bilim Tarihi Araştırmaları*, 2, (2006), 1.

³⁰⁷ Divanü Lûgat-it Türk II., 289 ayrıca bkz. 305.

³⁰⁸ Divanü Lûgat-it Türk I., 391.

³⁰⁹ Divanü Lûgat-it Türk II., 316-317.

ve ılıman iklimlerde de görülme oranı oldukça yüksek olduğu ileri sürülmektedir. İklim koşullarının yanı sıra yaşam standartları, yetersiz beslenme, kıtlık, vb. faktörler sıtma salgının ortaya çıkmasında önemli rol oynadığı bilinmektedir³¹⁰.

Hastalığın ortaya çıkmasında bu koşullar etkili olsa da, sıtmanın kesin olarak nasıl ortaya çıktığına dair farklı görüşler mevcuttur. Genel olarak kabul edilen görüş, insanoğlunun yaşam standartlarının değişmesiyle yeni mikroplarla karşılaşmaya başladığı dönemde salgının yoğun bir şekilde ortaya çıkmış olduğu düşüncesidir. Bu değişimin avcı-toplayıcı yaşam tarzından tarıma dayalı yerleşik yaşama geçiş dönemini kapsadığı düşünülmektedir. Bu bağlamda, insanoğlu yerleşik hayata geçiş sürecinde yeni mikroplarla tanışmıştır. Yerleşik yaşamın başlamasıyla birlikte tarım dönemi de ivme kazanmış ve insanlar toprağı işlemeye başlamıştır. Nitekim ormanlık arazilerin tarım alanlarına dönüştürülmesi ve toprağın sürekli olarak işlenmesi, toprağın derinliklerinde bulunan patojenlerin yüzeye çıkmasına yol açmış ve bu durum sıtma salgınlarının görülmesine sebep olmuştur. Örneğin Afrika bölgesinde çiftçilerin nişastalı ürünler ekmeye başlamasıyla ormanlık alanlar tarıma açılmıştır. Bu nedenle tarıma açılan arazilerde su birikintileri ve sivrisineklerin üremeleri için harikulade bir ortam sağlanmış ve sıtma basilinin hızla üremesine neden olmuştur. Bu durum Afrika kıtası haricinde Asya, Ortadoğu, Anadolu ve Avrupa Kıtası'nda da geçerli olmuştur. Böylece sıtma hastalığı tarih boyunca geniş bir coğrafyada yaygınlaşarak günümüze kadar etkisini sürdüren önemli bir sağlık sorunu haline gelmiştir. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) raporlarına göre hastalığın var olduğu günden bu yana altı yüz milyondan fazla insanı etkilediğini ve bir milyondan fazla bağışıklığı düşük olan çocukların, gençlerin, hamile kadınların ve yaşlıların ölümüne neden olduğunu bildirilmiştir³¹¹.

³¹⁰ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 200.

³¹¹ Günümüzde yaklaşık yüz yetmiş sıtma türü mevcuttur. Bu yüz yetmiş sıtma türünden ancak sadece dört türünün insanlara (*Plasmodium Falciparum*, *P.Vivax*, *P.Ovale* ve *P.Malariae*) bulaştığı düşünülmektedir. Bu türler arasında en tehlikeli ve öldürücü olanı "*Plasmodium Falciparum*"dur". Bu türler bünyelerinde taşımış oldukları plazmidler'den insanlar hastalığa yakalanmışlardır. Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 24; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 34-36; Cihan Özgün, "Anofeller", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, ed., Şükran Köse dğr., (Ankara:Gece yayınları 2017), 2-5; Burcu, Önder, *Orta Çağ İslam Tıbbı Ve Tıbbi Tedaviler*, (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ortaçağ ABD, YL Tezi, 2017), 25.

Sıtma hastalığı tarih boyunca insan sağlığını büyük ölçüde tehdit etmiş ve kitlesel ölümlere yol açmıştır. İlk dönemlerde hastalığın doğru bir şekilde tanımlanması, tıbbi bilgisizlik nedeniyle oldukça zor olmuştur. Bu nedenle 1880 yılına kadar sıtmanın esas nedeninin kötü hava koşulları olduğu düşünülmüştür. Ancak 1845-1922 yılları arasında askeri hekim Alphonse Laveran'ın araştırmaları sonucunda bu anlayış değişmiştir. Laveran, sıtma hastalarının kanındaki parazitleri inceleyerek bu mikroorganizmaların canlı olduğunu ve bakteri veya mantar olmadığını öne sürmüş, hastalığın hayvansal bir parazit ile bulaştığını tespit etmiştir. Fakat Laveran, hastalığın yayılma mekanizmasını tanımlamış olmasına rağmen, hastalığı kesin olarak teşhis edememiştir. Bu konuda kesin bir kanıya ulaşan Binbaşı Ronald Ross olmuştur. Ross, sıtma salgınının "Anopheles" türü sivrisineğin ısırmasıyla bulaştığını ileri sürmüştür. Böylece Binbaşı Ronald Ross'un bu keşifiyle sıtma hastalığının kontrol altına alınmasında ve tedavisinde önemli bir adım atılmıştır³¹².

Sıtma salgınının, anofel türü sivrisinekler aracılığıyla taşınan parazitlerin insan kan dolaşımına girmesiyle başladığı ve bu parazitlerin akciğerlere doğru ilerlemesiyle hastalığın geliştiği düşünülmektedir. Sıtma paraziti maruz kalan bireylerde genellikle yüksek ateş (40 dereceye kadar), dalak büyümesi, baş ağrısı, sersemlik, yüksek sesler ve ağır kokulara karşı hassasiyet gibi semptomlar görülmüştür³¹³. Bu semptomlar tarihi seyir içerisinde neredeyse fark etmeksizin tüm medeniyetlerde kendini göstermiştir. Bu semptomları ilk fark eden medeniyetlerden birisi Antik Mısır medeniyetidir. Tıp iliminin gelişmekte olduğu bu dönemde, günümüz anlamında kesin ve net bir tanı konulmasa da, yaşanan semptomlar üzerinden bir teşhis yapıldığı düşünülmektedir. Antik Mısır Medeniyetinin yanı sıra salgın hakkında en eski kaynaklar arasında M.Ö. 1500 yılında Ebers Pappirüsünde, M.Ö. 668-667 yılları arasında Asurbanipal Kütüphanesi'ndeki kil tabletlerde ve M.S.

³¹² Binbaşı Ronald Ross, 1902'de "Sıtma Parazitinin Kuşlardaki Yaşam Döngüsü" çalışmasıyla hastalığın kesin tanısını kanıtlamış ve Nobel Ödülüne layık görülmüştür. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 187-194; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 24; Cihan Özgün, "Anofeller", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, ed., Şükran Köse dğr., (Ankara:Gece yayınları 2017), 2-5; Burcu, Önder, *Orta Çağ İslam Tıbbı Ve Tıbbi Tedaviler*, (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Ortaçağ ABD, YL Tezi,2017), 25;Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 33-34.

³¹³ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 188-191; Balcı, "Seçilmiş Bulaşıcı Hastalıkların Epidemiyolojisi", 947-948; ayrıca Anofel sivrisinekleri için bkz. Cihan Özgün, "Anofeller", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, ed., Şükran Köse ve dğr., (Ankara:Gece kitaplığı,2017),1-78.

100 yılında klasik Çin tıp metni olan Nei Jing“deki kayıtlarda hastalığın tipik semptomlarından bahsedilmiştir³¹⁴. Bu konu hakkında tarihçi Tolgahan Karaimamoğlu, *Orta Çağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar* adlı eserinde sıtma salgınının tarihte ilk defa fark eden Mısırlılar olduğunu ancak hastalığın ağır yükünü çekenin Antik Yunan medeniyeti olduğunu vurgulamıştır. Antik Yunan ve Roma İmparatorluğu“nu savaşlar kadar etkileyen sıtma salgını, uygarlığın çöküşünde ve yozlaşmasında önemli bir etken olarak görülmüştür. Bu durumdan kurtulmak amacıyla, Ateş Tanrıçası Febris“e dualar edilmiştir³¹⁵. Antik Yunan“dan sonra Roma İmparatorluğu“na sirayet eden salgın, Avrupa Kıtası“nı da etkisi altına almış ve tüm dünyaya yayılmıştır. Özellikle kalabalık medeniyetleri ve orduları hedef alan sıtma, hızla çevreye yayılarak Orta Çağ boyunca kıtaların kaderini belirleyen bir hastalık olmuştur³¹⁶.

2.2.1. Orta Çağ'da Sıtma

Orta Çağ dünyasında yaygın olarak görülen salgın hastalıklardan birisi de sıtmadır. Sıtma, Orta Çağ Avrupası“nda 950-1300 yılları arasında artış göstermiştir. Bu dönemde 950-1300 yılları arasında *Ortaçağ İklim Anomalisi*³¹⁷ yaşanmıştır. Bu durum Kuzey Avrupa ülkelerinin ikliminde belirgin bir ısınmaya yol açmıştır. Havanın ısınmasıyla insanların doğayla mücadelesi azalmış ve yaklaşık elli milyonluk kıta nüfusu, 1300 yılına kadar neredeyse seksen milyona ulaşmıştır. Bu nüfus oranı, Avrupa“nın kaynakları için yüksek bir seviyeyi temsil etmektedir. Bu nedenle insanlar barınmak ve geçimlerini sağlamak amacıyla ormanlık alanları kullanıma açmışlardır. Bu durum kısa sürede yaygınlaşarak orman katliamına neden olmuştur. Ormanlık alanların tahribatı, ılık su birikintileri ve obrukların ortaya çıkmasına neden olmuş ve bu bölgelerde anofel sivrisineklerinin sayısının artmasına

³¹⁴ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 186.

³¹⁵ Ayrıca Büyük İskender ve General Westmoreland, Friedrich Barbarossa“ın orduları sıtma salgınına karşı büyük bir savaş verdiği bilinmektedir. Mehmet Gazi Kobaner, *Roma Dönemi Çukurova"sında Sıtma*, (Adana: Çukurova Üniversitesi Sağlık Bil. Enst. Deotoloji ve Tıp Tarih ABD, Doktora Tezi, 2007), 3-24; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 24; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 36-39; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 186-199.

³¹⁶ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 26.

³¹⁷ Orta Çağ“ın Sıcak Dönemi (950-1300) ve ardından gelen Küçük Buzul Çağı (1300-1850), iklimin medeniyetler üzerindeki etkilerini açıkça göstermektedir. Detaylı Bilgi için bkz. Karaimamoğlu, “Orta Çağ“da Kuzey Avrupa“da Meydana Gelen İklim Değişikliği Ve Etkileri: 950- 1300”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 41/71, (2022), 174-190; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar*, 28.

yol açmıştır. Anofel sayısındaki artış, sıtma salgınının hızla yayılmasına ve ciddi bir sıtma felaketine dönüşmesine sebep olmuştur. Bu bakımdan yaklaşık 12. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıla kadar Avrupa'da görülen Küçük Buzul Çağı döneminde, neredeyse her beş insandan ikisi sıtma salgınına yakalanmıştır. Bu oranı düşürmek amacıyla Fransa ve İngiltere'deki yöneticilerin orman kesimini ve yeni tarım arazilerinin açılmasını yasakladığı düşünülmektedir³¹⁸.

Orta Çağ Avrupa'sında hızla yayılan sıtma salgını, toplumun her kesiminden insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Ancak salgından en çok etkilenen grubun tarım işçileri ve mevsimlik işçiler olduğu düşünülmektedir. Çünkü bu işçiler, bataklık alanlarda ve kırsal bölgelerde yaşamak zorunda olduklarından, sıtma hastalığına daha fazla maruz kalmışlardır. Özellikle hasat zamanında bu bölgelerde çalışmak zorunda kalmaları, sıtma salgınına yakalanma risklerini artırmıştır. Tarım ve mevsimlik işçilerin yanı sıra aristokratları da bu salgın etkilemiştir. Örneğin, İtalya'da Mecidi ailesinin dört üyesi salgın sonucunda hayatını kaybetmiştir. İtalyan şehirleri salgından ciddi şekilde etkilenmiş, tüccarlar salgın nedeniyle kentlere giremez olmuştur. Salgın, Vatikan'da da yaygın şekilde görülmüş ve ölümün merkezi olarak anılmıştır. Salgının yarattığı korku nedeniyle bölgeye atanan din adamları, işlerini kaybetme pahasına Roma'ya gitmeyi reddetmişlerdir³¹⁹.

Orta Çağ Avrupa dünyasında sıtma olarak bilinen hastalık, İslam dünyasında genellikle yüksek ateşli hastalıklar ile ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle sıtma ve hummâ hastalıkları bazen tek bir hastalık olarak kabul edilmiş, bazen de bu iki hastalık ayrı olarak değerlendirilmiştir. Örneğin İbnül Esir'in *el-Kâmil Fi't-Tarihinde*, İbn Haldun'un *Mukaddimesi*'nde³²⁰ ve Ebû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde hummâ ve nöbetlerinden bahsedilirken, Ahmedî'nin *Ariflerin Menkıbeleri* adlı eserinde ve dönemin hekimleri sıtma ve hummâ terimlerini kullanmıştır. Dönemin hekimlerinden İbn-i Sinâ "*El-Kanun*" adlı eserinde genellikle sıtmadan ateşli bir

³¹⁸ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 28.

³¹⁹ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 29-30; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 40-42.

³²⁰ İbn Haldun *Mukaddeme* adlı eserinde sıtma salgınının kirlili hava yani "miasma teorisi'nin" etkili olduğunu savunmuş hatta bazı İslam şehirlerinin bozuk havaya sahip olduğunu ve kötü bir ün ile anıldıklarını söylemiştir. Örneğin İfrikiye'de Cevid şehirleri, Mağrip'de Kabis beldesi sıtma salgından ünlenmiş bölgeler arasındadır. Özellikle burada yaşayan insanların sıtma-hummâ'dan kolay kolay kurtulamadıklarını rivayet etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime II*, 635-636.

hastalık olarak bahsetmiş, “Hastalık Nakli” bölümünde salgını bulaşıcı hummâlar olarak tanımlamış ve genellikle gece nöbetleri ile kendini gösterdiğini, güney ülkelerinde yaygın olduğunu ifade etmiştir³²¹. Hastalığın güney ülkelerinin yanı sıra Yemen, Şam, Arabistan şehirlerinde de yaygın olduğunu öne sürmüştür³²². Sinâ’nın yanı sıra Endülüslü hekim Ebü Mervan bin Zühr, eserlerinde sıtma kelimesini kullanmış, ateş türlerinden bahsetmiştir. Hacı Paşa, *Müntehab-ı Şifa* adlı eserinde sıtma ve hummâ salgınını birbirinden ayırmamış, hastalığın kaynağının kalpten geldiğini sonrasın da bütün vücudu sararak organların ateşlenmesine neden olduğunu ileri sürmüş ve hastalığın çeşitleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Hacı Paşa yine aynı eserinde *hummayat rencindedür humma ya’ni sıtma hararetdür ki yürekden kopar dükeli a’zâyı kızdurur* diyerek sıtma ve hummâ hastalığını birbirinden ayırmadan bölüm boyunca hastalığı anlatmıştır³²³. Kısacası İslam dünyasında sıtma ve hummâ hastalıkları bazen birbirinden ayrılmış, bazen de tek bir hastalık olarak kabul edilmiştir. Bu durum salgın hakkında kesin ve net bir adlandırma yapılmadığını göstermektedir. Ancak metinlerde hastalığın semptomları üzerinde yoğun bir şekilde durulduğu açıktır.

Orta Çağ boyunca İtalya kıtasında hızla yayılan sıtma salgını, Po Nehri boyunca kuzeydoğuya kadar yayılmıştır. Böylece Avrupa kıtasında geniş bir bölgeyi etkisi altına alan sıtma salgını, Venedik ve Ceneviz kolonicilerinin yoğun temasları neticesinde İstanbul’a ulaşmış ve buradan Anadolu içlerine kadar yayıldığı düşünülmektedir³²⁴. Avrupa’dan Anadolu coğrafyasına kadar yayılan salgın, İslam coğrafyasındaki güçlü devletlerden biri olan Selçuklularda da yaygın olarak rastlanan bir hastalıktır. Örneğin Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey’in aralıklarla sıtma nöbetleri geçirdiği bilinmektedir³²⁵. Tuğrul Bey’in yanı sıra Sultan Melikşah’ın hummaya yakalandığı ve bu hastalıktan vefat ettiği rivayet edilmektedir. Fakat bu konu hakkında birden fazla görüş mevcuttur. Abû’l Farac’ın *Farac Tarihi’nde*

³²¹ İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi’t-Tıbb* 1, 112-134; ayrıca bu eserin 322 ve 323. sayfalarında, hastalığın tedavisinde kan almanın önemine değinilmekte ve kan alma işleminin gerekliliği ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

³²² Humma salgını özellikle Medine şehrinde en çok görülen bulaşıcı hastalıktır. Veli Atmaca, *Tarih Boyunca Hastalık Algılanmasında Dua Şifa İlişkisi*, (İstanbul: Gereklik kitap yayınları, 2011), 126.

³²³ Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri* 1, 408-409; Celâlüddin Hızır, *Müntahab-ı Şifâ*, 135-141; İbn Haldun, *Mukaddime* 2, 741/ 910; İshâk bin Murâd, *Edviye-i Müfrede*, 141-142.

³²⁴ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar*, 28.

³²⁵ Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı*, (İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2011), 283 284; İbnül Esir, *el-Kâmil Fi’t- Tarih* 10, 496.

sultanın hummaya yakalanması hakkında iki türlü rivayet mevcuttur. Birinci rivayete göre Sultan Melikşah, kölesi Hurdik tarafından zehir içirilmesi neticesinde öldürülmesidir. İkinci rivayet, sultanın av eti neticesinde zehirlenip hummaya yakalanıp öldüğüdür³²⁶. Bu konu hakkında bir diğer görüş dönemin yazarlarından İbnü'l Esir'e aittir. Esir, sultanın av etinden zehirlenerek hummaya yakalandığını ve hastalıktan kurtulmak amacıyla uygulanan hacamat sırasında yeterli miktarda kanın atılamaması nedeniyle 1092 yılında vefat ettiğini ileri sürmüştür³²⁷. Sıtmaya yakalanan bir başka sultan ise Sultan Melikşah'ın oğlu I. Mahmud'dur. Sultan, yedi yaşında ateşli hastalıklar grubuna giren bu salgına yakalanmış ve şiddetli hummâ nöbeti sonucunda 1096 yılında hayatını kaybetmiştir³²⁸. I. Mahmud'un yanı sıra Irak Selçuklu Sultanı Mes'ûd b. Muhammed Tapar'ın da 1152 yılında hummâyâ yakalandığı ve bir hafta sonra hastalıktan hayatını kaybettiği bilinmektedir³²⁹. 1465 yılında ise Sultan Mesut ve ordusu Kilikya bölgesinde Til Hamdun'u kuşatırken sıtma salgınına yakalandığı rivayet edilmiştir. Bu konu hakkında Abû'l Farac'ın *Farac Tarihinde* ve Urfalı Mateos'un *Vekayi-namesin*'de detaylı bilgiler mevcuttur³³⁰.

2.2.2. Orta Çağ'da Sıtma Salgına Karşı Alınan Önlem ve Tedaviler

Sıtma salgını, Orta Çağ dünyasında hem Doğu hem de Batı toplumlarında ağır yıkımlara neden olmuş, toplumsal ve ekonomik hayatı derinden etkilemiştir. Bu yıkıcı etkiler karşısında çeşitli önlem ve tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Örneğin bataklık ve kırsal yerleşkelerden uzak bir yaşam tercih edilmiştir. Ancak bu yaşam tarzı, hastalığın yayılmasını engelleme ve etkisini azaltma bakımından sınırlı bir etkiye sahip olmuştur. Bu nedenle dönemin hekimleri sıtma semptomlarıyla başa çıkmakta zorlanmışlardır. Hekimlerin yanı sıra salgına yakalanan bireyler de ne yapacaklarını bilmedikleri için hurafelere başvurmuşlardır. Örneğin Orta Çağ Avrupa toplumunda salgından kurtulmak için yaygın olarak kullanılan bir tılsım şuydu:

³²⁶ Abûl- Farac, *Farac Tarihi* 1, 334.

³²⁷ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 1, 335; İbnül Esir, *el-Kâmil Fi't- Tarih* 10, 182.

³²⁸ İbnül Esir, *el-Kâmil Fi't- Tarih* 10, 335.

³²⁹ İbnül Esir, *el-Kâmil Fi't- Tarihi* 11, 141-142.

³³⁰ Bu eserlerde Sultan Mesut'un ordusu, Kilikya bölgesinde Til Hamdun'u kuşatırken *Allah'ın onu on binlerce sinek ve eşek arısının saldırısıyla bozguna uğrattığı* aktarılmıştır. bkz.Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Gigor'un Zeyli (1136-1162), çev., Hrant D. Anderasyan, (Ankara: TTK yayınları, 2019), 308-309; Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 392; Cihan. "Anofeller", *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*, 7.

Bir kağıt parçası üzerine birkaç kez „ABRAKADABRA” yazın. Kelimeyi aşağıdaki satırlar ile tekrarlayın, ama her satırda, kelimeden bir harf çıkartın. Yazı ucu dar bir koni şeklini alana kadar tekrarlayın. Bunu ketenle bağlayın ve boynunuza asın³³¹.

Bu tılsımı salgına yakalanan hastaların dokuz gün boyunca taşıdıkları bilinmektedir. Dokuzuncu günün sonunda hasta, omuz hizasının üzerinden doğuya doğru akan bir ırmağa tılsımı atması gerektiği belirtilmiştir³³². Bu bağlamda bu tılsımın kullanımı, dönemin tıbbi bilgisinin sınırlılığı ve alternatif tedavi yöntemlerine duyulan gereksinimi açıkça yansıtmaktadır. Ayrıca “ABRAKADABRA” kelimesinin kullanımı, bir tür büyüsel koruma veya iyileştirme yöntemi olarak değerlendirilmiş olabilir. Tılsımın kağıt üzerine yazılması ve her satırda bir harf eksilterek tekrarlanması, ritüelin bir süreç olarak hastalığa karşı korunma veya iyileşme arzusunu ifade ettiğini göstermektedir. Tılsımın belirli bir süre taşınması ve ardından belirli bir ritüelle atılması, Orta Çağ Avrupa’ında hastalıkların algılanışını ve tedavi yöntemlerini yansıtır olabilir. Dokuz gün süresince tılsımın taşınması, bu sürenin hastanın hastalıktan kurtulması veya korunması açısından anlamlı bir dönem olarak kabul edildiğini ve sayının özel bir anlam taşıdığını düşündürmektedir. Ritüelin son aşamasında tılsımın doğuya akan bir ırmağa atılması, hastalığın sembolik olarak su ile temizlenmesi veya doğanın iyileştirici güçlerinden yardım alınması şeklinde yorumlanabilir.

Orta Çağ’da, büyüsel uygulamaların yanı sıra hastalığın tedavisi için bitkilerden ilaçlar üretilmiştir. Örneğin sıtma hastalığının tedavisinde kınakına (quina) bitkisinin kullanıldığı bilinmektedir³³³. Ek olarak Antik Mısır’dan itibaren tüm uygarlıkların sivrisinekler ve zehirli böceklerden korunmak için cibinlik kullandığı da bilinmektedir³³⁴. Orta Çağ İslam dünyasında da salgının tedavisinde bitki özleri kullanılmıştır. Bitki özleri ilaçlar, merhemler ve macunlar haline getirilerek salgının tedavisinde önemli bir rol oynamıştır. Dönemin yazarları ve hekimlerinin eserlerinde bu konuya dair detaylı bilgiler sunmuşlardır. Örneğin 14. yüzyılda Eflâkî *Ariflerin Menkıbeleri* adlı eserinde Mevlânânın sıtma salgınının tedavisinde sarımsağın ve bademin iyi geldiğinden şöyle bahsetmiştir:

³³¹ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar*, 30.

³³² Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 40; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar*, 30.

³³³ Kınakına bitkisi sıtmanın tedavisinde ve sıtmadan korunmada sıkça kullanılan bir ateş düşürücüdür. Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgın İşkenceler ve Geziler Üzerine*, 140-142.

³³⁴ Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgın İşkenceler ve Geziler Üzerine*, 139.

Üç diş sarımsağın ve bunu yiyemeyince de üç bademin üzerine yazdı ve sıtmalıya verdi, üç günde iyi oldu. Sarımsağın veya bademin üzerine yazdığı şudur: ezan, izin, besîn(?)³³⁵.

Bir diğer örnek ise:

Ey Ümmü"l – Mildem! Eğer sen Yüce Tanrı"ya İman ettinse başı ağrıtmaz, ağzı bozma, eti yeme, kanı içme. Beni veya filân kimseyi bırakıp Tanrı"ya şirk koşan kimseye git; çünkü ben: "Tanrı"dan başka Tanrı yoktur, Muhammed Tanrı"nın kulu ve elçisidir "diyorum. Sıtmalı bu sudan içince Tanrının yardımı ile iyi oldu³³⁶.

Bu iki örnekte hastalığın hastalığın tedavisinde bitkisel çözümler ve ilahî güçlerden şifa beklendiği anlaşılmaktadır. Buna benzer bir yaklaşım Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifa* adlı eserde de görmekteyiz.

...sıtmayıçün üç bâdâm yazalar her birisin bir günde yedüreler evvel gün adın ikinci gün adın üçüncü gün yâsin...³³⁷

İslam dünyasının bitkilerin yanı sıra hastanın yabancı kurbağanın sağ ayağını boynunda taşınmasının hastalığa iyi geldiği düşünülmüştür. Ayrıca salgının semptomları arasında yer alan nöbetlerin kolay geçirilmesi için ise şerbetler yapılmıştır. Örneğin yarım bardak sert şarap, ince bir şekilde doğranmış üç tane karaturp, bir dirhem biber, yarım dirhem ezilmiş karanfil ve kabukları soyulmuş ince bir şekilde doğranmış iki tatlı elma kaynatılarak şerbet yapılmıştır. Bu şerbet sıtma nöbetlerinin tutulacağı vakitlerde hastaya bir kadeh içirilmiştir³³⁸.

Tedavi metotları, her iki medeniyette hastalıkların tedavisinde kullanılan yöntemleri gösterirken, aynı zamanda dönemin tıbbi bilgi ve uygulama sınırlarını yansıttığını, kültürel ve dini inançların da hastalıkların tedavisinde etkili olduğu söyleyebiliriz. Bu nedenle, bu ve benzeri tedavi metotlarının birer kültürel yansıma olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Sıtma salgını sağlık alanının yanı sıra dönemin kültürel yaşamında da etkili olmuştur. Salgının neden olduğu yıkımlar, edebi eserlerde kendini göstermiştir. Örneğin Orta Çağ'ın ünlü şairlerinden Geoffery Chaucer'in *Canter bury Hikâyelerinde* salgın şu şekilde ifade edilmiştir:

*Güneşte kalmamaya n"olur dikkat et.
Güneş seni sıcak salgılarla yakacak olursa zira,*

³³⁵ Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri* 1, 293

³³⁶ Eflâkî, *Âriflerin Menkıbeleri* 1, 293.

³³⁷ Detaylı bilgi için bkz. Celâlüddin Hızır, *Müntahab-ı Şifâ*, 139-141.

³³⁸ Celâlüddin Hızır, *Müntahab-ı Şifâ*, 140-141.

*Kalıbımı basarım ki- işte sana koca gümüş lira
Sıtma olursun, öyle yükselir ki ateşin,
İflah olmazsın bu dertten, serilir şuraya leşin³³⁹.*

Chaucer bu dizelerinde sıtma hastalığının belirtilerini ve hastalığın ölümcül sonuçlarını edebi bir dille ifade etmiştir. Geoffrey Chaucer'in yanı sıra William Shakespeare de sıtma salgınının toplum üzerindeki etkisinden sekiz oyununda bahsetmiştir. Ayrıca 1321 tarihinde sıtma salgınından hayatını kaybeden ünlü şair Dante Alighieri sıtma salgınından hayatını kaybetmeden önce Chiana Nehri Vadisi, Maremma ve Sardunya'da yaşayan insanların sıtma hastalığı karşısındaki durumunu şöyle ifade etmiştir:

*... sıtma nöbetinin ilk ürpertisi gelince
tırnakları ağaran, gölge bir yer görünce
titremeye başlayan birine döndüm ben de³⁴⁰.*

Bu dizeler, sıtma nöbetinin semptomlarına dair duygusal bir betimleme sunmaktadır. İlk ürpertisi gelince ifadesi, sıtmanın belirtilerinin başlangıcını ve hastanın yaşadığı ilk titreme hissini vurgulamaktadır. Tırnakları ağaran ve gölge bir yer görünce titremeye başlayan birine döndüm ben de şeklindeki betimlemeler ise hastalığın getirdiği fiziksel ve duygusal etkileri anlatılmış olduğu muhtemeldir. Ayrıca hastanın çevresindeki karanlık veya gölge yerlerden kaçınma isteği, sıtmanın getirdiği ürperti ve rahatsızlık hissini yansıtmak istenmiş olabilir.

İslam Coğrafyasında ise 10. yüzyılda yaşamış Arap şiirinin en önemli isimlerinden biri kabul edilen şair Ahmet İbn-i Hüseyin el-Mütenebbi salgından şöyle bahsetmiştir:

*Ve sanki tevazu gösterir ziyaretime gelen
Çünkü karanlığın perdesi olmadan gelmez
Ona çarşafımı ve yastıklarımı sunarım
Ama o reddeder ve geceyi kemiklerimde geçirir.
Tenim, onun ve benim nefesimi bir arada
Barındıracak kadar kasılır
Türlü sayırlarla gevşetir tenimi
Benden ayrılırken, yıkar beni (Ter''le)
Sanki yasak bir eylemi sona erdirmişsizdir³⁴¹.*

Ahmet İbn-i Hüseyin el-Mütenebbi'nin bu mısralarında, sıtma karşısında bireyin yaşadığı içsel mücadele ve ölümle olan ilişkisi derin semboller ve metaforlar aracılığıyla işlenmiştir.

³³⁹ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa''sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 28-29.

³⁴⁰ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa''sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 29

³⁴¹ Nikiforuk, *Maşşerin Dördüncü Atlısı Salgın Hastalıklar Tarihi*,33.

2.3. Frengi

Frengi bir diğer ismiyle siflis, *Treponema Pallidum*, *Spirolet* basilinden üreyen genellikle cinsel temas yolu ile bulaşan zührevi bir hastalıktır³⁴². Salgın hakkında hakkında kesin ve net bir açıklama 1905 yılında Alman Zoolog Fritiz Richard Schauddin ve Alman Dermatolog Erich Holfmann“ın tarafın gerçekleştirilmiş ve araştırmacılar frengi salgınına sebep olan basilin“*Treponema Pallidum*” olduğunu keşfetmişlerdir³⁴³.

Frengi, cinsel temas yolu ile bulaşan zührevi bir hastalık olarak algılandığı için güzellik, aşk, erotizm, içki ve aldatma gibi kavramlarla ilişkilendirilmiştir. Bu nedenle Roma mitolojisinde Venüs ve Yunan mitolojisinde Afrodit ile bağlantılı hale gelmiş ve adını bu mitolojik figürlerden aldığı düşünülmektedir³⁴⁴. Frengi hastalığı, diğer hastalıklardan farklı olarak pek çok farklı adlandırmaya sahiptir. İtalyan hekim ve şair Girolamo Fracastoru 1530 yılında çoban Sypihilis adına şiir yazana kadar kimse hastalığa bu adı kullanmadığı bilinmektedir. Bu nedenle Fransızlar Napoli hastalığı, İtalyanlar Fransız hastalığı, Portekizliler Kastilya hastalığı, Polonyalılar Alman hastalığı, Almanlar Polonyalı hastalığı veya Türk hastalığı, İranlılar Türk vebası, Türkler Hristiyan hastalığı, Ruslar Leh hastalığı, Japonlar Çin hastalığı olarak adlandırmıştır³⁴⁵. Uygarlıklar arasında böyle bir adlandırma yapılmasının temelinde çağdaşlarına karşı beslemiş oldukları kinleri başta olmak üzere kendilerine böyle bir salgını yakıştıramamış olmalarıdır.

³⁴² Treponema Pallidum: Yunaca trep (döndürmek) ve nema (iplik) kelimelerin birleşimi ve Latince Pallidus (solgun) kelimesiyle oluşturulmuştur. Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 116; Balcı, “Seçilmiş Bulaşıcı Hastalıkların Epidemiyolojisi,” 914-915.

³⁴³ Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence Ve Geziler Üzerine*, 132-133; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 118; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar*, 113.

³⁴⁴ Nermin Karaosmanoğlu dğr., “Dermatoloji Kliniğine Son İki Yılda Başvuran Sifiliz Olgularının Değerlendirilmesi”, *Ankara Eğitim Araştırma Hastanesi Dergisi*, 52, (2019), 70; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar*, 114; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence Ve Geziler Üzerine*, 135; Sevil Alkan dğr., “Eski Ama Eskimeyen Hastalık Sifiliz :Olgu Serisi”, *YOBU Sağlık Bilimleri Dergisi*, 3/1, (2022), 54; Atasoy, “Frenginin Kısa Tarihi Politik ve Sosyal İnşası”, 37.

³⁴⁵ Conforti, “Yeni Bir Hastalık Modeli: Frengi ve Yayılması Girolamo Fracastoro”, *Ortaçağ 4 Keşifler Ticaret Ütopyalar*, 403; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 116-117; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar*, 114; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence Ve Geziler Üzerine*, 132; Nikiforuk Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi, 123-124; Tolga, Ersoy, *Türkiye Tıp Tarihi İçin Materyalist Notlar*, (İstanbul: Sorun yayınları, 1998), 121; Zehra Betül, Atasoy, “Frenginin Kısa Tarihi, Politik ve Sosyal İnşası”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, (2020), 38.

Salgının ilk belirtileri genital bölgede çıkan yaralardır. Bu yaraların yanı sıra deride kızarıklık, dökülme (pullanma), ülser ve çıbanlarında da ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Bu salgın cinsel yolla bulaştığı ve vücudun en mahrem bölgelerini etkilediği için tarih boyunca medeniyetler tarafından utanç verici bir hastalık olarak algılanmıştır³⁴⁶.

Orta Çağ'da yaygın olarak görülen salgın hastalıklardan biri olan frengi salgını, tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Bu durum salgının nedenleri hakkında çeşitli görüşlerin ortaya atılmasına yol açmıştır. Modern tıbbın henüz gelişim aşamasında olduğu bu dönemde, pek çok teori üretilmiştir. Mesela Orta Çağ Avrupa'sında 1484 yılın da astrolojik bir açıklamada Mars, Jüpiter ve Satürn gezegenleri cinsellikle ilişkilendirilmiş, Akrep burcu gezegenler arasındaki retro etkisine dayandırılmıştır. Arap hekimler ve bazı diğer hekimler de bu duruma benzer bir teori öne sürmüşlerdir. Bir diğer görüş ise din bilimcileri tarafından yapılmıştır. Din bilimcilere göre insanların cinsel hayatlarındaki aşırılıktan dolayı tanrının gazabına uğradıkları ileri sürülmüştür. Tüm bu görüşlerin yanı sıra bütün hastalıkların genel sebebi olarak kabul edilen bozuk hava teorisi frengi salgını için de geçerli olmuştur. Bu nedenle bazı hekimler suçu halk hamamlarına yüklemiş, sıcak suyun derinin gözeneklerini genişletmesi ve genişleyen gözeneklerden bozuk havanın içeriye girmiş olduğu düşünülmüşlerdir. Bu nedenle halka açık umumi hamamlar kapatılmış ve hastalığın yayılmasını durdurmak amacıyla bazı önlemler alınmıştır³⁴⁷.

2.3.1. Orta Çağ'da Frengi

Frengi salgınının kökeni dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte arkeolojik bulgular bu hastalığın Amerika kökenli olduğunu ileri sürmektedir. Orta Çağ'da frengi salgınının, Kristof Kolomb ve mürettebatının Espanola (Haiti) adasına geldikleri dönemde ortaya çıktığı düşünülmektedir. Buna göre gemicilerin bu bölgede bir gece boyunca beş ila altı misafirperver Arawak kadınıyla birlikte olmaları sonucunda Spirochete basili ile enfekte oldukları yaygın bir düşüncedir.

³⁴⁶ Sevil, Alkan dğr., "Eski Ama Eskimeyen Hastalık Sifiliz: Olgu Serisi", 115; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 127.

³⁴⁷ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 117; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence Ve Geziler Üzerine*, 130-131; A. Lütfi. Tat, "Frengi", *Dermatoloji, Türkiye Klinikleri*, 3/2, (1983), 275.

Ayrıca İspanyol askerlerinin bazıları da Kristof Kolomb ve mürettebatıyla yolculuk yapmış ve bu döküntü hastalığının kaynağının Amerika olduğunu savunmuşlardır. Bu konu hakkında bir diğer görüş Klomb'un oğlu Ferdinand'a aittir. Ferdinand, Haiti Adası'nda yaygın olan bu hastalığın babası ve gemicilerinde de görüldüğünü ifade etmiştir. Ferdinand'ın yanı sıra İspanyol Hekim Ruy Diaz da Isla'da Kristof Klomb ve mürettebatının tüm yolculukları boyunca salgını çevreye yaymış olduğu düşüncesindedir. Bu bağlamda Kristof Kolomb ve mürettebatının 1451-1506 yılları arasındaki Amerika yolculukları sırasında yerli halktan frengi basiline yakalandıkları ve bu basili yolculukları süresince farklı bölgelere taşıyarak salgının yayılmasına yol açmışlardır³⁴⁸.

Kristof Kolomb ve mürettebatından çevreye yayılan frengi salgını, 1493'te Napoli'ye Fransız Kralı VIII. Charles'in ordusuna bulaşmıştır. Bu dönemde Kral, Napoli'yi topraklarına dâhil etmek istemiş ve İsviçre, Almanya, Rusya ve Fransa'dan kiraladığı 50.000 askerle şehri kuşatmıştır. Kuşatma sırasında frengi salgını patlak vermiş ve savaş sona erdikten sonra askerlerin terhis edilmesiyle birlikte salgın korkunç bir şekilde yayılmaya devam etmiştir. Böylece İtalyanlardan Fransızlara Fransızlardan da tüm Avrupa'ya yayılan salgın kısa bir süre içerisinde Kıta Avrupasına kadar yayılmış, salgına yakalanan bireyler; suçlu, günahkâr ve küçük görülmüştür³⁴⁹.

Orta Çağ Avrupası'nda hızla yayılan frengi salgını, Kıta Avrupası'ndan Macaristan'a, oradan Afrika'ya doğru ilerleyerek Ortadoğu'ya ulaşmış buradan Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a, ardından Çin'e, Japonya'ya ve nihayetinde Avusturya'ya kadar yayılmıştır. Bu süreçte salgın Antarktika Bölgesi hariç tüm kıtalara ulaşmıştır. Bu bağlamda Kristof Kolomb ve mürettebatının vesile olduğu frengi, sadece Orta Çağ Avrupa dünyasını değil, tüm dünyayı etkisi altına almıştır³⁵⁰. Durum böyle olunca Orta Çağ Avrupası'nda salgının sirayet etmediği hiçbir sosyal

³⁴⁸ Espanolo Adası'nda bu salgın "Yılan Hastalığı" olarak adlandırılmıştır. Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 114-115; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 122-125; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence Ve Geziler Üzerine*, 129; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 119-123.

³⁴⁹ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 115; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence Ve Geziler Üzerine*, 129-130; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 125.

³⁵⁰ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 116-117; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 122-126.

sınıf kalmamıştır. Öyle ki, Orta Çağ insanları arasında “Frengi olasın!” ifadesi yaygın bir beddua haline gelmiştir³⁵¹.

2.3.2. Frengi Salgınına Karşı Alınan Önlem ve Tedaviler

Frengi salgını, sosyal sınıf ayrımı gözetmeksizin, ruhban sınıfından rahipler, rahibeler ve papalar ile üst düzey yöneticilerden köylülere kadar toplumun her kesiminden insanlara bulaşmıştır.³⁵² Bu nedenle Orta Çağ dünyasında frengi salgınının yayılmasını önlemek amacıyla çeşitli önlemler alınmıştır. Bu önlemler arasında izole bir yaşam biçimi, cinsel temasın kısıtlanması, kamu sağlığı önlemleri, tıbbi tedaviler, seyahat kısıtlamaları ve yasal düzenlemeler yer almaktadır. Bunlara ek olarak salgının yayılmasında etkin rol oynayan genelevler, umumi hamamlar, eğlence merkezleri kapatılmıştır. Ayrıca Orta Çağ Avrupa dünyasında Alman Kralı 1495 yılında bir ferman çıkartmıştır. Çıkardığı bu fermanla, tanrının frengi salgınına yakalanan kişileri cezalandırdığını ve bu kişilerin lanetli ve günahkâr bireyler olduğunu ileri sürmüştür. Alman Kralı’nın yanı sıra İskoçya Kralı, Edinburgh’da salgına yakalanan bireylerin günahkâr olduğunu düşünmüş ve bu nedenle bu kişilerin şehri terk ederek tanrıdan af ve sağlık dilemeleri gerektiğini vurgulamıştır; aksi takdirde inzivaya çekilip dua etmediklerinde yüzlerinin dağlanarak işaretleneceğini belirtmiştir. Bunlara ek olarak Pariste, frengi salgınına yakalanan kişiler veya şüpheli kişilere devlet görevlileri tarafından bir miktar para verilerek bulundukları yeri terk etmeleri istenmiş aksi taktirde idam cezasına çaptırılacakları duyurulmuştur. Frengi salgınına önlemek isteyen Orta Çağ toplumları, tüm bu önlemlerin yanı sıra cinsel ilişkilerden uzak durulması, temizliğe önem verilmesi ve iyi beslenilmesi gerektiği konusunda uyarılarda bulunmuşlardır³⁵³. Ayrıca hastalığın bulaşmaması için koruyucu torbalar, yani prezervatifler icat edilmiştir. Orta Çağ dünyasında

³⁵¹ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar*, 113.

³⁵² Papa II. Julius, frengi salgınına yakalanmıştır ve bu durum çevresinde dedikodulara yol açmıştır. Özellikle çürüyen parmağını öpme konusundaki söylentilerin yayılması üzerine, Papa öpüşme seremonisi yerine el sıkışma ile yetinmiştirler. Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 136.

³⁵³ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 130-131; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar*, 116-117.

prezervatifin icadı, güvenli bir ortam sağlamış olsa da dini açıdan tartışmalara yol açmıştır³⁵⁴.

Orta Çağ dünyasında frengi salgınının yayılımını yavaşlatmak için alınan önlemlere ek olarak dönemin koşullarına uygun tedavi yöntemleri de geliştirilmiştir. Mesela salgını tedavi etmek için etrafta cerrah berberler, cerrahlar ve şifacıların sayısı her geçen gün artmıştır. Bu kişiler frengi salgınını tedavi ettiklerine dair insanları inandırmış, alternatif tıp adı altında her bir hekim farklı bir reçete uygulamıştır. Örneğin bir hekim cıva, domuz yağı, sirke, sakız ve sülfürü demir bir kabın içerisinde dövelerek merhem yapmıştır. Yapmış olduğu bu merhemi vücutta oluşan yaraların üzerine sürerek tedavi ettiği bilinmektedir. Diğer bir hekim ise canlı kurbağayı, tavuk kanı, yılan zehri ve insan etinden bir merhem hazırlamıştır. Hazırlamış olduğu bu merhemi vücutta oluşan yaraların üzerine sürerek tedavi ettiği bilinmektedir. Bu hekimlerin reçetelerinin yanı sıra berber cerrahlar da salgına yakalanan kişileri cıva maddesiyle tedavi ettiği bilinmektedir. Cıva hem ağız yoluyla hem de temas yoluyla salgına yaklanan bireylerin tedavisinde kullanılmıştır³⁵⁵. Özellikle cıva maddesinin Orta Çağ dünyasında salgının tedavisinde iyileştirici bir unsur olduğu düşünülmüş ancak bu durum tam tersine olmuştur. Çünkü cıvanın içerisindeki kimyasal maddeler vücuda hasarlar vermiştir. Bu bağlamda saç sakal ve dişlerde dökülmeler, ağızda pis koku ve salya akması, kusma, bunalım, böbrek ve ciğerlerin iflas etmesine neden olmuştur³⁵⁶.

Orta Çağ insanları bir taraftan cıva maddesi ile hastalığı tedavi ederken diğer taraftan da oluşan tahribatları gizlemek için bazı metotlar geliştirmişlerdir. Örneğin düzensiz bir şekilde dökülen saçlar için gece takkesi, saçlı şapkalar ve bereler takılmıştır. Bu nedenle 15. yüzyılın sonları ile 16. yüzyılın başlarından itibaren yaygın bir şekilde peruklar kullanılmaya başlanmış ve moda olmuştur³⁵⁷. Peruklar

³⁵⁴ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 139-145; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 135-136.

³⁵⁵ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 131-132; Atasoy, "Frenginin Kısa Tarihi Politik ve Sosyal İnşası", 38; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 117-118.

³⁵⁶ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 123-127.

³⁵⁷ Peruklar, frengi salgınının neden olduğu saç dökülmesi semptomlarını gizlemek için kullanılmıştır. Perukların uzun süre kullanımı ve yetersiz hava alması, saçlarda bitlenme ve pirelenme gibi hijyen sorunlarına yol açmıştır. Buna rağmen perukların kullanımı azalmamış ve hala

salgına yakalananların özellikle de aristokrasi kesminin hastalığını saklamasında önemli bir etken olmuştur. Bu bağlamda peruklar veya diğer saç aksesuarlarının asıl kullanım sebebi salgının yaratmış olduğu semptomları gizlemek olsa da amacından saptırılmış ve moda olduğu için kullanıldığı imajı verilmiştir. Durum böyle olunca renk renk, çeşit çeşit peruklar üretilerek seri üretim başlamıştır³⁵⁸. Böylece salgınla birlikte moda haline gelen peruklar, Avrupa’da salgından bağımsız bir şekilde kullanılmaya başlanmış ve bu sayede hastalığın belirtilerini gizlemeyi başarmışlardır.

2.4. Çiçek Hastalığı

Çiçek salgını solunum yolu ile bulaşan bir hastalıktır. Salgına neden olan basil *Variolae*’dır³⁵⁹. Salgının rezarvuarı insan ve maymunlardır³⁶⁰. Variolae basilinin kuluçka dönemi bir veya iki haftadır. Bu süre içinde vücuda giren basil, solunum veya sindirim yoluyla lenf dokularında ürer ve ardından kana geçer. Hastalığın ilk semptomları, ortalama on veya on beş günlük kuluçka döneminin ardından yüksek ateş, üşüme, şiddetli baş ağrısı, eklem ağrıları ve halsizlik şeklinde ortaya çıkar. İkinci evrede ise yüz kol ve bacaklarda kaşıntı eşliğinde kırmızı lezyonlar oluşmaya başlar. Üçüncü ve dördüncü evrede oluşan lezyonlar enfeksiyon (irin) dolu kabarcıklar şeklinde kendini gösterir. Bu aşamada oluşan kabarcıklar ikincil bir enfeksiyon oluşturmadığı taktirde patlar ve yaklaşık dokuz gün içerisinde kurumaya başlar. Hastalık, cilt lezyonları olarak ortaya çıksada ölümcül bir seyir izleyebileceği bilinmektedir. Ayrıca çiçek hastalığına yakalanıp iyileşen bireylerde vücutlarında kalıcı izler bıraktığı da bilinmektedir³⁶¹.

yaygın bir şekilde tercih edilmiştir. Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar*, 117-118; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 132-133/138-139.

³⁵⁸ Tez, *Savaş Nüfus Kutluk Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 129; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 138-139.

³⁵⁹ *Variolae*: Latince sivilce anlamına gelen *varus* kelimesinden türetilmiştir. Türkçe de *Cüderî* döküntü hastalığı olarak adlandırılmıştır. Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 144-151; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 75-77.

³⁶⁰ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 142.

³⁶¹ Murat Kara, *XI. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu ve Civar Bölgelerde Hastalıklar*, 40; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 33-34; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 144-151; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 75-76; Uyar-Akçalı, “Biyolojik Silah Olarak Viral Ajanlar”, *Türk Hijyen ve Deneysel Biyoloji Dergisi* 63/1, (2006), 69-70.

2.4.1. Orta Çağ'da Çiçek Hastalığı

Çiçek hastalığı ilk olarak M.Ö. 10.000'lerde Kuzeydoğu Afrika'nın tarım bölgelerinde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir. Maymunlarda ve ineklerde görülen döküntülü korpoks hastalığı ile ilişkili olan çiçek hastalığının, binlerce yıl önce Orta Doğu'da insanların hayvanları evcilleştirmeye başlamasıyla insan parazitiye dönüştüğü öne sürülmektedir. Bu bağlamda çiçek salgınının Orta Doğu'dan sonra muhtemelen Mısırlı tüccarlar aracılığıyla Hindistan'a, oradan da Çin vadilerine ve buradan tüm dünyaya yayıldığı düşünülmektedir³⁶².

M.S. 100 yılında, çiçek hastalığı şüphesiyle ortaya çıkan ve "Antoninus Salgını" olarak adlandırılan şiddetli bir salgın meydana gelmiştir. Bu salgın, Mezopotamya'da başlamış ve dönemin askerleri aracılığıyla İtalya'ya taşınmıştır. Salgın on beş yıl sürmüş olup, bu süre zarfında günde ortalama iki bin kişinin hayatını kaybettiği kaydedilmiştir³⁶³. M.S. 1000 yılında çiçek hastalığı İspanya'dan Japonya'ya kadar Avrasya'nın içlerine doğru ilerlemiş, Akdeniz sahillerine kadar yayılmıştır. Akdeniz kıyılarına ulaştıktan sonra ticaret yoluyla pek çok şehre hızla yayılmıştır. Böylece fetih hareketleri, göçler ve ticaret faaliyetlerinin sonucunda salgının yayılım hızı her geçen gün artmıştır. M.S. 1000 yılında çiçek hastalığı, İspanya'dan Japonya'ya kadar Avrasya'nın iç bölgelerine doğru ilerlemiş ve Akdeniz sahillerine kadar yayılmıştır. Akdeniz kıyılarına ulaştıktan sonra, ticaret yolları aracılığıyla birçok şehre hızla dağıldığı düşünülmektedir. Bu bakımdan fetihler, göçler ve ticaret faaliyetleri, salgının yayılma hızının giderek artmasına olanak tanımıştır. Çiçek hastalığı, 8. ve 9. yüzyıllarda Kuzey Afrika'daki İslam fetihleri neticesinde hastalık, Batı dünyasına hızla yayılmıştır. Müslümanların Afrika üzerinden İspanya ve Portekiz'e ilerlemeleri, hastalığın Batı Avrasya'ya ulaşmasında önemli bir rol oynamıştır. Aynı zamanda çiçek hastalığı Orta Asya'ya yayılarak İran ve Hindistan'da yaşayan Hunlar arasında da etkili olmuştur. Bu nedenle Hunların 5.

³⁶² Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 34; Raika Durusoy, "Çiçek: Bir Eradikasyon Öyküsü (Mü?)", *Toplum ve Hekim*, 18/5, (2003), 367; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 96; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 71.

³⁶³ Antoninus Salgını aslında Atina ve Spartalılar arasındaki Peloponessos Savaşı sırasında veba salgını meydana gelmiştir. Muhtemelen veba salgının yanı sıra çiçek salgını da yaşanmış veya çiçek salgını ile veba salgını karıştırılmıştır. Mustafa Hamdi Sayar, "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 yılları Arasında Görülen Büyük Salgın", *Tarih Dergisi*, 71, (2020), 15-28; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 71-72.

yüzyılda Avrupa"ya yaptıkları göçlerle birlikte çiçek hastalığını da Avrupa"ya taşımış olabilecekleri düşünülmüştür. 11.,12. ve 13. yüzyıllarda Haçlı Seferleri esnasında yaşanan nüfus hareketliliği hastalığın Avrupa"yı tekrar etkisi altına almasına ve kıtalar arası yayılımına yol açmıştır. Bu bakımdan hastalık, 15. yüzyıla kadar nerdeyse tüm İskandinavya"ya, 16. yüzyılda Rusya hariç tüm Avrupa ülkelerine kadar yayılmıştır³⁶⁴. Salgının yayılım hızını İngiliz tarihçi Macaulay şöyle ifade etmiştir:

*Çiçek, ölüm meleklerinin en korkuncu idi. Veba afeti son derece hızlı yayılıyordu fakat bu hastalık bir insan ömründe kıyılarımıza yalnızca bir ya da iki kere geliyordu. Çiçek ise her an vardı. Bu afet, mezarlıkları dolduruyor, henüz vurmadıklarını da dehşetten titretiyordu*³⁶⁵.

Macaulay, çiçek hastalığının tarih boyunca insanlarda derin korku ve endişelere yol açtığını vurgulamıştır. Veba salgınının belirli dönemlerde etkili olduğunu çiçek hastalığının ise sürekli bir tehdit olarak varlığını sürdürdüğünü ileri sürmüştür. Böylece bu sürekli tehdit toplumların hastalığı günlük yaşamın her anında karşılaşılabilecek bir tehlike olarak görmelerine neden olmuştur. Bu nedenle çiçek hastalığı yalnızca fiziksel sağlığı değil, aynı zamanda toplumsal ve psikolojik yapıları da derinden etkilediği sonucuna varılmıştır.

16. yüzyıldan itibaren "Yeni Dünya Hastalığı" olarak bilinen çiçek hastalığı, ayrıca biyolojik bir silah olarak da tanımlanmıştır. Çiçek hastalığını ilk kez biyolojik bir silah olarak İngilizler kullanmıştır. İngilizler Quebec"teki Kızılderileri kasıtlı olarak çiçek basiline maruz bırakmak için hastalıklı kişilerin battaniyelerini Quebec"teki Kızılderilere hediye etmişlerdir³⁶⁶.

Çiçek hastalığı, Orta Çağ Avrupası"nda hızla yayıldığı gibi Anadolu coğrafyasında da ağır yıkımlara yol açmıştır. Özellikle dördüncü iklimde, 1104-1105 yılları arasında Irak başta olmak üzere birçok bölgede çiçek hastalığı ortaya çıkmıştır. Salgın, başta çocuklar olmak üzere çeşitli sosyal sınıflardan bireylere bulaşmış ve yüksek oranda ölümlere neden olmuştur³⁶⁷. 1104 tarihinde Irak ve İran bölgelerinde çiçek salgını nedeniyle birçok çocuk hayatını kaybetmiştir. Bu

³⁶⁴ Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 71-72; Karaimamoğlu, *Orta Çağ Avrupası"nda Salgın Hastalıklar*,34-35.

³⁶⁵ Demirhan, *Tıp Tarihi*, 43.

³⁶⁶ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 34; Yavuz Uyar-Alper Akçalı, "Biyolojik Silah Olarak Viral Ajanlar", 67; Mucize Ünlü-Zarife Albayrak, "Osmanlı Devleti"nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 2/2, (2021), 303; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa"sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 35.

³⁶⁷ İbnü'l Esîr, *el Kâmil Fi"t-Tarih Tercümesi* 10, 320.

bölgelerin yanı sıra 1141 tarihinde Malatya’da veba salgını meydana gelmiş, vebanın hemen ardından da çiçek hastalığı ortaya çıkmıştır. Çiçek hastalığı neticesinde şehirdeki çocuklar hayatını kaybettiği bilinmektedir³⁶⁸.

1157-1186 yılları arasında Selçuklu Sultanı Sencer’in çocukluk döneminde çiçek hastalığına yakalandığına dair kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlarda Sultan Sencer’in hastalık öncesinde oldukça güzel bir yüze sahip olduğu ancak hastalık sonucunda yüzünde kalıcı izlerin kaldığı aktarılmaktadır. Sultan’ın yüzündeki izleri tedavi etmek için Ömer Hayyam büyük çaba gösterdiği, ancak tüm uğraşlarına rağmen izleri tamamen yok edemediği bilinmektedir³⁶⁹. Bu olay, dönemin tıbbi bilgisinin hastalığın tedavisinde başarılı olduğunu, ancak hastalık sonucunda oluşan izlerin tamamen yok edilemediğini göstermektedir. Çiçek salgınına yakalanan bir diğer Selçuklu sultanı Sultan Berkıyaruk ve kardeşi Mahmut’dur. Sultan Berkıyaruk çiçek salgınını atlattı ancak kardeşi Sultan Mahmut çiçek hastalığından hayatını kaybettiği bilinmektedir³⁷⁰. Selçuklu sultanlarının yanı sıra dönemin aydınlarından Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah, görevi gittiği Selh yolunda çiçek hastalığına yakalanarak vefat etmiştir. Benzer şekilde 1092-1093 tarihlerinde Emîr Turşek Hicaz ve Yemen’e doğru göreve gittiği zaman diliminde çiçek hastalığına yakalanmış ve hastalığa yenik düşmüştür³⁷¹. Orta Çağ İslam dünyasında olduğu gibi Avrupa’da da çiçek hastalığı yaygın olarak görülmüştür. Tarihsel kayıtlara göre Roma İmparatoru Marcus Aurelius M.S. 180’de, Siam Kralı IV. Boranarja 1534’te ve İngiltere Kraliçesi II. Mary 1694’te çiçek salgınına yakalandığı bilinmektedir³⁷².

2.4.2. Çiçek Salgınına Karşı Alınan Önem ve Tedaviler

Tarih boyunca insanoğlu çiçek hastalığı ile mücadele etmiş ve erken dönemlerden itibaren bu hastalığa karşı tedavi metotları geliştirmişlerdir. Hastalık hakkında ilk kayıtlar M.Ö. 1122 yılında Çin’de kaydedilmiş ve M.Ö. 1157’de V. Ramses’in mumyasında hastalığa dair izlere rastlanmıştır. Bu durum hastalığın eski çağlardan beri var olduğunu göstermektedir. Antik Mısır medeniyetinin yanı sıra

³⁶⁸ Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 142.

³⁶⁹ Özaydın, “Sencer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV yayınları, 2009), 36/507; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 143.

³⁷⁰ İbnü’l Esîr, *el Kâmil Fi’t –Tarih Tercümesi* 10, 199-209; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 143; Kesik, “Selçuklular’da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi”, 125.

³⁷¹ İbnü’l Esîr, *el Kâmil Fi’t –Tarih Tercümesi* 10, 47/176.

³⁷² Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa’ında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 37.

çiçek hastalığını hakkında diğer medeniyetlerin arşivlerinde de bilgiler bulunmaktadır. Örneğin hastalığın ilk klinik tanımları; M.Ö.340'da Çin'de Ko Hung Hanedanlığı tarafından, M.S.622'de İskenderiye'de Ahrun tarafından, yaklaşık M.S.650 yılında Hindistan'da Vagbhata tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Ancak bu medeniyetlerde modern tıp anlayışı kapsamında bir teşhis ve tanımlı yapılmamıştır. Orta Çağ dünyasında ise çiçek hastalığı, Ebu Bekir er-Razi tarafından 910 yılında klinik bir şekilde açıklanmıştır³⁷³. Ayrıca er-Râzî, *Kitabü'l Cüderi ve'l Hasbe*³⁷⁴ adlı eserinde çiçek hastalığı ile kızamık hastalığını birbirinden ayırmış ve bu hastalıkların ilk tıbbi tanımlarını detaylı bir biçimde yapmıştır. Er-Râzî'nin bu eseri başta Latince olmak üzere Fransızca, İngilizce ve Almanca dillerine tercüme edilmiştir. Böylece er-Râzî'nin çalışmaları tıp alanında önemli bir yapı taşı olmuştur³⁷⁵. Avrupa'da çiçek hastalığının yarattığı korku salgın hastalıkların araştırılmasına zemin hazırlamıştır. Örneğin Girolamo Fracastoro'nun 1546 yılında yazdığı *De Contagione et Contagious Morbis* adlı eseri, salgın hastalıklar konusunda kaleme alınan önemli bir araştırmadır³⁷⁶. 1624-1689 yılları arasında er-Râzî'den yedi yüz yıl sonra Râzî'nin görüşleri üzerinden İngiliz Doktor Thomas Sydenham çiçek hastalığı ve kızamık hastalığını birbirinden farklı olduğunu tanımlamıştır. Ayrıca hekim farklı çiçek döküntüleri olan pronognozlarıda gözlemlemiştir. Orta Çağ'da çiçek hastalığı üzerine önemli çalışmalar yapılmasına rağmen, bu dönemde hastalığın tamamen ortadan kaldırılması mümkün olmamıştır. Tıp biliminin her geçen gün gelişimiyle birlikte, hastalıklara karşı aşı ve tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Örneğin, dünyayı etkisi altına alan çiçek hastalığına karşı 1749-1823 yılları arasında aşı denemeleri başlatılmıştır. İngiliz hekim Edward Jenner'in geliştirdiği aşı sayesinde hastalığın yayılım oranı düşmüştür. 1964-1978 yılları arasında gerçekleştirilen küresel aşılama kampanyaları sonucunda çiçek hastalığı büyük

³⁷³ Raika Durusoy, "Çiçek: Bir Eradikasyon Öyküsü (Mü?)", 367; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 34; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 141.

³⁷⁴ Çiçek, kızamık salgınlarından bahseden ilk kitaptır. Sadi Tuna Tunagöz-İsmail Hakkı İzmirli, "Tabiplerin Üstadı: Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13/1, (2013), 252.

³⁷⁵ Eser, ilk olarak 1498'de Venedik'te *De Variolis et-Morbillis* adıyla Latinceye, 1556'da Collin tarafından Fransızcaya *Traite de la Petite Verole et de la Rougeole* adıyla tercüme edilmiştir. 1848'de William Greenhill tarafından *A Treatise On Smallpox and Measles* adıyla İngilizceye ve 1911'de ise Almancaya çevrilmiştir. Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, 35; Lenn Evan Goodman, "Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî", *History of Islamic Philosophy I*, ed., Seyyid Holsein Nasr and Oliver Leaman, (London: Routledge, 2001), 199; Sadi Tuna Tunagöz-İsmail Hakkı İzmirli, "Tabiplerin Üstadı: Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî", 252.

³⁷⁶ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 35.

ölçüde kontrol altına alınmış, 1978“den itibaren yeni vakalar görülmemiştir. 1979 yılında Dünya Sağlık Örgütü (WHO) tarafından yapılan açıklamada, salgının yeryüzünde sona erdiği duyurulmuştur³⁷⁷.

2.5. Veba

Veba bulaşıcı bir enfeksiyon hastalığıdır. Hastalığa sebep olan basil *Yersinia Pestis* veya *Pasteurella Pestis*“ dir. Hastalığın kesin tanısı 1894 tarihinde Fransız bilim insanı Alexandre Yersin tarafından yapılmıştır. Yersin, Hong Kong“daki Pasteur Enstitüsü“nde veba epidemisi çalışmalarını yürütürken veba basili keşfettiği bilinmektedir³⁷⁸. Böylece Alexandre Yersin veba salgınının fare ve tüm kemirgenlerde bulunan “*Ksenopsilla Keopis*” basilinden bulaştığını ileri sürmüştür. Ayrıca bu kemirgenlerin üzerinde taşımış oldukları basillerin güneş ışığında kolayca ölebildiği fakat balgam ve pire dışkıları arasında uzun bir süre oda sıcaklığında canlılığını koruyabildiğini, dondurulduğu zaman ise yirmi beş yıl boyunca canlılığını koruduğunu keşfetmiştir³⁷⁹.

Veba salgını, insanlığı derinden etkileyen ve tarihe yön veren bir felakettir. Bu salgın, milyonlarca insanın can ve mal kaybı yaşamasına, göç etmesine ve sosyo-ekonomik krizlere neden olmuştur. Salgının oluşmasında yetersiz beslenme, uygun olmayan barınma koşulları, nüfus yoğunluğu, hijyen eksikliği ve kötü hava koşulları önemli rol oynamıştır. İlk Çağlardan günümüze kadar varlığını sürdüren salgın

³⁷⁷ Ünlü-Albayrak “Osmanlı Devleti“nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*, 305-306; Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa“sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 35; Bayat, *Tıp Tarihi*, 332; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 79; Ünlü-Albayrak, “Osmanlı Devleti“nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme”, 304. Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Ünver, *Türkiye“de Çiçek Aşısı ve Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, 1948).

³⁷⁸ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 614; Sean Martin, *Kara Ölüm Orta Çağ“da Veba*, (İstanbul: Kalkedon yayınları, 2011), 16.

³⁷⁹ Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 147; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 615; Sherman, *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*, 97-98; John Theilmann- Frances Cate, “A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England”, *The Journal of Interdiscip Histroy*, 37/3, (2007), 371; Varık, “Tâûn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2011), 175; Varık, “İstanbul“da Veba Salgınları, *Büyük İstanbul Tarihi*, *Antik Çağ“dan XXI yy. Büyük İstanbul Tarihi Toplum*, çev., Ahmet Aydoğan, (İstanbul: İSAM, 2015), 146; Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*,147; Ülgen, *Ortaçağ Avrupası“nda Ölümle Dans*, 34-35.

günümüzde nadir de olsa gelişmekte olan bazı bölgelerde epidemik veya pandemik olarak görülmektedir³⁸⁰.

2.5.1. Veba Kelimesinin Kökeni ve Orta Çağ'daki Kullanımı

Veba ölümcül bulaşıcı hastalık anlamına gelmektedir. Sözlükte batmak, batırmak, tesir etmek, delmek, yaralamak anlamına gelmektedir. Arapçada bu hastalık Tâ,,ûn olarak adlandırılmıştır Sözlükte batmak, batırmak, tesir etmek, delmek, yaralamak anlamına gelmektedir³⁸¹. Arapların tâ,,ûn adını verdikleri hastalık, Arapçada veba'dan farklı bir hastalık olmasına rağmen, mecazi olarak veba hastalığı için genel bir adlandırma yapılmıştır. Bu konu hakkında XIV. yüzyılda İslam bilgini İbn Kayyim el Cevziyye, *Her taun vebadır ancak her veba bir taun değildir* ifadesini kullanarak, bu kabulü değiştirmiştir³⁸². Bu ifade tâ,,ûn ve veba kelimelerinin aynı anlamda kullanılmasının doğru olmadığını göstermektedir. Kazak sözlük bilimci Cevheri tâ"un"u veba hastalığının içinde değerlendirmiş, tâ"ûn ile vebanın farklı anlamlar taşıdığını tâ"ûnun, vebanın bir çeşidi olduğunu vurgulamıştır. Bir başka sözlük bilimci İbn Manzur ise *Veba taundur ve bütün bulaşıcı hastalıklara veba denir* ifadesini kullanmıştır. Ayrıca veba kelimesinin "bulaşma", tâ"ûn kelimesinin ise "yaralama ve yaralanma" anlamlarına geldiğini vurgulamıştır³⁸³. Hekim İbn-i Sînâ" da tâ"unun salgın hastalıklar arasında bazı coğrafyalarda veba olarak adlandırılmasının yanıltıcı olduğunu şöyle ifade etmiştir: *Tâ,,ûn, bulaşıcı hastalıkların yaygın olduğu beldelerde çokça görüldüğünden dolayı tâ,,ûna vebâ adı verilmiştir. Ancak bu yanlış bir adlandırmadır* diyerek tâ,,ûn ve vebâ kelimelerinin farklı anlamlara geldiğini söylemiştir. Ayrıca hekim, hastalığın zehirli bir madde olduğunu, öldürücü şişlikler oluşturduğunu ve bu şişlikleri vücudun yumuşak dokulu bölgelerinde, kulak arkasında, kasıkta ve koltuk altlarında görüldüğünü ifade ederek hastalığın semptomları hakkında da bilgiler vermiştir. Tâ,,ûn ve vebâ hakkında çeşitli âlimlerin görüşlerini aktaran hadis ve tefsir bilimcisi İbn Hacer"de her tâ,,ûn

³⁸⁰ Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 614-618; Tostantin Mutusis, "Mikrop Harbi", *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 3, (1952), 1150- 1151.

³⁸¹ Varık, "Tâun", 40/175; Kurt, *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü"l-Ma"un Adlı Eser Çevirisinde*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sos. Bil. Enst, YL Tezi, 2006), 12.

³⁸² Nuran Yıldırım, *Salgın Afetlerinde İstanbul "Afetlerin Gölgesinde" İstanbul*, ed., Said Öztürk, (İstanbul: Kültür AŞ yayınları, 2010), 111-112; Varık, Tâûn", 40/175.

³⁸³ İsmail, Kurt, *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü"l-Ma"un Adlı Eser Çevirisinde*, (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sos. Bil. Enst, YL Tezi, 2006), 12.

vakasının veba kategorisine girdiğini ancak her vebanın tâ‘ûn olmadığını belirterek dil uzmanlarının ve hekimlerin ayrımlarını esas almıştır³⁸⁴. Orta Çağ yazarlarından İbn-i Haldun ise eserinde veba kelimesini kullanmıştır. Ayrıca veba salgınının *Veba öyle bir illet ki ocak söndürür* diyerek salgın için ocak söndüren ifadesini kullanmıştır³⁸⁵. Yazarın bu ifadesi vebanın toplumsal yapı üzerindeki yıkıcı etkilerini betimleyen bir tasvir olarak anlaşılabilir. Bu bağlamda ocak terimi muhtemelen aileyi veya evi sembolize etmektedir. Dolayısıyla bu ifade vebanın yalnızca bireyleri değil, aynı zamanda aileleri ve toplulukları da derinden etkilediğini, sosyal yapıyı bozduğunu ve yaşamları ciddi şekilde tehdit ettiğini vurgulamak istenmiş olabilir. İbn-i Haldun’un yanı sıra dönemin yazarlarından Abû‘l Farac, İbnü‘l Esir ve Urfalı Mateos eserlerinde genellikle veba kelimesini kullanmıştır. Ayrıca Orta Çağ İslam dünyasında hastalık *karahumma* ve *el-tâun el-esved* (kara veba) gibi adlarla da anılmıştır. Türk toplumunda ise hastalığa *yumcak*, *yumrucak*, *oymaca*, *ölet* ve *kıran* gibi çeşitli terimlerin kullanıldığı bilinmektedir. Avrupa’da ise hastalık *plague*, *pest*, *pestis* ve *black death* (kara ölüm) olarak adlandırılmıştır³⁸⁶. Bu çeşitlilik, hastalığın farklı coğrafi ve kültürel bağlamlarda algılanışının ve adlandırılmasının ne denli farklılıklar gösterdiğini ortaya koymaktadır.

2.5.2. Veba Salgınlarının Dinlerdeki Manevi ve Teolojik Anlamları

Tarih boyunca farklı kültürlerle ve dini inançlara sahip toplumlar, salgın hastalıklar karşısında benzerlikler ve farklılıklar gösteren çeşitli bakış açıları

³⁸⁴ Kurt, *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlû‘l-Ma‘un Adlı Eser Çevirisinde*, 13.

³⁸⁵ İbn Haldun, 1348 yılında Endülüs’te meydana gelen büyük veba salgınına tanık olmuş ve bu olay, onun hayatında derin bir etki bırakmıştır. Bu dönemde Endülüs’te yaşayan İbn Haldun, salgının yıkıcılığını kaydetmiş, Tunus’ta günde 1.200, Tilemsan’da ise 700 kişinin veba nedeniyle hayatını kaybettiğini rivayet etmiştir. Salgın, İbn Haldun’un ailesini ve eğitim aldığı hocalarını da kaybetmesine yol açmış, bu nedenle bu trajediyi “ocak söndüren” olarak tanımlamıştır. *Dunnadan sonsuz bir arzu ile ilim tahsil etmek ve faziletler edinmek için didiniyor, ilim öğretilen yerlere ve ders halkalarına gidip geliyordum. “Ocak söndüren” veba çıkana kadar hayatım böyle devam etti. Veba sebebi ile ayan, eşraf ve bütün üstadar dünyadan göçüp gitti. Anam babam da vefat etti. Allah hepsine rahmet etsin* der. Bu ifade, veba salgınının aileler üzerindeki yok edici etkisini ve İbn Haldun’un yaşadığı derin kayıpları ifade etmektedir. İbn Haldun, veba öncesinde ilim öğrenme ve erdem kazanma çabalarıyla dolu bir hayat sürdüğünü, ancak salgının bu süreci kesintiye uğrattığını dile getirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Haldun, *Mukaddime 1*, haz., Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah yayınları, 2007), 24.

³⁸⁶ Nuran Yıldırım, *İstanbul’un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları Hastaneler-Tıp Eğitimi*, 54; Ülgen, *Ortaçağ Avrupası’nda Ölümle Dans*, 34-35; Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 145; Varlık, “Tâun”, 40/175; Karaimamoğlu, *Kara Ölüm*, 21-23; Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti’nde Salgın Hastalıklar*, (Elâzığ: Fırat Üniversitesi Basımevi, 2004), 17; Ünver, “Taun Nedir? Veba Nedir?”, LIII/11, (Dirim, 1978), 363-366.

geliştirmişlerdir. Nitekim salgın hastalıklar birçok kültürde tanrının cezası olarak algılanmıştır. Örneğin Eski Ahit'in çeşitli bölümlerinde İsrailoğulları'nın isyankâr davranışları sonucunda Allah'ın gazabına uğradıkları ve veba salgını ile cezalandırıldıkları belirtilmektedir³⁸⁷. Bunun yanı sıra Yahudiler bütün kötülüklerin kaynağı olarak görülmüştür. Yahudilerin Avrupa'nın birçok yerinde zulme uğradığı bilinmektedir. Bu zulmün başlıca nedeni, Hristiyan Kilisesi'nin Yahudilere ve Yahudiliğe karşı beslediği düşmanlık olduğu düşünülmektedir. Yahudilerin İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğunu reddetmeleri, Hristiyanlar tarafından küstahça bir tutum olarak değerlendirilmiş ve bu nedenle İsa'nın ölümünden sorumlu tutulmuşlardır. Böylece Yahudi toplumu bu bağlamda sıkça hedef gösterilmiştir. Ayrıca Yahudiler, Hristiyan çocukları öldürmekle ve doğal felaketlere neden olmakla da suçlanmışlardır. Bunlar yetmez gibi 1348'de Avrupa'da veba salgını (kara ölüm) başladığında Yahudiler, bu salgından sorumlu tutulmuştur. Yahudilerin kasıtlı olarak su kuyularını zehirledikleri dedikodusu yayılmış ve bu dedikodular sonucunda birçok Yahudi cemaati şiddet olaylarında yok edilmiştir³⁸⁸.

Yahudiler, salgın hastalıkları tanrının bir cezası olarak değerlendirmişlerdir. Bu nedenle veba salgını ortaya çıktığında ilahi emirlere isyan ettikleri için bu hastalığın başlarına geldiğine inanmışlardır³⁸⁹.

İslam dünyasında veba terimi, İslam'ın kutsal kitabı Kur'an-ı Kerim ve hadislerde hastalığa ilişkin referanslarla yer almaktadır. Örneğin Kur'an'da "veba" kelimesi doğrudan geçmese de, bu hastalığı işaret eden "ricz" kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir.

*Fakat onlardan yaratılış amacına aykırı davrananlar, kendilerine söylenen sözü başka bir sözle değiştirdiler ve bu yüzden biz de, yaptıkları tüm kötülüklerin karşılığı olarak, üzerlerine gökten bir bela ve afet (ricz) gönderdik*³⁹⁰

*Sonunda, onların içindeki zalimler, kendilerine söylenen sözü değiştirdiler. Biz de haktan sapmaları nedeniyle, o zalimlere gökten bir azap (ricz) indirdik*³⁹¹.

³⁸⁷ Varık, "Tâun",40/175; Hasan, Bulut, "Salgın Bir Hastalık Olarak Vebânın Dinî Açıdan Yorumlanması, Academic Knowledge, 3/1,(2020), 1-19.

³⁸⁸ Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 150-151; Nikiforuk, *Maşşerin Dördüncü Atlısı*, 72-74.

³⁸⁹ Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 56-57.

³⁹⁰ Araf 7/162.

³⁹¹ Bakara 2/59.

Bu ayetlerde geçen “ricz” kelimesi, ilahi emri kasten değiştiren inkârcılara verilen bir ceza veya azap anlamında yorumlanmıştır. Buna göre inkârcıların “hitta-bizi affet” ifadesini “hinta-buğday” şeklinde değiştirerek Allah’ın kelamıyla alay ettikleri aktarılmaktadır. İsyankâr davranışları nedeniyle Allah’ın, onları cezalandırmak amacıyla gökten bir azap olarak veba salgınını gönderdiğine inanılmaktadır³⁹². Bu nedenle Hz. Peygamber, tâ’un hastalığının önceki milletlerden bir grup ve İsrailoğulları için bir ceza (ricz) olarak gönderildiğini belirtmiştir. Ayrıca veba salgını yaşanan bir bölgeye gitmemelerini ve bulundukları yerde veba ortaya çıktığında oradan ayrılmamalarını tavsiye etmiştir. Bir rivayete göre, Resûl-i Ekrem’in, Kur’an’da kıssaları anlatılan bazı peygamberlerin ümmetleri gibi topluca helâk edilmek yerine, kendi ümmetinin Allah yolunda savaşıp yaralanmasını ve tâunla ölümünü dilediği aktarılmaktadır. Ayrıca tâ’unun Allah’ın bazı kimseleri cezalandırmak için gönderdiği bir azap türü olduğu, müminler için ise bir rahmet olduğuna da vurgu yapıldığı bilinmektedir. Ek olarak tâ’ûna yakalanan bir kişinin sabredip ecrini Allah’tan bekleyerek bulunduğu yerde kalması, bunun Allah’ın takdiri olduğuna inanması ve başına Allah’ın yazdıklarının dışında hiçbir şeyin gelmeyeceğine güvenmesi durumunda şehit sevabı alacağını belirtmiştir:

*Şüphesiz taun öyle bir azaptır ki, Allah onu dileyceği kimseler üzerine gönderir. Neticede Allah taunu müminler için bir rahmet kılmıştır. Bir yerde taun meydana çıkar da orada bulunan her hangi bir kul sabrederek, sevap umarak ve bu taun yalnız Allah’ın takdir edip yazdığı kimselere isabet eder olduğunu bilir ve bu kanaati besleyerek bulunduğu beldede eğlenirse, muhakkak Allah ona şehit ecrine benzer sevap takdir buyurur*³⁹³

Üç büyük ilahi din olan Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam’da salgın hastalıklar genellikle tanrının insanlara yönelik bir cezası ya da uyarısı olarak yorumlanmıştır. Bu dinlerde, salgınların toplumsal günahlar veya ahlaki sapmaların bir sonucu olarak ilahi bir ceza şeklinde ortaya çıktığına inanılmaktadır. Dolayısıyla salgın hastalıklar yalnızca fiziksel bir tehdit değil, aynı zamanda manevi bir sınav ve toplumsal arınma süreci olarak da değerlendirilmiştir³⁹⁴.

³⁹² Varlık, “Tâun”, 40/175.

³⁹³ Rifai, Erten, “Hristiyanlık’ta, İslamiyet’te Şifa Ve Bu Dine İnananların Sağlık Konusuna Bakışları”, *Kalemname*, 5/10, 419-420; Varlık, “Tâun”, 40/175.

³⁹⁴ Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu’da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 56-57.

2.5.3. Veba Türleri ve Belirtileri

Veba salgını, tarih boyunca insanlık üzerinde önemli etkiler yaratmış olan bir enfeksiyon hastalığıdır. Vebanın bilinen üç ana türü bulunmaktadır: Hıyarcıklı Veba (Bubon Vebası), Vahşi Veba (Veba Septisemisi) ve Akciğer Vebası (Pnömonisi)³⁹⁵. En yaygın veba türü Hıyarcıklı Veba'dır. Bu hastalık, pirelerden insan vücuduna geçiş yapan *Yersinia pestis* bakterisi ile başlar. Enfeksiyon, genellikle iki ila beş gün içinde ilk semptomlarını gösterir. Bu semptomlar; baş ve sırt ağrıları, şiddetli ateş, kusma, nefes darlığı, soluk ten, iştahsızlık, halsizlik, deri üzerinde lekeler, burun kanaması, kan tükürme, kasık bölgelerinde ağrılar ve dikkat bozukluğudur. Bunların yanı sıra koltuk altı, kulak arkası ve yumuşak etlerde siyah lekeler, koltuk altı ve kasık bölgelerinde hıyarcıklar (şişkinlikler) oluşur³⁹⁶. Bu nedenle bu türün adını hıyarcıklardan aldığı düşünülmektedir. Bu semptomlara ek olarak, hastalarda ağız, nefes ve idrarda kötü kokuların ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu durum çevredekilerin hastaların yanına yaklaşmak istememesine neden olmaktadır. Bu türe yakalanan kişilerin yüzde yetmiş beşi bir hafta içinde hayatını kaybettiği bilinmektedir³⁹⁷.

Vahşi Veba (Veba Septisemisi), diğer iki veba türünün aksine akciğer veya lenf bezlerine yerleşmez, bunun yerine kan dolaşımı yoluyla vücuda yayılır. Başlangıç semptomları hıyarcıklı veba ile benzerdir ancak lenf bezlerinin şişmesine fırsat vermeden doğrudan kana karışarak septisemiye neden olur. Bu özellik bu türün hıyarcıklı vebadan farklı olduğunu göstermektedir. Vahşi Veba'nın belirtileri; halsizlik, dalgınlık, sinirsel bozukluklar ve nefes darlığıdır. Bu semptomlardan kısa bir süre sonra hastalar komaya girer, iki veya üç gün içinde hayatlarını kaybettiği bilinmektedir. Bu nedenle diğer iki tür arasında en tehlikeli ve korkutucu olarak kabul edilir, çünkü o kadar hızlı yayılır ki hıyarcıkların oluşmasına fırsat kalmaz. Bunun yerine el ve ayaklarda kararma ve sertleşme meydana gelir. Dolayısıyla

³⁹⁵ Snowden F. M., *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*, (Yale University Press, 2019), 48-49; Genç, "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'na Etkileri", *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 77, (2020), 52; Varlık, "Yok Olmayan Veba Covid-19 Zamanında Osmanlı ve Türkiye Tarihinde Vebanın Rolünü Sorgulamak" *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 64.

³⁹⁶ Marrin, *Kara Ölüm*, 31; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 619-621; *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 145; Boccacio, *Decameron*, çev., Rekin Teksoy, (İstanbul: Oğlak yayınları, 2009), 10.

³⁹⁷ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 89; Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", 30; Martin, *Kara Ölüm*, 17-18; Arık, Feda Şamil. "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları". 29.

hastalar, vücutlarındaki bu değişikliklere uyum sağlayamaz ve belirtilerin başlamasından bir gün sonra hayatlarını kaybederler. Vahşi Veba, diğer veba türlerine kıyasla daha yüksek bir ölüm oranına sahiptir ve tedavi edilmezse ölüm oranı yüzde yüzdür³⁹⁸.

Akciğer Vebası, hıyarcıklı veba ve vahşi veba seyri esnasında meydana gelirse, zehirli tabloya şiddetli akciğer belirtileri de eklenir. Ayrıca bu tür kontakt enfeksiyon sonucu solunum yollarından giren veba basili ile oluşmuştur. Bu türün semptomları ateş, şiddetli öksürük, göğüs ağrıları, halsizlik ve şuur kaybıdır. Bu semptomlar kısa süre içerisinde hastayı komaya sürükler ve ölümüne neden olur. Bu türe yakalanan hastaların yaklaşık yüzde doksan sekiz'i üç gün içerisinde hayatlarını kaybettikleri bilinir³⁹⁹.

2.5.3.1. Hayvanlarda görülen veba türleri: at vebası ve tavuk vebası

Salgın hastalıkların sadece insanlar üzerinde etkili olmadığını düşünen Orta Çağ insanları aslında modern tıbbın gelişmesiyle bu düşüncelerinde ne kadar yanlış olduklarını göstermişlerdir. Bu cümleden hareketle salgın hastalıkların insanlarda ve hayvanlarda farklı şekillerde olduğu ve ne hayvandan insana ne de insandan hayvana bulaşma durumunun olmadığı görülmüştür. Nitekim adını hayvanlardan alan bazı hastalıkların sadece hayvanlar üzerinde etkili olduğu bilinmektedir. Bu hastalıklardan at vebası ve tavuk vebası bu meseleye güzel bir örnektir.

2.5.3.1.1. At vebası

Petis Equorum olarak bilinen at vebası katır, eşek gibi tek tırnaklı hayvanlarda görülen ateşli, subakut (akut ve kronik) ile oluşan bir hastalıktır. Salgının kökeni İlk Çağlara kadar uzanmaktadır. Bu hastalık, 1569 yılında Afrika bölgesinde meydana gelen bir salgın sonucunda at vebası olarak kesin bir şekilde tanımlanmıştır. Hastalığı açıklayan kişi Father Monclaro olmuştur. Father Monclaro, tek tırnaklı hayvanlar arasında yayılan salgının temas yoluyla bulaşmadığını genellikle haşaratların artışı, iklim değişiklikleri, yetersiz beslenme ve barınma

³⁹⁸ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar Tarihi*, 89; Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kutluk, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-140)*, 45; Martin, *Kara Ölüm*, 18; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 621; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 29.

³⁹⁹ Ayrıca salgının oranı soğuk havalarda artış göstermektedir. Martin, *Kara Ölüm*, 18; Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kutluk, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-140)*, 45; Onul, *İnfeksiyon Hastalıkları*, 621-624; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 29.

koşulları ile yetersiz hijyen koşullarının salgının yayılmasında önemli bir etken olduğunu ileri sürmüştür. Bu nedenle at vebasının sıcak, kurak ve nemli bölgelerde görülme oranı oldukça yüksektir. Sıcak havalarda salgının görülme oranı artarken, havaların soğumaya başlamasıyla bu oranda düşüş gözlemlenmiştir. Bu nedenle mevsimlik hastalık olarak da adlandırılmıştır⁴⁰⁰.

At vebası genellikle Afrika, Arabistan, İran, Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Mezopotamya bölgelerinde yaygın olarak görülen bir bulaşıcı hastalıktır. Ayrıca epidemiyoloji dalının⁴⁰¹ incelemeleri doğrultusunda at vebasının tüm coğrafyalarda yaygın bir şekilde görülen bir bulaşıcı hastalık olduğu ileri sürülmüştür. At vebası, farklı kültürlerde çeşitli adlarla anılmıştır: İngilizler bu hastalığa *Horse Sickness*, Almanlar *Pferderster*, İtalyanlar *Pestarequina*, Araplar *Marazülnece*, Güney Afrikalılar *Dunkop-Dikkop*, ve Türkler *At Vebası* demektedir⁴⁰². Bu farklı adlandırmalar, hastalığın geniş bir coğrafi yayılımı ve tarihsel etkisi olduğunu ortaya koyar ve epidemiyoloji biliminin tezini destekler niteliktedir.

2.5.3.1.2. Tavuk vebası

Avian influenza, birçok kanatlı ve kuş türünde solunum, sindirim ve sinir sistemlerini etkileyen viral bir enfeksiyondur. Hastalığın en ciddi formu tavuk vebası olarak bilinir ve akut, egzotik bir kanatlı hastalıdır. Bu virüs, Ortomyxoviridae ailesine ait bir influenza A virüsüdür. Yedinci Virüs Sınıflandırma Komitesine göre orthomyxovirüs ailesi dört tür virüs içerir: influenza A, B, C ve bazen influenza D olarak adlandırılan thogavirus. İnfluenza A virüsleri insanları, kuşları, domuzları, atları, fokları, balinaları ve diğer hayvanları enfekte edebilir, ancak yabani kuşlar bu virüslerin doğal konaklarıdır. İnfluenza A virüsünün alt tipleri, virüs yüzeyindeki hemaglutinin (HA) ve neuraminidaz (NA veya N) proteinlerine göre sınıflandırılır ve 16 farklı HA ve 9 farklı NA alt tipi tanımlanmıştır. Bu proteinlerin birçok farklı kombinasyonu mümkündür. Ancak günümüzde, sadece üç ana influenza A virüsü alt

⁴⁰⁰ At vebasının dört türü vardır: Humamalı şekil, akciğer şekli, ödemli veya kalbi şekli ve karışık şekil. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Ertük, "At Vebası Hakkında Kısa ve Genel Bilgiler Salgının Yurdumuz Atlarına Bulaşıcaya Kadar Geçirdiği Tarihi Merhaleler", *Etik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, 1/3, (1963), 48-57; Nevzettin Yalçın, "At Vebası (Petis Equorum)", *Etik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, 2, (1961), 232-235; Zeynelabidin Erdöl, *At vebası ve Koyunlarda Mavi Dil (Bluetongue) Hastalığı*, (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1945), 1-10.

⁴⁰¹ Bu bilim dalı hastalıkların sıklık oranı, dağılımını ve bu durumlara karşı alınan tedbir önlem ve yöntemleri inceler.

⁴⁰² Yalçın, "At Vebası (Petis Equorum)", 232.

tipi (H1N1, H1N2 ve H3N2) insanlarda etkili olmaktadır. Virüsün zar proteinleri (HA, NA, M2), konakçı antikorlarının veya oseltamivir ve rimantadin gibi antiviral ilaçların hedefidir. Bilinen tüm yüksek patojeniteye sahip salgınlar, influenza A virüsünün H5 ve H7 tiplerinden kaynaklanmaktadır. H5N1 genellikle solunum yoluna tutunurken nadiren göz konjunktivasına yerleşir. H7 ve H9 ise konjunktivayı etkileme eğilimindedir. Virüs hava yoluyla sadece birkaç kilometre taşınabilir. Hastalık, böcekler, kan emici sinekler ve kemiriciler aracılığıyla enfekte hayvanlardan hassas olanlara mekanik olarak bulaşır. Kuluçka süresi birkaç saat ile 2-3 gün arasında değişebilir ve hastalık on dört gün içinde tüm sürüye yayılır. Enfekte olmuş ve hayatta kalan kuşlar, dışkı ve ağız salgılarıyla en az on gün boyunca virüsü yayarlar. İnsanlarda kuluçka süresi iki ve on gün arasında değişir. Bu durum, hayvan satışları ve göçmen kuşlar aracılığıyla virüsün yayılmasına neden olur. Hastalığın doğal konakçıları göçmen su kuşları, özellikle yabani ördeklerdir. Bu kuşlar enfeksiyona dirençliken, diğer kuş türleri hastalığa hassastır. Evcil hayvanlardan tavuklar ve hindiler hastalığa oldukça duyarlıdır ve bu hayvanlarda hızlı ölümlerle sonuçlanan salgınlar görülür⁴⁰³.

2.6. Orta Çağ'da Veba Hastalığının Tedavi Yöntemleri

Orta Çağ, tıp alanında bazı gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmasına rağmen sağlık hizmetleri modern tıbbın standartlarıyla karşılaştırıldığında oldukça yetersiz kalmıştır. Hastalıkların nedenleri hakkında bilgi eksikliği, etkili tedavi yöntemlerinin geliştirilmesini engellemiştir. Dönemin sınırlı imkânları doğrultusunda çeşitli sağlık önlemleri alınmış olsa da, salgın hastalıkların önlenmesi ve etkili bir şekilde tedavi edilmesi mümkün olmamıştır. Bu nedenle Orta Çağ insanları salgın hastalıklarla başa çıkmada çaresiz kalmış ve farklı tedavi yöntemlerini denemek zorunda kalmıştır. Bu dönemde en yaygın ve ağır yıkımlara yol açan veba salgınının tedavisinde, dönemin koşullarına uygun çeşitli yöntemler geliştirilmiştir. Bu tedavi yöntemleri genellikle salgının nedenlerini ve yayılma mekanizmalarını anlamaya yönelik olmuştur. İnsanlar çeşitli geleneksel ilaçlar, dua ve büyü vb. yöntemlerle hastalığı tedavi etmeye çalışmışlardır. Veba salgınının tedavisinde hastalığa neden olan

⁴⁰³ Detaylı bilgi için bkz. H.Dayıoğlu dğr., "Türkiye'de Tavuk Vebası (Kuş Gribi)", Dumlupınar Üniversitesi Fen Bil.Enst. Dergisi,101, (2006), 1-14; Stefan, Riedel, "Crossing the species barrier: the threat of an avian influenza pandemic", *Proc. (Bayl Univ Med Cent)*, 19, (2006),16-20.

faktörler temel alınarak tedavi yöntemleri geliştirilmiştir. Mesela veba salgınının temel çıkış noktasının kötü hava koşullarından kaynaklandığı düşünülmüş ve tedavisinin de hava yolu ile sağlanabileceği görüşü benimsenmiştir. Salgının yayılmasında önemli bir rol oynayan kötü kokuları gidermek amacıyla tütsü kullanımı yaygınlaşmıştır. Bu bağlamda amber, misk, biberiye, zerdeçal, karanfil, lavanta ve hindistan cevizi gibi yoğun aromalara sahip tütsüler tercih edilmiştir. Bu durum tütsü, parfüm, kolonya gibi aromatik koku recimlerinin üretiminin artmasına yol açmıştır. İnsanlar, bu kokuları sadece etrafa veya üzerlerine sıkarak yetinmemiş, aynı zamanda bitki köklerini ve özlerini demetler halinde veya küçük parçacıklar şeklinde yanlarında taşımışlardır⁴⁰⁴. Hekimler de salgından korunmak için kuş gagasını andıran, içi kokulu maddelerle dolu maskeler kullanmışlardır. Bunun yanı sıra salgın süresince kendilerini korumak amacıyla özel olarak tasarlanan veba kıyafetlerini giymişlerdir. Bu kıyafet, tüm vücudu kaplayan bir manto şeklinde tasarlanmıştır. Manto, koruyucu yağlarla yağlanmış ve balmumu ile muşamba benzeri bir malzeme kullanılarak üretilmiştir⁴⁰⁵. Ayrıca bu dönemde sağlık heyetleri, veba evleri, karantina komitesi vb. uygulamalar ile veba salgınına karşı önlemler alınmıştır⁴⁰⁶. Örneğin Floransa'nın Toksana bölgesinin Pistotia şehrinde halkı salgına karşı korumak için on beş maddelik önlem listesi hazırlanmıştır:

1. İnsanların Pistoia'yı ehliyesiz terk etmeleri yasaktı. Ehliyesiz ayrılanlar para cezasına çarptırılabilirdi.
2. Giysi veya yatak örtüsü yapımında kullanılacak kullanılmış kumaş, keten veya yünlü kumaşları getirenlere ağır para cezaları uygulandı. Kapılardan maksimum 30 pound bagajın getirilmesine izin verilirdi; bagajın 3 gün içinde geri ihraç edilmesi gerekecekti.
3. Cesetlerin, mezarlığa gitmeden önce bir örtü veya kanopi ile kapatılmış çivili bir tabutta sabitlenmesi gerekiyordu. Şehir yetkilileri yasanın uygulandığını görmek için yeri görmesi gerekiyordu. Bu yasaya uyulmaması durumunda para cezası verilebilir; ancak yoksullar, bundan muaf tutulurdu.
4. Cesetlerin belirli bir derinliğe gömülmesi gerekiyordu.
5. İnsanların şehir kapılarından ceset getirmelerine izin verilmezdi.
6. İnsanların sadece kiliseye geçiş sırasında bir ceset huzurun da bulunmalarına izin verilirdi. Başka herhangi bir noktada bulunan kişilerin cesedin, hayatta kalan aile üyelerinin veya mağdurun ikametgahının huzurunda bulunmalarına izin verilmezdi.
7. Ölen kişinin yakın akrabaları dışında, meskenine hediye verilmesi yasaklanmıştır.
8. Sonuçsuz harcamalara karşı, yas tutanların 8 gün boyunca yeni kıyafet almaları yasaklanmıştır. Eşler kuralın istisnasıydı ve herhangi bir ceza olmadan satın almalarına izin verilirdi.

⁴⁰⁴ Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 150-153; Genç, "Kara Ölüm; 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupa"sına Etkiler", 54-55.

⁴⁰⁵ Veba için özel kıyafet Fransız hekim Charles de Lorme tarafından tasarlanmıştır. Kıyafetin asıl amacı salgına yakalan kişileri tedavi etmek değil, hekime bulaşmasını engellemek amacıyla tasarlanmıştır. Tez, *Savaş Nüfus, Kıtık, Hastalık Salgını, İşkence ve Geziler Üzerine*, 151; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 84.

⁴⁰⁶ Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 84-85.

9. Ölen kişinin ailelerinin, şehri cenaze konusunda uyarmak için bir ağlayıcı, davulcu, eş sesli oyuncu veya yas tutan kişi tutmasına izin verilmezdi.
10. Cenaze törenlerinin yapıldığı kiliselerde çanların sadece bir kez çalmasına izin verilirdi.
11. Dulların kan bağı olan dört kadın tarafından refakat edilmedikçe çıkmalarına izin verilmezdi.
12. Hekim, avukat, hâkim asker gibi önemli kişilerin aileleri bu hükümlerin birçoğundan muaf tutulmuştur.
13. Et satıcılarının kötü koku nedeniyle mallarını halka açık yerlerde satmalarına veya kasaplıklarına izin verilmiyordu.
14. Benzer nedenlerle, tabakhanelerin şehir surları içinde çalışmasına izin verilmezdi.
15. Kanun görevlilerine, yukarıdaki düzenlemelerden herhangi birini ihlal eden biri için uygun para cezaları vermeleri emredilirdi. İnsanlara ayrıca uymayanları teslim etmeleri talimatı verilirdi. Karşılığında bu insanlar para cezasının ¼'ü ile ödüllendirileceklerdi⁴⁰⁷.

Bu önlemlerin yanı sıra birçok yerde resmi talimatlar ve önlemler alınmıştır. Örneğin salgına yaklanan kişilerin evleri tütsücü olarak adlandırılan kişiler tarafından kükürtle dezenfekte edilmiştir. Bu işlemde sonra, ev sahibi evin iyice temizlenmediğini düşünürse, kendisinden önce evde birinin yaşaması için yoksul bir insana belli bir ücret ödeyerek onun evde kalmasını talep ettiği bilinmektedir. Eğer bu kişi evde hastalığa yakalanırsa, eve uzun bir süre girilmeme kararı alınmıştır. Evin dezenfekte edilmesinin yanı sıra hastalığa yakalanan kişilerin özel eşyaları başta olmak üzere yatak, halı, perde gibi ev eşyalarının yakıldığı bilinmektedir⁴⁰⁸. Ayrıca insanlar sağlıklarını korumak ve hastalıklardan korunmak için beslenme alışkanlıklarında önemli değişiklikler yapmışlardır. Bu nedenle hastalığın yayılmasını engellemeye veya tedavi etmeye yardımcı olduğuna inanılan gıdaların ve içeceklerin kullanımı artmıştır. Bu konu hakkında Burgundyli John'un *Treatise of Epidemic (SalgınTezi)* adlı eserinde salgına karşı alınacak önlemlerden bahsetmiştir. Bu dönemde veba salgınına karşı fındık, incir, mürver ağacının suyu, sarımsak, et ürünleri, şarap, sirke, maden suyu ve su tüketiminin hastalığa iyi geldiği düşüncesini ileri sürmüştür. Ayrıca hangi besinlerin tüketilmesi gerektiği ile sınırlı kalınmamış; insanların yemek yeme şekilleri ve psikolojik durumlarının da hastalıklar üzerinde etkili olduğu öne sürülmüştür. Örneğin beslenme alışkanlıklarıyla ilgili olarak, bal ve marul gibi yiyeceklerden uzak durulması önerilmiştir. Ayrıca meyve, sebze ve yemeklerin yavaş bir şekilde sindirilerek tüketilmesi, masadan yarı doymuş bir şekilde kalkılması önerilmiştir. Bu yaklaşım, sağlıklı beslenmenin sindirim sistemi üzerindeki etkilerini ve genel sağlık üzerindeki önemini vurgulamaktadır. Ayrıca

⁴⁰⁷ Bu on beş önerme özetlenmiş halidir. Detaylı bilgi için bkz. Internet History Sourcebooks Project; *Ordinances for Sanitation in a Time of Mortality*, <https://www2.iath.virginia.edu/osheim/pistoia.html> Erişim Tarihi:(20.05.2024); Ülgen, *Ölümler Dansı*, 49-50.

⁴⁰⁸ Ülgen, *Orta Çağ Avrupa'sında Ölümle Dans*, 50; Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 153.

dengeli beslenme alışkanlıklarının bireylerin fiziksel ve psikolojik sağlığını nasıl etkilediğine dair bir anlayış geliştirmektedir. Bu dönemde hastalıkların psikolojik faktörlerden etkilendiği inancı da dönemin sağlık öğretileri arasında yer almıştır. Bu nedenle insanlara üzülmeye, ağlama veya korkma gibi ani psikolojik tepkilerden kaçınmaları tavsiye edilmiş ve sakin bir yaşam tarzı benimsemeleri teşvik edilmiştir. Bu ruh halinin fiziksel sağlık üzerindeki etkileri belirginleşmiş ve zamanla insanların zihinsel ve duygusal sağlıklarına daha fazla önem verilmeye başlanmıştır. Bu konu bir Alman atasözünde şu şekilde ifade edilmiştir: *Ne sarhoş ol ne de çok ayık, vebalı günlerde budur tek çıkış*⁴⁰⁹. Bu atasözü aşırılıklardan kaçınmanın ve orta yolu bulmanın önemini vurgulayan bir öğüt olarak yorumlanabilir.

Yukarıda bahsettiğimiz önlemlerin yanı sıra veba salgının tedavisinde kan alma ve akıtma, hacamat, mesir macunları, muska ve tılsımlar vb. tedavi metotları da uygulanmıştır. Örneğin kan alma ve akıtma uygulamaları, vücuttaki kötü kanı temizlemek amacıyla uygulanmıştır. Bu yöntemler vücudun dengesini yeniden sağlamak ve hastalıkları tedavi etmek için kullanılmıştır. Ancak bu tedavi yöntemleri çoğu zaman ciddi kan kayıplarına yol açmış ve hastaların durumunu daha da kötüleşmesine neden olmuştur. Hacamat ise cilt üzerinde yapılan küçük kesiklerle kanın emilmesini içeren geleneksel bir tedavi yöntemidir. Bu nedenle hacamatın hastalıkların tedavisine yardımcı olduğuna inanılmıştır. Bu yöntemlerin yanı sıra hastalığın tedavisinde, bitkisel içeriklerden elde edilen mesir macunları da hazırlandığı bilinmektedir. Ayrıca dini ve geleneksel inanlara dayanan muskalar ve tılsımlar, salgının tedavisinde yaygın bir şekilde başvurulmuş yöntemler arasındadır⁴¹⁰.

2.7. Dünya Tarihinde Üç Büyük Veba Salgını

Dünya tarihinde üç büyük veba salgını yaşanmıştır. Bu üç salgın; Justinianus Vebası, Kara Ölüm ve Bombay Vebası'dır⁴¹¹. İlk salgın M.S. 541-542 yılları

⁴⁰⁹ Faith Wallis, *Medieval Medicine A Reader*, (New York: University of Toronto yayınları, 2010), 422-424; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 84; Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 148; Ülgen, *Orta Çağ Avrupası'nda Ölümle Dans*, 48.

⁴¹⁰ Ayrıca tavuk, yılan ve tek boynuzlu at vb hayvanlar ile vücutta oluşan bezeler tedavi edilmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Mark, Joshua J., "Kara Ölüm İçin Ortaçağ Tedavileri", çev., Sena Berra Çalışkan, *World History Encyclopedia*, ("[Kara Ölüm için Ortaçağ Tedavileri](#)").

⁴¹¹ Necmeddin Akyay, "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar", *Mikrobiyoloji Bülteni*, 8/2, (1974), 210; Genç, "Kara Ölüm; 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupa'sına Etkileri", 52; Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 47.

arasında ortaya çıkan Justinianus Vebası"dır. Salgın Akdeniz havzasından başlamış, Etiyopya, Mısır, Libya, Tunus, Cezayir, Filistin, Suriye, Mezopotamya, Anadolu, Balkanlar ve Avrupa'ya kadar yayılmıştır. Avrupa'dan sonra Doğu Roma İmparatorluğu'nun başkenti Kontantinopolis'e kadar yayılmıştır. Konstantinopolis'e ulaşan salgın, imparatorlukta siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel krizlere yol açmıştır. Salgın, imparatorluk topraklarında bir yıl boyunca etkisini sürdürmüş ve günde yaklaşık on bin ile on altı bin kişi veba nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Bu durum Doğu Roma İmparatorluğu'nun zayıflamasını hızlandıran önemli etkenlerden biri olarak değerlendirilmiştir⁴¹².

Kara Ölüm olarak bilinen ikinci salgın, hıyarcıklı veba türü ile ortaya çıkmıştır. Salgın, 1331-1332 yılları arasında başlamış 1665 yılına doğru Londra'da meydana gelen veba salgını ile son bulduğu düşünülmektedir⁴¹³. Kara Ölüm, 1347-1352 yılları arasında doruk noktasını yaşamış ve Asya, Orta Doğu, Küçük Asya, Kuzey Afrika ve Avrupa başta olmak üzere dünyanın dört bir tarafına yayılmış, milyonlarca insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Milyonlarca insanın ölümüne neden olan bu salgına Kara Ölüm, denilmesinin sebebi salgına yakalanan hastaların son saatlerde vücutlarının çeşitli yerlerinde kararmalar ve şişkinlikler ortaya çıkmasından dolayı böyle bir adlandırma yapılmıştır⁴¹⁴.

Kara Ölüm'ün Orta Çağ'daki kökeni ve yayılması hakkında farklı görüşler mevcuttur. Mesela Moğolistan ve Çin'i işaret eden iki farklı görüş mevcuttur. Bu konu hakkında İbn Batuta, Çin merkezli olduğu düşüncesindedir. İbn Batuta, 1342 yılında Muhammed Tuğlak Şah'ın resmi elçiliği sıfatıyla Çin'e yapmış olduğu seyahat sırasında veba salgınlarının yaşandığı yerleri incelerken notlar almış, gözlemleri neticesinde salgının kökeninin Çin merkezli olduğunu savunmuştur. Halepli İbnü'l Verdi ise *Risala Al-naba'an Al-waka* adlı eserinde hastalığın

⁴¹² Nüfusun yaklaşık 4/1 salgın sonucunda vefat etmiştir. John, A, Withington, *A Disastrous History of the World: Chronicles of War, Eartquakes Plague and Flood*, Piatkus, (Great Britain, 2008), 107; Allen Pauline, "The Justinianic Plague", *Byzantion*, 49, (1979), 5; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 36-37; Abû'l-Farac, *Farac Tarihi* 1, 153-54; Bayat, *Tıp Tarihi*, 263; Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 47; Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 146.

⁴¹³ Crawford, *Ölümcül Yakınlıklar&Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?*, 84-86; *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 146; Bayat, *Tıp Tarihi*, 263; Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 47-48.

⁴¹⁴ Karaimamoğlu, *Orta Çağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 84; Genç, "Kara Ölüm; 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupa'sına Etkiler", 52.

kökeninin Kuzey Asya, Çin, Hindistan, Özbekistan bölgesi olduğunu işaret etmiştir. Arap yazar El-Makrizi ise Moğolistan ve Çin sahasında ortaya çıktığı ve Hindistan'ın belli bölgelerine kadar yayıldığını buradan da Avrupa'ya kadar sirayet ettiğini ileri sürmüştür⁴¹⁵. Dönemin Batılı yazarlar ise salgının kökeninin Çin merkezli olduğu düşüncesindedirler. Flamanlı bir din adamı veba salgınının korkunç günlerini kaydetmiş, Avignon'daki arkadaşı Louis Sanctus'a mektubunda salgının Doğu'da, Büyük Hindistan ve Çin'in belli bölgelerinde insanları yıktığını, gün içerisinde binlerce kişinin hayatını kaybettiğini ve salgın neticesinde yaşanan ağır yıkımları arkadaşına anlattığı bilinmektedir. Keşiş Henry Kniohton ise Kara Ölüm'ün Asya coğrafyasında ortaya çıktığı Hindistan'dan Tatarlara, Müslümanlara, Yahudilere ve Hristiyanlara hızlıca yayıldığı düşüncesindedir. Bu bağlamda salgın hem Batı hem de Doğu dünyasındaki yayılımı tüm dünya genelinde büyük bir etki yaratmış, salgının kökenleri hakkında bir dizi teoriler ortaya atılmıştır. Genel kanı olarak birçok tarihçi ve uzman salgının Çin kökenli olduğunu ileri sürmüşlerdir⁴¹⁶.

1331-1332 yılları arasında başlayan Kara Ölüm kısa bir süre içerisinde dünyanın dört bir tarafına yayılmıştır. Salgının yayılmasında Moğolların Kefe'ye doğru seyahati etkin rol oynamıştır. 1345 yılında Kırım'daki Ceneviz kolonisini muhasara eden Moğol orduları İpek ve Baharat Yolu üzerinden dört bir tarafa hastalığı kasıtlı olarak bulaştırdıkları düşünülmektedir. Bu durum Moğolların veba salgınını biyolojik olarak kullandıkları görüşünün doğmasına neden olmuştur⁴¹⁷. Kırım'ın Liman kentine yayılan salgın, seksen beş bin insanının ölümüne neden

⁴¹⁵ Ayrıca İbnü'l Verdi'nin veba salgınına yakalandığı ve bu hastalık sonucunda hayatını kaybettiği bilinmektedir. Halep'te meydana gelen bu salgın, dönemin en yıkıcı epidemilerinden biri olarak kaydedildiği ve İbnü'l Verdi'nin bu felaketin ilk tanıklarından biri olduğu düşünülmektedir. Altunay, *Gizemlerle Dolu Salgın Hastalıklar Tarihi*, 98; Martin, *Kara Ölüm Orta Çağ'da Veba*, 19-22; Karaimamoğlu, *Kara Ölüm Orta Çağ Dünyasını Yok olmanın Eşiğine Getiren Veba*, 33-36; İbn-i Batuta, *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, çev., M. Şerif Paşa, Yenişafak Kültür Armağanı, (İstanbul: Yeni Şafak, 1907), 239.

⁴¹⁶ Karaimamoğlu, *Kara Ölüm, Ortaçağ Dünyasını Yok Olmanın Eşiğine Getiren Veba*, 36-37; Paper, Ziegler, *The Black Death*, (Gloucestershire:Sutton Pub.Ltd.1993), 4-5.

⁴¹⁷ Ceneviz kolonisi içerisinde Kefe'yi kuşatan Altınorda askerleri arasında veba salgını meydana gelmiştir. Tatar Canıbeg Han, salgından ölenleri mancık ile kaleden içeri attırmıştır. Bu olay, vebanın biyolojik silah olarak kullanıldığına dair bir yorumla ilişkilendirilmiştir. Aydın Ayhan; "Dünyada ve Türkiye'de Veba Salgınları", *Tıp Tarihi Araştırmaları Tarihi*, 16, (2009), 144; Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkençe ve Geziler Üzerine*, 147; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 71; Le Goff, *Avrupa'nın Doğuşu*, 185.

olmuştur. Bu dönemde Kırım'ı yöneten Canibeg Han⁴¹⁸ Cenevizler ile yapmış olduğu mücadelede veba salgınının bulaşıcı olduğunu anlamış ve mancınık ile vebalı cesetleri Cenevizlerin üzerine attırarak ağır bir darbe vurmuştur. Böylece Canibeg vebalı kişileri biyolojik silah olarak kullanan ilk kişi olmuştur. Cenevizliler ise Canibeg'in çıldırıldığını düşünmüş, Avrupa'ya doğru yelken açmıştır. Cenevizlilerin yol güzergahları neticesinde salgın Doğu Roma İmparatorluğu ve Osmanlı topraklarına kadar yayılmıştır⁴¹⁹. Bu bağlamda Moğollardan Cenevizlere ve buradan tüm kıtaya kısa bir süre içerisinde yayılan salgın ağır tahribatlara neden olmuştur. Dünyayı kasıp kavuran salgın kış mevsiminin gelmesi ile yayılım hızı azalmıştır. Fakat 1349 tarihinde baharın gelmesiyle yeniden Avrupa Kıtasında artış göstermiş, Norveç, Danimarka, Avusturya ve Macaristan'a kadar yayılmıştır. 1350 yılında yaz mevsiminin gelmesiyle beraber salgın Almanya'nın Lübeck kentinden İsveç, Baltık ve liman kentlerine, Kuzey Polanya'ya kadar yayılmıştır. 1351 tarihinde günümüz Litvanya sınırları içerisinde olan Courland ve Belarus'a, 1352 tarihinde Rusya'ya kadar yayıldığı bilinmektedir. Veba'nın tek görülmediği yer, Grönland ve çevresi olmuştur. Bu durum veba salgınının yayılımının iklimsel değişkenliklere bağlı olarak şekillendiğini ortaya koymaktadır. Sıcaklık, nem oranları ve diğer iklimsel faktörler, bakterinin çevreye yayılmasında kritik bir rol oynamıştır. Bu etkenler, veba etkeninin yaşam koşullarını ve dolayısıyla salgının seyrini belirlemiştir⁴²⁰.

Avrupa kıtasından dört bir yana yayılan salgın, 1492 yılından itibaren Anadolu topraklarında görülmeye başlanmıştır. Salgın, Arap Yarımadası'nda özellikle Şam, Halep ve Mısır gibi bölgelerde etkili olmuştur. Mısır ve Suriye'de, salgın nedeniyle gün içinde yüz bin kişinin hayatını kaybettiği, hatta Mısır'da salgının şiddeti nedeniyle üç gün içinde altı yüz kişinin öldüğü rivayet edilmiştir. Aynı dönemde salgın Konstantinopolis'e hızla yayılmış, etkisini giderek artırmış ve

⁴¹⁸ Canibeg Han ya da Canibeg Han, 1341/1342-1357 yılları arasında Altınordu Devleti'nin hanıdır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet, Saray, "Altın Orda Hanlığı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1989), 2/538-540.

⁴¹⁹ Karaimamoğlu, *Orta Çağ Avrupa'sında Salgın Hastalıklar*, 85; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı*, 70-71; Tez, *Şavaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 146-147.

⁴²⁰ Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 147-148.

şehirde yaklaşık elli altı bin kişinin salgın nedeniyle hayatını kaybettiği kaydedilmiştir⁴²¹.

Üçüncü büyük salgın, XIX. yüzyılın sonlarında Güneydoğu Asya'da başlayan Bombay Vebası'dır. Bu salgın, birçok ülkeye yayılarak binlerce kişinin ölümüne neden olmuştur⁴²². Ancak bu salgın, Kara Ölüm kadar yüksek bir ölüm oranına sahip değildir. Bu dönemde gerçekleştirilen araştırmalar ve incelemeler, salgının yayılma hızının azalmasına katkıda bulunmuş, ölüm oranında belirgin bir düşüş gözlemlenmiştir. Bu bağlamda 1971 yılından itibaren veba salgınına neden olan *Yersinia Pestis* bakterisi keşfedilmiş ve hastalığın lenf bezleri üzerinden geliştiği belirlenmiştir. Bu bulgular, tıp literatürüne önemli bir katkı sağlamıştır⁴²³. Ayrıca salgına karşı bağışıklık sağlayacak serumlar geliştirilmiş ve 1937'den sonra antibiyotik tedavilerinin kullanılması hastalığın kontrol altına alınmasına büyük katkı sağlamıştır⁴²⁴. Ancak bu gelişmeler salgının tamamen ortadan kaldırılmasını ve yayılmasını engelleyememiştir. Bu nedenle üçüncü büyük veba salgını, bilimsel çalışmalara rağmen İkinci Dünya Savaşı'na kadar etkisini sürdürmüştür. 1920 yılında Paris'te, 1924 yılında California'da ve 1930 yılında Cezayir'de görülen veba salgınları, tarihteki son büyük veba salgınları olarak literatüre kaydedilmiştir. Bu bakımdan Bombay Vebası, 1898'den 1948'e kadar etkili olmuş, birinci ve özellikle ikinci salgına kıyasla daha az yıkıma yol açmış, yaklaşık on üç milyon insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur⁴²⁵.

⁴²¹ Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, (Elazığ: Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi yayınları, 2004), 30.

⁴²² Genç, "Kara Ölüm; 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupa'sına Etkiler", 53; Varlık, *Hastalık ve İmparatorluk: Erken Modern Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihi İmparatorluk (1453-1600)*, (Yakın Chicago Üniversitesi Doğu Bil.Böl. ve Medeniyetleri), 11; Yıldırım, "Salgınlar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* 6, (İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı 1995), 423; Kemal Özden-Mustafa Özmat, "Salgın ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa'da Sosyal, Politik ve Ekonomik Sonuçları" *İdael Kent*, 5/12, (2014), 64-66; Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Athısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, 70-80; Tez, *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 150-151; Karaimamoğlu, *Kara Ölüm*, 36-40.

⁴²³ Mesut, Ayar-Yunus, Kılıç, "Osmanlı'da Veba'nın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", 165; Erah İstek, "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyana Örneği)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 36/62, (2017), 175.

⁴²⁴ Aysel Kömürcü, *Hitit Krallığında Veba Salgını ve Etkileri (M.Ö. II. Binyılın İlk Yarı)*, (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sos. Bil. Ens, Tarih Anabilim Dalı, 2019), 9-10.

⁴²⁵ Erol, Yıldız, "Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz", *Selçuk Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi*, 48, (2022), 269-270; Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kutluk, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 47-48.

2.8. Doğu Roma İmparatorluğunda Veba

Doğu Roma İmparatorluğu’nda M.S. 541-542 yıllarında meydana gelen veba salgını dünya tarihinde “Justinianus Vebası” olarak adlandırılmıştır. İmparator Justinianus döneminde başlayan ve büyük bir felakete yol açan bu salgın, dünya tarihindeki üç büyük veba pandemisinden biridir⁴²⁶.

Salgın, Doğu Roma İmparatorluğu’nun siyasi açıdan en kritik döneminde patlak vermiştir. Bu dönemde İmparator Justinianus, geçmişte kaybedilen toprakları geri alma amacıyla büyük bir mücadele verirken salgın patlak vermiş, başkent Kostantinopolis’i kasıp kavurmuştur. Salgın, başkentten çevresini ve Anadolu topraklarında büyük yıkıma neden olmuş, imparatorluğun iç siyasetini ve askeri gücünü önemli ölçüde zayıflatmıştır⁴²⁷.

Doğu Roma topraklarında büyük korku ve endişe yaratan bu salgın, Mısır’dan tahıl yüklü gemilerle başkente ulaşmıştır. Kısa sürede hem başkentte hem de çevresinde hızla yayılarak yüksek ölüm oranlarına neden olmuştur⁴²⁸. Bu konu hakkında dönemin tarihçilerinden Prokopius, *Savaşlar* adlı eserinde imparatorluğun Doğu ve Batı topraklarında askeri bir mücadele yürüttüğü bu dönemde veba salgınının meydana geldiğini şu sözler ile aktarmıştır: *Bu olaylar devam ederken*

⁴²⁶ Akdere, “Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul’da Görülen Veba Salgınları, *Tarih Okulu Dergisi*, 11/35, (2018), 317-318; John, A. Withington, *A Disastrous History of the World: Chronicles of War, Earthquakes Plague and Flood*, Piatkus, (Great Britain, 2008), 107; Allen Pauline, “The Justinianic Plague”, *Byzantion*, 49, (1979), 5; Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, 36-37; M.W. Dols, “Plague in Early İslamic History”, *Jornual of the American Oriental Society*, 94/3, (1974), 371; Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre Chronicle (known also as the Chronicle of Zuqnin) Part III, çev., Witold Witakowski, (Liverpool University Press: 1996), 74; Dönemin müelliflerinden Prokopius İstanbul’da İsyan ve Veba adlı eserinde Justinianus vebası hakkında bilgiler aktarmıştır. Bkz. Prokopius, *İstanbul’da İsyan ve Veba*, (İstanbul: Lir yayınevi, 2002), 237-247.

⁴²⁷ Withington, *Disastrous History of the World: Chronicles of War, Earthquakes, Plague and Flood*, 107; Timothy, E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev., Esra Ermert, (İstanbul: Yapı Kredi yayınları, 2020), 158-159; Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre Chronicle (known also as the Chronicle of Zuqnin) Part III, 74-76.

⁴²⁸ Mısır, tarih boyunca birçok devletin tahıl kaynağı olmuştur. Bu dönemde Doğu Roma İmparatorluğu da Mısır’dan tahıl ithal etmiştir. Ancak Mısır’dan gelen tahıllarla birlikte veba taşıyan fareler de imparatorluğun sınırlarına girmiş ve bu durum, Justinianus Vebası’nın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Judith Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2020), 58-59; Peter, Saris, *Economy and Society in the Age of Justinian*, (Cambridge University Press, Newyork, 2006), 10-11; Akdere, “Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul’da Görülen Veba Salgınları, 319.

*insanoğlunun neredeyse yok olma eşiğine getiren büyük bir veba salgını yaşandı*⁴²⁹ diyerek salgının Doğu Roma İmparatorluğu üzerindeki etkisini vurgulamıştır. Ayrıca yazarın diğer kayıtlarında salgının ilk olarak Dimyat şehrinin doğu kesiminde yer alan Pelussium“da Mısırlılar arasında ortaya çıktığını ve buradan İskenderiye ve çevresindeki şehirlere yayıldığını aktarmış, salgının tüm dünyaya yayılmasında İskenderiye liman şehrinin büyük bir rol oynadığını vurgulamıştır⁴³⁰. Bu konu hakkında Orta Çağ yazarlarından Abû'l Farac, *Farac Tarihi*“nde Prokopius“un düşüncelerine benzer bir görüş aktarmıştır. *Farac Tarihi*“nde veba salgınının Mısır sınırları içerisinde yer alan Kuş (Habeşistan) ülkelerinin salgına yakalandığı ve buradanda Mısır“ın diğer bölgeleri başta olmak üzere İskenderiye“ye kadar yayıldığı, İskenderiye liman şehrinin aktif ticari faaliyetleri neticesinde salgının Libya, Filistin, Fenike, Arabistan ve Afrika“ya yayıldığı aktarılmıştır. Bunun yanı sıra yazar Anadolu topraklarına salgının ilk olarak Galatia, Kapadokya, Ermenistan ve Antalya“ya ilerlediğini buradan da hızlı bir şekilde tüm şark ve şimaldeki milletlere yayıldığını belirtmiştir⁴³¹. Bu konu hakkında dönemin bir diğer tarihçisi Ioannis Malalas, Mısır“da yaşanan veba salgınına dair söylentilerin başkent Konstantinopolis“e kadar ulaştığını rivayet etmiştir. Bu söylentilere karşı önlem almak amacıyla dönemin İmparatoru I. Justinianus, Cubicularius Narses“i⁴³² bölgedeki gelişmeleri izlemekle görevlendirmiştir. Bu durum imparatorun salgına karşı tedbir aldığını göstermektedir. Ancak alınan önlemler başkente veba salgınının yayılmasını engelleyememiştir⁴³³. Böylece VI. yüzyılda Mısır merkezli ortaya çıkan bu salgın kısa süre içerisinde tüm dünyaya hızla yayılmıştır. Anadolu kıyıları ve başkent Kostantinopolis“de meydana gelen bu salgın hakkında bilgiler aktaran

⁴²⁹ Akdere, “Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul“da Görülen Veba Salgınları, 318.

⁴³⁰ Akdere, “Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul“da Görülen Veba Salgınları, 318-320; Evagrius Scholasticus, *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*, çev., Michael Whitby (Liverpool: 2000), 229.

⁴³¹ Abû'l-Farac, *Farac Tarihi* 1, 153; Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu“da Veba Salgınları”, 36; Ayrıca detaylı bilgi için bkz. Pseudo-Dionysius of Tel-Mahre Chronicle (known also as the Chronicle of Zuqnin) Part III, 80.

⁴³² Ermeni kökenli olan Cubicularius Narses, Doğu Roma İmparatorluğu“nın önemli generallerinden biridir. “Narses” adı, kendisine verilen bir unvandır. Detaylı bilgi için bkz. Michael E.Stewart, “The Andreios Eunuch-Commander Narses: Sign of a Decoupling of Martial Virtues and Masculinity in the Early Byzantine Empire?”, *Cerae: An Australasian Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 2, (2015), 1-25.

⁴³³ Elizabet Jeffresy- Michael Jeffresy dğr. *The Chrocnicle of John Malalas*, (Melbourne, 1986), 286; Akdere, “Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.- X. yüzyıllarda İstanbul“da Görülen Veba Salgınları, 319.

Procipius, salgına bizzat şahit olduğunu söyleyerek şehir ve nüfus üzerindeki etkisini vurgulamıştır. Procipius salgının Kostantinopolis ve çevresinde yaklaşık dört ay kadar etkili olduğunu, ilk zamanlarda günde beş bin kişinin hayatını kaybettiğini ilerleyen zamanlarda ise bu rakamın on binlere kadar yükseldiğini vurgulamıştır. Bu konu hakkında bilgi veren bir diğer kişi ise Süryani Mihail'dir. Yazar salgının yoksul halk tebaası içerisinde başladığını ardından tüccarlara sirayet ettiğini ve tüccarlar vasıtasıyla da saray ahalisini etkilemiş olduğuna dair bilgiler aktarmıştır⁴³⁴. Bu konu hakkında bir diğer görüş Abû'l Farac'ın Farac Tarihinde de ele anılmıştır. Farac Tarihi'nde 544 yılında meydana gelen salgınına dair ölen kişilerin sayısının oldukça çok olduğunu belirtmek için *Tarlalar ekinler ile dolu idi ve bunları biçecek kimse yoktu. Bağların bozum devri gelmiş geçmiş, fakat üzümleri toplayan olmamıştı, çünkü insan kalmamış, binde bir kişi bile kurtulamamıştı*⁴³⁵. ifadelerini kullanmıştır. Yazar bu ifadesiyle veba salgınının toplumsal yıkımını çarpıcı bir biçimde tasvir ederek, olayın dramatik etkilerini vurgulamıştır. Bu konu hakkında dönemin bir başka yazarı olan Ephesoslu Ioannes tarafından da salgının boyutları ve yarattığı yıkımlar ele alınmıştır. Ioannes, imparatorun doğrudan emriyle Galata sahilinde hendekler kazılmaya başlanmış ve cesetler bu hendeklere rastgele gömüldüğünü, başkentin sokak ve caddelerinin cesetlerle dolup taşıtığını, mezarlıkların kapasitesinin aşıldığını ve bu nedenle cesetlerin açıkta kaldığını hatta bazı cesetlerin yakılmak üzere kıyı kenarlarına istiflendiği bir kısmının da denize atıldığını aktarmıştır⁴³⁶. Dönemin yazarlarının aktardığına göre, Doğu Roma İmparatorluğu salgın sürecinde birçok sorunla karşılaşmıştır. Salgının etkisiyle insanlar temel ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmış ve bu durum günlük yaşamlarını önemli ölçüde aksatmıştır. Ayrıca salgının sadece insanları değil, aynı zamanda hayvanları da etkilediği ve önemli kayıplara neden olduğu bilinmektedir. Hayvanların telef olması sonucunda, hayvan sayısında kayda değer bir azalma yaşanmıştır. Bu durum hayvancılıkla geçinen topluluklar için büyük bir tehdit oluşturmuştur. Aynı zamanda salgın, tarım

⁴³⁴ Mevlüt Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X.yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 320; Timothy Gregory, *Bizans Tarihi*, çev., Esra Ermert, (İstanbul: Yapı Kredi yayınları, 2020), 158-159.

⁴³⁵ Abû'l-Farac, *Farac Tarihi 1*, 153-154.

⁴³⁶ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X.yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 321; Crawford, *Ölümcül Yakınlıklar&Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?*, 80-84; *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 146; Bayat, *Tıp Tarihi*, 263; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 37; Abû'l-Farac, *Farac Tarihi 1*, 153-154.

faaliyetlerini de kesintiye uğratmış ve üretimde önemli düşüşler meydana getirmiştir. Tüm bu olumsuz hayat koşulları neticesinde imparatorlukta kıtlık, açlık ve enflasyon gibi ekonomik ve toplumsal sorunlar ortaya çıkmıştır. Bu olumsuz koşullara karşı, İmparator Justinianus'un salgından etkilenen insanlara yardım etmek amacıyla devletin imkânlarını seferber ettiği bilinmektedir⁴³⁷.

İmparatorluk topraklarında meydana gelen ilk salgından yaklaşık on üç yıl sonra yine İmparator Justinianus döneminde M.S. 555 yılının Aralık ayında veba salgını tekrar birçok şehirde görülmeye başlanmıştır⁴³⁸. Meydana gelen ikinci salgın sırasında başkentte ciddi bir kıtlık yaşandığı bilinmektedir. Bu zorlayıcı dönemde arpa ve buğday kıtlığı her geçen gün artmış, Mayıs ayının başlarından itibaren ekmek bulma sorunu ortaya çıkmıştır. Halk, hipodromda Sasani elçileriyle yapılan bir yarışma sırasında *bir lokma ekmek* diye imparatorluğa karşı protesto etmiştir. Bu protesto karşısında sinirlenen İmparator Justinianus, protestocuların derhal tespit edilip cezalandırılması emrini vermiştir⁴³⁹. Bu olay, başkentte salgın ve tahıl kıtlığıyla mücadele edilirken sarayda sosyal yaşamın sürdüğünü ancak halkın bu zorluklar karşısında çaresizlik içinde isyankâr bir tutum sergilediğini göstermektedir.

Başkentte yaşanan kıtlığın yanı sıra birçok felaket birbirini takip etmiştir. Örneğin, 560 yılının Aralık ayında Julian Limanı'nda meydana gelen bir yangın, çevredeki mimari yapılarla birlikte ev ve iş yerlerini de küle çevirmiştir. Bu olay, halkın barınaklarını ve iş yerlerini kaybetmesine sebep olmuştur. Bu zorlu koşulların art arda yaşanması, insanların yaşam standartlarının daha da kötüleşmesine yol açmıştır⁴⁴⁰.

İkinci salgının yartmış olduğu yıkımlar döneminin şairi ve tarihçisi Agathias tarafından şu sözlerle aktarılmıştır:

⁴³⁷ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X.yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 322.

⁴³⁸ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 38; Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X.yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 322.

⁴³⁹ Theophanes, *The Croronic of the Theophanes Confessor*, çev., Claren Press, (Oxford: 1997), 337; Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X.yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 322; Judihıth Herrin, *Bizans Bir OrtaÇağ İmpratorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2020), 58-59.

⁴⁴⁰ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X.yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 324.

*O yıl bahar başlarında İstanbul'da ikinci bir veba salgını yayıldı ve çok sayıda insanı yok etti. İmparator Justinianus'un hükümdarlığının 15. yılında başlayan veba, bizim taraftan (İstanbul'dan) başka yerede sıçramıştı. Veba, bu felaketi yaşayıp sağ kalanlara nefes alacak kadar vakit tanıdıktan sonra, sanki çok erken gidip de pişman olmuş gibi yeniden İstanbul'a döndü. İnsanlar sürüler halinde ölüyordu. Hastalığa karşı direnenler ancak 5 gün dayanabiliyorlardı. Hastalığın belirtisi birinci salgından farklı değildi; kasıklarda şişme ve öldürünceye kadar hastayı bırakmayan yüksek ateş! Fakat bazıları hiç sancı ve ateş olmadığı halde hiçbir belirti yokken ev işlerini yaparken ya da sokakta yürürken aniden düşüp ölüyorlardı. Her yaştan insan bu illetin kurbanı oluyordu*⁴⁴¹.

Şair ve tarihçi Agathias'ın bu açıklamaları, onun hem birinci hem de ikinci veba salgınına tanıklık ettiğini, her iki salgının da benzer belirtiler gösterdiğini ve her iki olayın da büyük yıkımlara yol açtığını ortaya koymaktadır.

Doğu Roma İmparatorluğu'nda meydana gelen bir diğer veba salgını, 582-602 yılları arasında, İmparator Mavrikos'un⁴⁴² saltanatının on yedinci yılında hiyarcıklı ve tümörlü veba biçiminde görülmüştür. Salgın, Konstantinopolis başta olmak üzere Anadolu, Britanya ve Asya'nın birçok bölgesinde hızla yayılmıştır. Hızla yayılan bu salgın sonucunda, bazı kaynaklarda başkentte yaklaşık üç milyon yüz seksen bin kişinin, bazı kaynaklarda ise dört yüz bin kişinin salgından etkilendiği belirtilmiştir⁴⁴³. Bu rakamlar arasındaki büyük farklılıklar, kesin bir ölüm oranının belirlenmesini zorlaştırmıştır.

Bir diğer veba salgını II. Justinianus'un Hellas Theması Strategos Leontinus'un tahttan indirilmesinin hemen ardından, 685-695 veya 705-711 yılları arasında patlak vermiştir⁴⁴⁴. Salgın başkent başta olmak üzere Anadolu topraklarına kadar yayılmış, çok fazla can kaybına neden olmuştur. Meydana gelen bu salgın hakkında bilgiler oldukça kısırdır⁴⁴⁵.

Doğu Roma İmparatorluğu'nda yaşanan bir diğer veba salgını, 711-713 yılları arasında İmparator Philippikos döneminde meydana gelmiştir. Meydana gelen salgın hakkında kaç kişinin hayatını kaybettiği, hangi bölgeleri etkilediği konusunda

⁴⁴¹ Altunay, *Gizemlerle Dolu Salgınlar Tarihi*, 72; Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 323-324.

⁴⁴² İmparator Mavrikos, Doğu Roma İmparatorluğu'nda 582-602 yılları arasında hüküm sürmüştür. Saltanatı boyunca imparatorluğun Doğu sınırlarında ve Batı Balkanlar'da sürekli çatışmalar yaşanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 74-75; Timothy Gregory, *Bizans Tarihi*, 168-172.

⁴⁴³ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X.yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 325; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 39.

⁴⁴⁴ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X.yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 326; Theophanes, *The Croronic of the Theophanes Confessor*, 518; Gregory, *Bizans Tarihi*, 197.

⁴⁴⁵ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 39.

bilgiler oldukça kısıtlıdır. Bu nedenle salgın hakkında detaylı bilgiler mevcut değildir⁴⁴⁶.

Philippikos dönemindeki veba salgınından sonra 717-741 yılları arasında İmparator III. Leon döneminde⁴⁴⁷ Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde, Fırat ve Dicle nehirleri arasında yer alan Bet Nahrin bölgesinde bir veba salgınının meydana geldiği belirtilmiştir⁴⁴⁸. Eserde, bu dönemde Araplar ve Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki mücadelenin yanı sıra birçok zorluk yaşandığı ve salgının bu karmaşık ortamda ortaya çıktığı şöyle aktarılmıştır:

*Yunanlıların M. 721 yılında kuyulardaki sular o kadar azaldı ki köylüler su çekmek için yedi mil mesafe yürümeğe mecbur kalıyorlardı. Mahsül de kıtlığa uğramıştır. Bir yıl sonra çekirgeler geldiler ve mahsülü tahrip ettiler. İki yıl sonra bilhassa Bet Nahrin de veba oldu*⁴⁴⁹.

Abû'l Farac'ın bu ifadesinden şu çıkarımı yapabiliriz: Su, tüm canlılar için temel bir ihtiyaçtır ve hijyen koşullarının korunmasında kritik bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda suyun temin edilmesi ve kullanımı, halk sağlığını doğrudan etkileyen önemli bir faktördür. Su kıtlığı, insanların günlük yaşamlarını olumsuz yönde etkilemekle kalmayıp, aynı zamanda salgın hastalıkların yayılmasında da etkili olmuştur.

Bir diğer veba salgını, 741-754 yılları arasında İmparator V. Konstantinos⁴⁵⁰ döneminde meydana gelmiştir. Bu salgın, Sicilya topraklarının Kalabria bölgesinde ortaya çıkmış ve hızla çevre bölgelere yayılmıştır. Salgının, Sicilya ve Kalabria üzerinden Monemvasia ve Hellas bölgelerine sıçradığı, buradan da Konstantinopolis ve çevresine yayıldığı düşünülmektedir. Salgının Doğu Roma topraklarına yayılması, Konstantinopolis ve çevresinde yüksek ölüm oranlarına yol açmış ve bu durum

⁴⁴⁶ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 39.

⁴⁴⁷ İmparator III. Leon, 717-741 yılları arasında Doğu Roma İmparatorluğunu yönetmiştir. Doğu Roma İmparatorluğunda *Ekloga* kanunun yapıcısı ve İkonakırıcı olarak tanınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Gregory, *Bizans Tarihi*, 203-214; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 145-153.

⁴⁴⁸ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 40; Abû'l-Farac, *Farac Tarihi 1*, 195.

⁴⁴⁹ Abû'l-Farac, *Farac Tarihi 1*, 192-196.

⁴⁵⁰ 741 ile 775 yılları arasında Doğu Roma İmparatorluğu'nu yöneten İmparator V. Konstantinos, Araplar ve Bulgarlar'a karşı düzenlediği başarılı askeri seferlerle tarihe geçmiştir. Aynı zamanda ikonoklazm hareketinin en katı savunucularından biri olarak bilinir ve bu süreçte gösterdiği acımasız tutumları ile de tanınmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 153-162; Gregory, *Bizans Tarihi*, 214-216; Judih Herrin, *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*, 159-174.

önemli bir nüfus azalmasına neden olmuştur⁴⁵¹. Muhtemelen yüksek ölüm oranları, yalnızca demografik yapıyı değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal dinamikleri de derinden etkilemiştir. Yaşanan bu salgın hakkında Doğu Roma imparatorluğunun generali, devlet adamı ve tarihçisi Nikephoros, yaşanan bu felaketin Konstantinopolis üzerindeki yıkıcı etkileri hakkında ayrıntılı bilgiler sunulmuştur:

Şimdi büyük ve ölümcül bir hastalık imparatorluk şehrine ve etraf topraklara musallat oldu. Bu yıkıcı hastalık her nereye yayıldıysa tüm beşeri tüketip bütünüyle yok etti. Yalnızca bu alanlardan mümkün olduğu kadar uzağa kaçabilenler tabi ki Tanrının izniyle kurtulabildiler. Salgın hastalık özellikle Bizans'ta (İstanbul) çok şiddetliydi. Birden korkunç alametler ortaya çıktı. Haç işaretleri insanların giysilerinde, kutsal kumaşlarda, kapıların ve kapı sövelerinin üzerinde görülmeye başladı ve bu olaylar sanki onlar ani bir yıkımın önceden habercisiymiş gibi büyük bir korku ve dehşet yarattı. Dehşetle akıllarını kaçıran ve sanılara tutulan insanlar yolda bazı gudubet yabancıların kendilerine eşlik ettiği hayalini görüyor ve onlarla sanki [önceden] tanışıyorlarmış gibi selamlaşıyor ve sonra da başkalarına yolda [bu kişilerle] neler konuştuklarını anlatıyorlardı. Bazıları da garip bir şekilde kılıçlarıyla birbirine vuran kimi insanların hayalini gördüklerini söylüyorlardı. Ve gerçekten de böyle şeyler oldu. Çok sayıdaki defin işlemini gerçekleştirmek için öyle çok az sayıda insan kaldı ki; hayatta kalanların cenaze törenlerini yapıp cesetleri defnetmeleri mümkün olmayınca bir alet icat ettiler. Şöyle ki; koşum takılmış yük hayvanlarının üzerine kalaslar seriyorlar ve bu yapıyı iyicene genişlettikten sonra bunun üzerine cesetleri adaba uygun olmayan ve gelişigüzel bir şekilde tepeleme yığıyorlardı. Ve yük hayvanları yetmediğinde, ölü yığınlarını taşımak için elle taşınan yük arabalarını kullanıyorlardı. Kabirler bütünüyle dolduğundan boş sarnıçlar ölülerin bedenleri ile dolduruldu. Ayrıca çok sayıdaki cesedi gömme amacına hizmet etmesi için tarlalar sürüldü, bağ ve bahçeler kazıldı. Sonuç olarak evlerin birçoğu tamamıyla kapatıldı. Bu kıran bir yıl kadar sürdü ve bu zamandan sonra nasıl başlangıçta hızla yayıldıysa şimdi de aynı şekilde tedrici bir biçimde azalarak ekseriyetle son buldu...⁴⁵²

Yukarıdaki bilgiler ışığında salgın sonucunda çok sayıda insanın hayatını kaybettiği, Kostantinopolis'te mezarlıkların dolduğu ve insanların defin sorunları yaşamaya başladığı anlaşılmaktadır. Kostantinopolis'te mezarlık alanlarının dolmasıyla birlikte sarnıçlar, tarlalar ve bahçe alanlarının cesetlerle dolması, veba salgınlarının yıkıcı etkilerini açıkça ortaya koymaktadır. İmparatorluk tarihinde, Justinianus Vebası'nın ardından en yüksek ölüm oranı İmparator V. Kostantinos döneminde yaşanmış olduğunu düşünülmektedir. Bu durum halk arasında imparatorun, ikonolara karşı yürüttüğü politikalarının bir sonucu olarak ülkenin tanrının gazabına uğradığı şeklinde algılanmıştır. Bu algı, toplumsal inançların ve değerlerin, siyasi olaylarla nasıl etkileşime girdiğini göstermektedir.

İmparator V. Konstantinos'un hüküm sürdüğü dönemde meydana gelen salgın, toplumun ruhsal durumunu olumsuz etkilemiş ve halkın karamsar bir yaşam

⁴⁵¹ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 327; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 40.

⁴⁵² Altunay, *Gizemlerle Dolu Salgınlar Tarihi*, 72-73; Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 327-328.

sürmesine yol açmıştır. V. Konstantinos, yaşanan yıkımın etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla çeşitli politikalar geliştirmiştir. Bu politikalar arasında, kaybolan nüfus oranını dengelemeyi hedefleyen iskân stratejisi önemli bir yer tutmaktadır. Bu kapsamda binlerce insan başkent ve çevresine yerleştirilmiş; boş kalan tarım alanları yeniden canlandırılarak, ekonomik faaliyetlerin artırılması amaçlanmıştır. Ayrıca 745-755 yılları arasında Ege adaları, Yunanistan ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun güney bölgelerinden insanlar Kostantinopolis'e tehcir ettirilmiştir. Böylece şehrin nüfusu artırılarak sosyal hayatın yeniden canlandırılması hedeflenmiştir⁴⁵³.

Bir diğer veba salgını İmparator II. Romanos döneminde 959-963 yılları arasında meydana gelmiştir. Bu kez imparatorluk topraklarında salgın, hayvanlar arasında sığır vebası şeklinde görülmüştür. Yaşanan bu sığır vebası birçok hayvanın telef olmasına neden olmuştur. Bu salgının insanlar arasında yaşandığına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır⁴⁵⁴.

Bir diğer veba salgını 963-969 yılları arasında imparator II. Nikephoros Phokas döneminde meydana gelmiştir. Salgın Kilikya seferi esnasında orduda görülmeye başlamış ve ordunun hareket kabiliyetini zayıflattığı düşünülmektedir. Bu konu hakkında Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde şöyle bahsetmiştir:

*Kilikya'da büyük bir kıtlık kopmuş ve Arapların çoğu burasını terkederek Şam'a kaçmışlardı. Halep Harran ve Edesse'de de şiddetli kıtlıklar olmuştu. Bir yıl sonra da Domasticus Kilikya'ya tekrar geldi ve 3 ay açık çölde kaldı ise de şehri zaptedemiyerek vergi tarh etmekle kaldı; askerleri içinde hastalık ve veba salgını başladığı için geri dönmeye mecbur olmuştu*⁴⁵⁵.

Yaşanan olumsuz durumlar karşısında geri dönen İmparator II. Nikephorus ve ordusu, bir yıl sonra aynı bölgeye yeniden sefer düzenleyip Kayseri'ye kadar ilerlemiştir. Doğu Roma İmparatorluğu'nun ilerlediği haberinin Tarsus'a ulaşmasının ardından, Tarsuslular imparatorluğa bağlılıklarını ifade eden bir mektup yazmış ve bir vali gönderilmesi talebinde bulunmuşlardır. Bu talebin alt zemininde şehir sınırları içerisindeki kıtlık, veba salgınının baş göstermesi ve Araplar tarafından

⁴⁵³ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 328-330; Alexander Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, 1, çev., Arif Müfit Mansel, (Ankara: Maarif Charanis, "The Transfer of Polulation as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and Histroy*, 3/2, (1961), 144.

⁴⁵⁴ Akdere, "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları", 331.

⁴⁵⁵ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 1, 264.

hiçbir yardım gönderilmemesi etkili olmuştur. İmparator, kendisine iletilen mektuba karşılık olarak çeşitli konuları değerlendirip şu açıklamaları yapmıştır:

„siz Araplardan yardım görmekten ümidi kesmiş, kılık yüzünden ölü köpek etlerini yemiş, veba yüzünden kökü kırılacak hale gelmiş olduğunuz için, bana isyân edebilecek derecede kuvvetleninceye kadar benim tâbiyetime girmek istiyorsunuz. Benden göreceğiniz bir mukabele varsa, kılıktan ibarettir,,

diyerek mektuba olumsuz bir cevap vermiştir. Ayrıca Nikephoros, mektubu getiren elçinin başı üzerinde yakmış, elçinin sakallarını tıraş ettirmiş, ardından kovmuştur⁴⁵⁶.

Diğer bir salgın, İmparator II. Nikephoros Phokas'ın 969 yılında Antakya ve Halep şehirlerine gerçekleştirdiği sefer sırasında meydana gelmiştir. Salgının yayılım hızından dolayı imparator seferden geri dönme kararı almıştır⁴⁵⁷. Söz konusu bu durum bizlere salgın hastalıkların askeri alandaki olumsuz etkilerini göstermektedir.

İmparatorlukta yaşanan bir diğer veba salgını, 1047-1048 yılları arasında imparator VI. Mihail döneminde meydana gelmiştir. Bu salgın hakkında detaylı bilgiler mevcut olmamakla beraber imparatorluk sınırları dışında dördüncü iklimde etkili olduğu düşünülmektedir⁴⁵⁸.

Kısacası Doğu Roma imparatorluğunun başkenti Kostantinopolis de 7.-11. yüzyıllarda birçok veba salgını meydana gelmiştir. Bu salgınlar, imparatorluk toprakları başta olmak üzere çevre bölgelere de yayılmıştır. Hızla yayılan hastalığın kontrol altına alınması için şehir dışından gelen kişilerin Yedikule'de yedi gün boyunca bekletildiği bilinmektedir. Bu durum bizlere salgın neticesinde karantina uygulandığını göstermektedir⁴⁵⁹.

⁴⁵⁶ Meydana gelen bu salgın neticesinde bölgede üç yüz kişinin salgın neticesinde hayatını kaybetmiştir. Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 41; Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 1, 263-264.

⁴⁵⁷ Arık, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları" 40-41; Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 1, 267.

⁴⁵⁸ İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fit Tarih Tercümesi* 11, 478; Arık, Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 41-42.

⁴⁵⁹ Doğu Roma imparatorluğunun başkenti Kostantinopolis de 1539-1920 yılları arasında yirmi beş veba salgını meydana gelmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Necmettin, Akyay, "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Kayıtlar", *Mikrobiyoloji Bülteni*, 8/12, (1974), 209-219.

2.9. Selçuklu Toprakları ve Çevresinde Veba

1047-1048 yılından itibaren dördüncü iklimde arka arkaya kuraklık, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi çeşitli doğal felaketler meydana gelmiştir. Bu konu hakkında Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde şöyle bahsedilmiştir:

Bu yıl içerisinde bütün dördüncü iklimde hastalıklar arttı, veba yahut, (taun)o kadar şiddetlendi ki, herşey müthiş bir surette pahalastı. Bağdat'ta bir su zambağı bir zuze'ye bir küçük güvercin iki beyaz zuze'ye satılıyordu. Bağdat'ta buğday ve arpadan eser görülmemekte idi. Musul'da hastalık ve vebadan başka çekirgelerin sebebiyet verdiği kıtlık ta vardı. Buğdaydan bir kora, 60 dinara satılıyordu⁴⁶⁰.

Bağdat ve Musul'un yanı sıra Irak'ta da 1047-1048 yıllarında çeşitli doğal felaketler yaşandığı bilinmektedir. Yaşanan olumsuz koşullar neticesinde Arap tarihçi İbnü'l Verdi Iraklıların açlıktan ölü eti yediklerini rivayet etmiştir⁴⁶¹. Yaşanan bu olumsuz olaylar, insanların temel ihtiyaçlarını karşılamasını zorlaştırmış ve bu durum satış fiyatlarına yansıdığı görülmüştür. Ayrıca bu olumsuz gelişmeler başta ekonomi olmak üzere sosyo-kültürel hayatı da derinden etkilediği ve halkın günlük yaşamını sürdürmesinin neredeyse imkânsız hale getirdiği söylenebilir.

Dördüncü iklim bölgesinde bu felaketler yaşanırken, dönemin önemli devletlerinden biri olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda 1056-1057 yıllarında Sultan Tuğrul Bey döneminde veba salgını ortaya çıkmıştır. Salgın nedeniyle ticaret yollarında giriş ve çıkışların kısıtlandığı bilinmektedir. Bu kısıtlama nedeni ile dönemin en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Bağdat şehrinde tüm giriş ve çıkışlar durdurulmuştur. Bu durum başta Bağdat olmak üzere dördüncü iklim bölgesinin tamamında kıtlık ve fiyat artışlarına neden olmuştur. Örneğin bir ölçek et bir kırata,⁴⁶² dört tane tavuğu bir dinara⁴⁶³, iki ölçek (rıtl)⁴⁶⁴, meşrubat bir dinara, bir

⁴⁶⁰ Abû'l-Farac, *Farac Tarihi I*, 303-304.

⁴⁶¹ İbnü'l Verdî, *Bir Ortaçağ Şairinin Kaleminden Selçuklular*, Tercüme ve Notlar, Mustafa Alican, (İstanbul: Kronik yayınları, 2019), 8.

⁴⁶² Kırata: Para, ecza malzemeleri ve değerli taşların ölçümünde kullanılan en eski ölçüm birimidir. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz, Kallek, "Kırata", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2022), 25/437-38.

⁴⁶³ Dinar: kökeni Yunanca ve Latince dillerine dayanan bir kelime olup, Arapça'ya geçmiş ve İslam dünyasında uzun yıllar boyunca altın paranın temel birimi olarak kullanılmış. Detaylı bilgi için bkz. Halil Sahillioğlu, "Dinar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1994), 9/352-355.

⁴⁶⁴ Rıtl: Bir ölçüm birimidir. Bu ölçüm birimi genellikle Arap medeniyetinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Rıtl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul, TDV yayınları, 2008), 35/52-55.

tane nar bir dinara satılmıştır. Bunların yanı sıra diğer gıda maddelerinde fiyat artışı yaşanmış, olağanüstü bu durum karşısında yağma olayları da meydana gelmiştir⁴⁶⁵. Bu konu hakkında dönemin yazarlarından Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde şöyle ifade edilmiştir:

*Arapların 448 (M. 1056) yılında Bağdat'ta hastalık ve büyük bir kıtlık baş gösterdi. Bir tek nar bir dinara satılıyor ve (ilaç için kullanılan) otlar bulunmuyordu. Yığın yığın haşerat havayı telvis ettiğinden ahalinin üçte birinden fazlası mahvolmuştu. Suriye ve Mısır'da, bilhassa İran'da vaziyet aynı merkezde idi. Buhara'da bir tek gün içinde şehirden çıkan tabutların sayısı 18.000 i bulmuştu. Üç ay gibi kısa bir müddet içinde ölenlerin sayısı 1.650.000 i aşmıştı. Semerkand'da iki ay içinde 236.000 insan öldü. Dünyanın yaradıldığından beri böyle bir veba görülmediği söyleniyor*⁴⁶⁶.

Abû'l Farac'ın aktardığı bu bilgi, veba salgınının toplumsal yapıyı ciddi şekilde tahrip ettiğini ve demografik yapıda önemli değişimlere yol açtığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra kıtlık sonucunda gıda fiyatlarında yaşanan ani artış, gıda sıkıntısını ve ekonomik sorunların meydana geldiğini de göstermektedir. Bu durumun hem sosyoekonomik dengelerin bozulmasına hem de toplumun genel refah düzeyinin düşmesine yol açtığını söyleyebiliriz.

1056-1057 yıllarında Sultan Tuğrul Bey döneminde meydana gelen veba salgını, yaş, cinsiyet ve sosyal statü ayrımı gözetmeksizin tüm bireyleri etkileyerek yüksek ölüm oranlarına yol açmıştır. Bu yüksek ölüm oranları neticesinde ölenlerin cesetlerinin gömülmesi, yıkanması, kefenlenmesi ve tabutlara yerleştirilmesi gibi cenaze işlemlerinin yönetimiyle ilgili çeşitli sorunlar yaşandığı bilinmektedir. Mesela cesetler ile baş edemeyen halk, cesetleri yıkanmadan ve kefenlenmeden doğrudan gömmek zorunda kalmıştır. Bu durum karşısında Sultan Tuğrul Bey, tepki göstermiş kişisel hazinesinden on sekiz bin kişinin yıkanması ve kefenlenmesi için gerekli tüm masrafları karşılamıştır. Ancak buna rağmen cenaze işlemlerinde hâlâ ciddi zorluklar yaşanmış; öyle ki, bir tabutun içerisine dört kişinin kefenlenerek defnedildiği bilinmektedir⁴⁶⁷. Bu olay neticesinde şu yorumu yapabiliriz; veba salgını sonucunda binlerce kişinin hayatını kaybetmesi, cenaze işlemlerinin dini kurallara uygun bir

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esir, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 9, çev., Abdülkerim Özyayın, (İstanbul: Bahar yayınları, 1991), 478-479; Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Beşerî, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/57, (2018), 164-165

⁴⁶⁶ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 1, 308.

⁴⁶⁷ Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi'nde Bağdat'ta Beşerî, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", 164.

şekilde gerçekleştirilememesine yol açmıştır. Bu durum sağlık sisteminin yetersizliğini ve tıbbın henüz gelişmekte olduğunu gösterirken, hastalığın tedavi edilememesi nedeniyle yüksek ölüm oranları neticesinde cesetlerin toplumsal normların ihlaline neden olmuş ve bu durum toplum üzerinde travma yaratmış olabilir.

1058-1059 yılları arasında dördüncü iklimde yaşanan olumsuz yaşam koşulları hakkında bilgi veren dönemin bir diğer yazarı Suriyeli tarihçi Ebû Abdullah Muhammed el-Azîmî'nin *Azîmî Tarihi*"nde şöyle aktarılmıştır: *Sahrada (çöl) fareler zuhur etti. İnsanlar onları görünce evlerine çekilip saklandılar. Farelerin çokluğu sebebiyle kediler de kaçıştılar*⁴⁶⁸. Bu durum dördüncü iklimde yaşanan olayların dönemin yazarları tarafından nasıl yorumlandığını gözler önüne sermektedir. Azîmî Tarihi"nde Sahra Çölü"ne farelerin akın ettiği aktarmıştır. Aslında bu durum veba salgını açısından dikkate değer bir risk faktörü teşkil etmektedir. Daha önce de belirttiğimiz gibi veba, fareler üzerindeki pirelerdeki "Yersinia Pestis" basili aracılığıyla yayılmaktadır. Bu bakımdan yazarın aktardığı ifadeler, Sahra Çölü"nde veba salgınının meydana gelme olasılığını düşündürmektedir. Ancak yazar, bu felaketin bir salgına dönüşüp dönüşmediği konusunda herhangi bir vurgu yapmamıştır. Bunun yerine, insanların farelerden korkarak izole bir yaşam tarzı benimsemiş olduklarını belirtmiştir. Bu durum bireylerin kendilerini koruma içgüdüsünün bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ek olarak yazarın, farelerin sayısının artışı sebebiyle kedilerin kaçtığını ifade etmesi de ilginçtir. Zira farelerin çokluğu, kediler için bir ziyafet niteliğindedir. Bu durum kedilerin beslenme alışkanlıkları açısından her zaman geçerli bir olgu olmasına rağmen, yazarın görüşleriyle çelişki göstermektedir.

Tuğrul Bey döneminden sonra Selçuklu topraklarında 1063 yılında bir başka veba salgını yaşanmıştır⁴⁶⁹. Salgının Bağdat başta olmak üzere dördüncü iklim bölgesine hızla yayıldığı düşünülmektedir. Bu hızlı yayılmanın temel nedenlerinden birinin bölgedeki aşırı sıcak hava koşulları olduğu öne sürülmektedir. Nitekim

⁴⁶⁸ Sevim, *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*, (Ankara: TTK yayınları, 2006), 17.

⁴⁶⁹ Ömer Tokuş, "Selçuklular Dönemi"nde Bağdat'ta Beşerî, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", 164-165.

bölgede ekim ayının başından aralık ayına kadar hüküm süren yüksek sıcaklıklar, vebanın hızlı yayılmasına elverişli bir ortam oluşturmuştur. Bu olumsuz iklim koşulları bölgede kıtlığa ve fiyat artışlarına yol açarak, bölgedeki sosyoekonomik dengeyi olumsuz yönde etkilemiştir. Örneğin bir temrihindi manyası⁴⁷⁰ dört altın dinara satılmıştır. Sıcak hava koşullarının ardından ocak ayında gerçekleşen şiddetli soğuk hava dalgası, Dicle Nehri'nin donmasına ve Bağdat'ın karlarla kaplanmasına yol açmıştır. Bu iklim değişikliği, salgının yayılmasını kısmen sınırlandırmış olsa da, bölgedeki ekonomik sıkıntıların ve olumsuz koşulların devam ettiği bilinmektedir⁴⁷¹. Bu dönemde Selçuklu topraklarında olumsuz olayların ardı arkası kesilmeden devam etmiştir. Bu konu hakkında dönemin yazarlarından Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde 1069 yılında Türkler ile Romalılar arasında siyasi bir mücadele yaşandığı esnada Türklerin şiddetli bir kıtlıkla karşı karşıya kaldığını aktarılmıştır. Bir kilo ekmek bir dinara, altı avuç arpa bir dinar mukabilinde satılmıştır. Benzer bir şekilde Araplar da Mısır'da kıtlık yaşadığı aktarılmıştır. Bu kıtlık öylesine şiddetli olmuştur ki, insanların birbirlerini yediği aktarılmıştır. Bunun yanı sıra halifeye ait yalnızca üç atın kaldığı, diğer tüm atların, katırların ve eşeklerin sahipleri tarafından tüketildiği belirtilmiştir. Bu durum kıtlık döneminde insanların farklı hayvan türlerini besin kaynağı olarak kullanmak zorunda kaldığını göstermektedir. Bu koşullar altında, hayvan fiyatlarında belirgin bir artış yaşanmıştır. Örneğin bir köpeğin beş dinara veya on zuzeye, bir miskal soğanın ise bir gümüş zuze karşılığında satıldığı kaydedilmiştir. Yazar eserinde bu durumu detaylı bir şekilde şöyle ele almıştır:

Bir gün vezir, Halifenin yanına girmek üzere katırından indiği zaman üç adam gelerek katırı seyisin elinden aldılar ve derhal boğazlayarak etini yediler. Halife bu hadiseden haber alınca üç adamın kazıklanmasını emretti. Geceleyin birçok kimseler geldiler. Kazıklanan adamları alıp götürdüler ve kaba etlerini kesip gittiler. Sabah olunca herkes siyasetgâhta bu adamların yalnız kemiklerini gördüler. Kıtlık yalnız fakir halk arasında değil, sarayda da tesirini gösterdi. Nihayet saraydaki şahane elbiseler ve süsler bir bedel mukabilinde satıldı. 10 miskal ağırlığında⁴⁷² 10 inci

⁴⁷⁰ Demirhindi, Arapça da "hint hurması" anlamına gelen "tamr-i hind" kelimesinden adını almıştır. Bu ağaçlar, genellikle 10 ila 25 metre boyunda büyüyeabilen ve meyveler 7 ila 20 cm uzunluğunda ve 2,5 ila 3,5 cm dayanıklı olan, koyu kestane renginde yetişen meyvelerdir. Bu meyveler, keçiboynuzu meyvelerine benzemeleriyle çeşitli ve çeşitli yemeklerde, tatlılarda veya sağlıklı atıştırma malzemelerinde kullanılmıştır. Muhtemelen Orta Çağ dünyasında da birçok alanda kullanılmıştır. Mesela saray mutfağında oldukça yaygın bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Ceyhan Sezgin, Pınar Durmaz, "Osmanlı Mutfak Kültüründe Şerbetlerin Yeri ve Tüketimi", *Turizm Dergisi ve Gastronomi Çalışması*, 7/2, (2019), 1499-1518.

⁴⁷¹ Abû'l-Farac, *Farac Tarihi* 1, 316-317.

⁴⁷² Miskal ağırlığı: ağırlık ölçüsü veya para birimi olarak kullanılmaktadır. Örneğin altın, gümüş, ilaç ve gülyağı gibi değerli ürünlerin tartılmasında kullanılan bir ağırlık ölçüsü birimini ifade etmektedir.

*danesi 400 dinara satılmıştı. Mısır'ın Tannis (San, yani kitabı mukaddesteki Zoan) adlı şehrinde kıtlıktan evvel 300.000 kişi vergi verdikleri halde kıtlıktan sonra bunların sayısı yüzden aşağıya inmişti*⁴⁷³.

Yazarın belirttiğine göre bölgede ciddi bir kıtlık yaşanmıştır. Bu kıtlık nedeniyle halk gıda temininde güçlük çekmiş, hayvan leşlerini tüketmek zorunda kalmış ve zaman zaman yağma eylemlerine yönelmiştir. Bu durum kıtlığın şiddetini açıkça ortaya koymaktadır.

Bir diğer veba salgını 1070-1071 yılları arasında Mısır'da, kıtlığın hemen ardından ortaya çıkmıştır⁴⁷⁴. Dönemin yazarlarından İbnü'l-Esîr, eserinde 1070-1071 yılları arasında siyasi olayların devam ettiği bir dönemde veba salgınının ortaya çıktığını aktarmıştır. Yaşanan bu veba salgını karşısında dönemin Mervânî emîri Nasrüddevle'nin salgının yayılmasını önlemek amacıyla Mısır'a kara ve deniz yollarından giriş ve çıkışları kapattırdığı bilinmektedir. Bu tutum Mısır'a giriş ve çıkışların yasaklanmasıyla erzak tedarikinin kesilmesine ve fiyatların artmasına yol açmıştır. Bu yaşam koşulları sonucunda, insanların yeterli gıda tüketememesi bağışıklık sistemlerinin zayıflamasına neden olmuş ve dolayısıyla salgına yakalanma oranlarının artmış yaşanması olasıdır. Örneğin, bir ailenin tüm üyeleri bir gece içinde salgın nedeniyle yaşamını yitirmiştir. Vebanın yanı sıra açlık ile mücadele eden halk, bir ekmeği yedi dinara aldığı rivayet edilmiştir⁴⁷⁵. Bir başka rivayete göre bir kadın bin dinara bir ekmek satın almışken, bir diğer kadın ise değeri bin dinar olan altın ve gümüşü üç yüz dinara satarak buğday almış ve karnını doyurmaya çalışmıştır. Ancak bu kadın, eve dönüş yolunda aç bir hamal tarafından saldırıya uğramış ve yalnızca bir ekmeğlik buğdayı kalmıştır⁴⁷⁶. Bu olaylar Mısır halkının salgın ve kıtlık neticesinde yaşadığı zorlukları açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nasrüddevle'nin Mısır'a kara ve deniz yollarını kapatma kararına yeniden baktığımızda, bu tedbirin salgının yayılmasını önlemeye yönelik olduğu görülmektedir. Ancak erzak tedarikinin kesilmesi, özellikle bölge halkı üzerinde derin bir etki yaratmış ve çevredeki yerleşimlerde gıda krizine yol açmıştır. Örneğin Abbasi halifesi el-

Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Miskal" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2020), 30/182-183.

⁴⁷³ Abû'l-Farac, *Farac Tarihi* 1, 319.

⁴⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 10, 83-89.

⁴⁷⁵ İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 10, 87.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 10, 88.

Müstansır⁴⁷⁷ adamlarının bir kısmının açlıktan ve salgından dolayı hayatını kaybettiği rivayet edilmektedir⁴⁷⁸. Bu gidişata bir dur demek isteyen Türkler, Kahire⁴⁷⁹den Nasrüddevle⁴⁸⁰ye elçi göndermiş, barış teklifinde bulunmuşlardır. Barış teklifi karşısında durumu değerlendiren Nasrüddevle, Tâcü⁴⁸¹l-Mülûk Şâzî⁴⁸²nin Kahire⁴⁸³den vekâlet etmesi üzerine kendisine erzak göndermesine ve onun dışında kimsenin idarede söz sahibi olmaması şartıyla anlaşmayı kabul ettiği bilinmektedir. Böylece 1071-1072 yıllarında başlayan kıtlık, 1072-1073 yıllarında yapılan anlaşma sonucunda sona ermiştir. Bu anlaşmanın ardından gıda fiyatlarında düşüş gözlemlenmiş ve açlık seviyesinde azalma yaşanmıştır. Salgının yayılma hızında düşüşle ilgili veriler sınırlı olmakla birlikte, kıtlığın azalmasıyla beraber veba salgınının da belirgin bir şekilde gerilemiş olma ihtimali oldukça yüksek olduğu düşünülmektedir⁴⁷⁹. 1070-1071 yılları arasında kıtlık ve veba salgını sadece Mısır şehriyle sınırlı kalmamış aynı zamanda yakın bölgelere de yayılmış ve her kesimden insana bulaştığı bilinmektedir. Bilhassa Kahire⁴⁸⁰de salgın ve kıtlık o kadar şiddetli hissedilmiştir ki insanlar yağma olaylarına başlamıştır. Mesela askerler açlıktan dolayı halkın yiyeceklerini yağmalayarak birçok insanı öldürmüşlerdir⁴⁸⁰. Kahire⁴⁸¹de bunlar yaşanırken 1074-1075 yıllarında Bağdat şehrinde şiddetli bir sel felaketi meydana gelmiştir. Bu felaket sonucunda neredeyse şehirdeki tüm evler yıkılmış ve sel sularıyla harap olmuştur. Yöre halkı, canlarını kurtarabilmek için çevredeki yüksek tepelere sığınmak zorunda kalmıştır. Sel felaketinin hemen ardından şehirde bir veba salgını başlamıştır. İnsanlar, sel felaketi sırasında olduğu gibi, eşleri ve çocuklarıyla birlikte bulundukları yeri terk etmişlerdir⁴⁸¹. Nehrü⁴⁸²l-Melik⁴⁸³ten⁴⁸⁴ Vasıt⁴⁸³ ve Nehrevân⁴⁸⁴ gibi bölgelere kaçmak zorunda kalmışlardır. Bağdat⁴⁸⁵ın

⁴⁷⁷ Ebû Ca,fer el-Müstansır-Billâh Muhammed, Abbâsî halifesi olarak 1226-1242 yılları arasında görev yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. İsmail Yiğit, “Müstansır-Billâh” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2006), 32,118.

⁴⁷⁸ İbnü⁴⁷⁹l-Esîr, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 10, 88.

⁴⁷⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü⁴⁸⁰l-Esîr, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 10, 83-89.

⁴⁸⁰ İbnü⁴⁸¹l-Esîr, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 10, 87.

⁴⁸¹ Ömer Tokuş, “Selçuklular Dönemi”nde Bağdat⁴⁸²ta Beşerî, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)”, 165.

⁴⁸² Nehrü⁴⁸³l Melik: fırat nehrinin kollarından birisidir. İbrahim Gök, “XIII ve XVI Yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsidü⁴⁸⁴l-İttılâ, ve Anadolu⁴⁸⁵ya Dair Kayıtları”, Kırıkkale Üniversitesi Sos. Bil. Dergisi, 4/1, (2014), 154.

⁴⁸³ Vasıt: günümüzde aynı adı taşıyan ve muhafazanın merkezi olan Irak⁴⁸⁶ın 80 km. güneybatısında Bağdat⁴⁸⁷a 180 km. uzaklıktadır. Detaylı bilgi için bkz. Mehmet Mahfus, Söylemez, “Vâsıt” *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2012), 42/541.

⁴⁸⁴ Nehrevan: Dicle⁴⁸⁸nin doğu kıyıları ve Diyala Nehri⁴⁸⁹nin aşağı kesimi boyunca orta Irak bökgesini kapsayan bölgenin genel adı.

dışında Basra, Vasıt, Rahbe ve Horasan gibi yerlerde de salgın yaşanmış ve salgın neticesinde birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Yaşanan olumsuz olayların hemen ardından 1076 yılında, ekinlerin yok olmasına neden olan çekirge istilasına yaşanmış ve hemen ardından bir veba salgını ortaya çıktığı belirtilmiştir. Salgının etkilerine dair ayrıntılı kayıtlar bulunmamakla birlikte bir yıl sonra 1077 yılında, el-Cezîre, Suriye ve Bağdat'ın da dâhil olduğu Irak topraklarında salgın hastalıklar meydana geldiği bilinmektedir. Bu salgınlar neticesinde yüksek ölüm oranları görülmüş, günlük yaşamın ciddi şekilde kesintiye uğramış, tarlalardaki mahsuller toplanamamış ve bu durum kıtanın ekonomik durumunu olumsuz yönde etkilemiştir⁴⁸⁵. Dönemin yazarlarından Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde 1076 yılında Suriye ve çevresinde kıtlık yaşandığı aktarılmıştır. Bu kıtlığın Şam'da şiddetli bir ekonomik buhrana neden olduğunu, kıtlık sonucunda da gıda fiyatlarının artması, temel ihtiyaçlara erişimde yaşanan zorluklar ve halkın yetersiz beslenmesi belirtilmiştir. Gıda takviyesinde bulunamayan insanlarda bağışıklık sistemi zayıfladığı ve dolayısıyla veba salgına yakalanma oranları oldukça yüksek olduğu aşıkardır. Uzun bir süre boyunca yeterli gıda temin edemeyen Şam halkının büyük bir kısmı, ortaya çıkan veba salgınından ciddi şekilde etkilenmiştir. Bu durum hem gıda yetersizliğinden kaynaklanan zayıflama hem de hastalığın yayılma hızı ile doğrudan ilişkilidir. Yöre halkının, kıtlık ve veba salgını öncesinde üç yüz bin kişilik bir nüfusa sahip olduğu, bu felaketlerin ardından ise nüfusun üç bine düştüğü bilinmektedir. Bölgedeki yaşanan felaketin boyutunu anlayabilmek için şehirdeki fırıncı esnafının sayıları ele alınmıştır. Bu dönemde fırıncılık mesleği ile uğraşan iki yüz kırk kişi bulunurken felaketten sonra bu sayı yalnızca iki kişiye düşmüştür. Ayrıca felaket öncesinde evler üç bin dinara satılabilirken, felaket sonrası bu evlerin bir dinara bile alıcı bulamamıştır. Bunların yanı sıra yazar farelerin neden olduğu çeşitli zararları da açıklamıştır. Örneğin farelerin yol açtığı hasar nedeniyle bir ev sahibi evini yalnızca yedi zuzeye satabilmiş ve bu parayla sadece bir kedi edindiğini aktarmıştır⁴⁸⁶. Yazar veba salgını neticesinde yöre halkının yaşamış olduğu sıkıntıları detaylı bir şekilde aktarmıştır. Bunun yanı sıra yazarın fareler ve kedilerle ilgili bilgi vermesinin

⁴⁸⁵ Tokuş, "Selçuklular Dönemi"nde Bağdat'ta Beşeri, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)", 165.

⁴⁸⁶ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 1, 327.

muhtemel nedeni, farelerin veba salgınının yayılmasındaki etkisi ve insanların farelerden korunmak için kedilere olan talebinin artmış olmasıdır.

Dördüncü iklimdeki kıtlık ve salgın hastalıkların yaşandığı dönemde, Selçuklu toprakları hem iç hem de dış problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Bu dönemde Büyük Selçuklu Sultanı Alparslan hayatını kaybetmiştir. Alparslan'ın vefatının ardından, ülke hanedanın ortak malı anlayışı nedeniyle taht kavgaları başlamıştır. Büyük Selçuklu tahtına Alparslan'ın oğlu Melikşah geçmiştir. Ancak Melikşah'ın tahta geçişi ile birlikte ülke içinde birtakım karışıklıklar yaşanmıştır. Bu karışıklıklar sırasında Arslan Yabgu'nun torunları Anadolu içlerine doğru ilerlemiştir⁴⁸⁷. Bu gelişmeler sonucunda Anadolu'ya yönelik göç hareketleri başlamış ve siyasi olaylar neticesinde Kutalmışoğlu I. Süleymanşah, 1073 yılında ağabeyi ve kardeşleriyle birlikte Fırat Nehri çevresindeki Birecik ve Urfa bölgesine sürülmüş veya kaçarak Orta Anadolu toprakları üzerinden Marmara Denizi'ne kadar ilerlemiştir. Böylece Kutalmışoğlu Süleyman, Doğu Roma İmparatorluğu'nun sınırlarına girip 1075 yılında İznik'i fethetmiş, 1075-1086 yılları arasında Anadolu Selçuklu Devleti'ni kurmuştur⁴⁸⁸. İznik'in fethinden kısa bir süre sonra yaklaşık 1077-1078 yıllarında Konstantinopolis'te büyük bir veba salgını ortaya çıkmıştır. Bu konu hakkında dönemin yazarlarından Abû'l-Farac'ın *Farac Tarihi*'nde, Kutalmışoğlu Süleymanşah'ın Konstantinopolis'i dört ay boyunca kuşattığı sırada şiddetli bir kıtlığın başladığı ve altı ay sürdüğü aktarılmıştır. Kıtlık neticesinde iki çörek, bir horoz veya on beş yumurta bir dinara satılmıştır. Kuşatma sürecinde ortaya çıkan olumsuz yaşam koşulları, kıtlık, beslenme yetersizliği, veba salgınının patlak vermesine neden olmuştur⁴⁸⁹. Veba salgını, kısa bir süre içinde hızla çevreye yayılmış ve toplumsal yaşamı derinden sarsan bir felakete dönüşmüştür. Bu süreçte

⁴⁸⁷ Detaylı bilgi için bkz. Sevim, *Anadolu Fatihî Kutalmışoğlu Süleymanşah*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu 24/13, 1990); Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, (Ankara: TTK yayınları, 2020), 103-105; Öngöl, *Anadolu Selçukluları*, 1-6; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, 57-66; Abdullah Bayındır, "Türkiye Selçukluları Kuruluş Dönemi Kutalmışoğlu Süleyman-Şah (1075-1308)", *Akademik MATBUAT*, 2/2, (2018), 19-30; Bayındır, *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*, 206-214.

⁴⁸⁸ Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, (Ankara: TTK yayınları, 1991), 104-105; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)*, (Ankara: TTK yayınları, 1987), 104-105; Yusuf, Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, (Ankara: TDK yayınları, 2014), 62-64; Bayındır, "Türkiye Selçukluları Kuruluş Dönemi Kutalmışoğlu Süleyman-Şah (1075-1308)", 20-21.

⁴⁸⁹ Abû'l Farac, *Farac Tarihi 1*, 327-328; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 42-43.

kiliseler ve caddeler cesetlerle dolup taşarken, din adamları, ölenlerin cesetlerini yönetmekte büyük zorluklar yaşamıştır. Rivayete göre, din adamları, cesetleri kiliselerin denize açılan kapılarından atmak zorunda kalmışlardır. Bu durum hem sağlık sisteminin yetersizliğini hem de halkın yaşadığı korku ve paniği gözler önüne sermektedir. Salgının etkileri oldukça yıkıcı olmuş, dört ay içinde ölen kişi sayısının yüz altmış bine ulaştığı düşünülmektedir⁴⁹⁰.

1077-1078 tarihleri arasında Konstantinopolis'te kıtlık ve veba salgını yaşanırken dördüncü iklimde ise 1076-1077 yılları arasında başta el-Cezîre, Irak ve Suriye bölgesinde veba salgını meydana gelmiştir. Bu salgın sonucunda birçok insan hayatını kaybetmiş ve tarlalardaki mahsuller toplanamamıştır⁴⁹¹. 1079-1080 yılları arasında Fellûce bölgesinde⁴⁹² toprakta yarıklar ve çatlaklar oluşmuş, yeraltından sular fışkırdığı rivayet edilmiştir. Aynı dönemde Dübeys b. Mezyed'in⁴⁹³ yönetimindeki şehirlerde de kuraklık yaşanmıştır. Bu durum karşısında yöre halkı evlerini, yurtlarını terk etmeye başlamıştır. Bu doğal felaketlerin hemen ardından ise veba salgını meydana gelmiştir. Salgının nereye kadar yayıldığı, kaç kişiyi etkilediği konusunda detaylı bilgiler mevcut değildir. Sadece Fellûce bölgesindeki arazilerde açılan topraklarda Amîdüddeve b. Cüleyr⁴⁹⁴ tarafından kapatılana kadar devam ettiği rivayet edilmiştir⁴⁹⁵.

1084 yılında İran, Senar ve Suriye şehirlerinde veba salgını yaşanmıştır. Salgın, şehirlerdeki köylülerin neredeyse tamamını yok etmiş ve bebek, çocuk, yetişkin demeden herkesi etkilemiştir. Salgın çevreye öyle yayılmış ki insanlar ayakta durdukları sırada birden yere düşüp hemen oracıkta hayatlarını kaybettiği,

⁴⁹⁰ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 1, 328.

⁴⁹¹ İbnü'l Esir, *el Kâmil-fi't Tarih Tercümesi* 10, 102.

⁴⁹² Fellûce: Günümüz Bağdat'ın 70 km batısında yer alan Fırat Nehri kenarındaki Irak'ın El-Anbar iline bağlı bir kasaba.

⁴⁹³ Melikü'l-Arab Nûrü'd-devle Ebü'l-Eaz (Egar) Dübeys b. Seyfiddevle Sadaka el-Mezyedî el-Esedî, maceraperest bir Arap emiridir. Detaylı bilgi için bkz. Özaydın, "Dübeys b. Sadaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1994), 10/14.

⁴⁹⁴ Cehîr ailesinden gelen bu kişi ve ailesi, dönemin önde gelen devletleri olan Ukaylî, Mirdâsî, Mervânî, Abbâsî ve Selçuklu devletlerine hizmet etmiştir. Özellikle Selçuklu Devleti'nin İslam dünyasında kendini kabul ettirdiği dönemde, bu kişi önemli bir rol oynamış ve adından sıkça söz ettirmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim, Özaydın, "Benî Cehîr", *Türkiye Dinayet Vakfı Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1992), 5/477-449; Arafat, Yaz, "Fahrüddeve Muhammed b. Cehîr'in Ailesi", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/1, (2022), 175-195.

⁴⁹⁵ İbnü'l Esir, *el Kâmil-fi't Tarih Tercümesi* 10, 99.

dönemin eserinde yer alan bir Türk atlısının hikâyesi aracılığıyla salgının yıkıcı etkisi şöyle aktarılmıştır:

Türk athlarından biri şu hikâyeyi anlattı: “Bağdat ciyarındaki Muhavel koyunden geciordum. Bir kapının onunde dir kız çocuğu ağlıyor ve şu sözleri söylüyordu: “Kim beni olumden kurtarırdı alır? Çünkü ölüm evimize girerek babamı, anamı, kardeşlerimi ve hemşirelerimi mahvetti, Evinin içine girince dokuz ölü saydım ve korkarak kaçtım, fakat kıza acımıştım. Geri dönerek onu da alıp götürmek istedim. Fakat onun da anasının göğsü üzerine düşerek olmuş olduğunu gördüm”⁴⁹⁶.

Bu hikâye salgının ne denli yaygın olduğunu ve insanların yaşadığı derin acıyı çarpıcı bir şekilde gözler önüne sermektedir. Ayrıca salgın hastalıkların toplumsal ve psikolojik etkilerini incelemek açısından değerli bir tarihsel belge niteliğindedir.

1099 yılında Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Berkjaruk döneminde, Horsan bölgesinde şiddetli bir kıtlık başlamıştır. Yaklaşık iki yıl süren kötü hava koşulları, ekinlerin mahvolmasına ve kıtlığın şiddetlenmesine neden olmuştur. Bu kıtlık, yetersiz beslenme ve zor yaşam koşulları nedeniyle insanların bağışıklık sistemlerini zayıflatmış ve veba salgınının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Kıtlığın neden olduğu olumsuz yaşam koşulları sonucunda ortaya çıkan veba salgını binlerce insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Salgın sonucunda ölenlerin sayısı o denli yüksek olmuştu ki, sokaklar ölü bedenlerle dolmuş ve cesetler, yıkanmadan ve kefenlenmeden topluca gömüldüğü bilinmektedir⁴⁹⁷.

Bir diğer veba salgını 1092-1093 yılları arasında Sultan Kılıç Arslan döneminde meydana gelmiştir. Bu konu hakkında dönemin yazarı Urfalı Mateaos’un eserinde kısıtlı olsa bilgiler mevcuttur. Eserde, salgının başlangıç noktası ve yayıldığı bölgeler hakkında net bilgiler bulunmamaktadır. Ancak Urfalı Mateaos, salgının yaşadığı Urfa şehri dâhil olmak üzere Anadolu da geniş bir coğrafyayı etkilediği ve pek çok yeri içine aldığı rivayet etmiştir. Ayrıca yazar, salgının hızla yayılmasının etkilerini açıklamış ve salgının yaşandığı bölgelerde nüfusun büyük bir kısmının kısa sürede yaşamını yitirdiğini belirtmiştir. Din adamlarının ani ölümler

⁴⁹⁶ Abû’l-Farac, *Farac Tarihi* 1, 332.

⁴⁹⁷ Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu”da Veba Salgınları”, 44-45; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi* (952-1136) ve *Papaz Grior’un Zeyli* (1136-1162), çev., Hrant D.Andreasyan, (Ankara: TTK yayınları, 2019), 177.

nedeniyle ölüleri gömmekte zorlandığını ve insanların sevdikleri için ağıtlar yaktığını aktarmıştır⁴⁹⁸.

Bir diğer veba salgını yine Sultan Kılıç Arslan döneminde 1098 yılında meydana gelmiştir⁴⁹⁹. Bu dönemde Kılıç Arslan, Ermeni Gabriel'in kontrolündeki Malatya şehrini ele geçirmek amacıyla sefere çıkmıştır. Ancak Doğu Roma imparatoru Aleksios'un yardım çağrısına yanıt veren Haçlı birlikleri, Anadolu'nun iç bölgelerine kadar ilerlemiştir. Buna rağmen Kılıç Arslan, Haçlı birliklerini küçümseyerek Malatya seferini ertelememiştir. Çünkü Kılıç Arslan, Pierre I'Ermit'in liderliğindeki Haçlı ordusunu rahatlıkla mağlup edebileceğini ve İznik'in sağlam surlarının Haçlıların ilerlemesini durduracağını düşünmüştür. Nitekim Haçlı tehlikesinin ciddiyetini kavrayamayan sultan, Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti İznik'in düşmesine neden olmuştur⁵⁰⁰. İznik şehrini kuşattıktan sonra Haçlı birlikleri, Antakya'ya doğru ilerlemeyi planlamış ve bu amaçla Anadolu'nun kapısı olan Eskişehir'deki eski Doğu Roma Kalesi Dorylaion'a doğru harekete geçmişlerdir. Bu yolculuk sırasında coğrafyayı tanımamaları, alışkın olmadıkları hava koşullarıyla karşılaşmaları ve Türk garnizonlarının yollardaki yiyecek ve su kuyularını kapatması nedeniyle aç, susuz ve yorgun düşmüşlerdir. Bunların yanı sıra yetersiz hijyen koşulları da eklenince veba salgının oluşmasına elverişli bir ortam hazırlanmıştır. Böylece Haçlı birliklerinin Kilikya'ya inişleri esnasında ve Antakya Kuşatması sırasında veba salgını yaşanmıştır⁵⁰¹.

Bir diğer veba salgını haçlıların Anadolu coğrafyasında ilerlerken 1116-1155 yılları arasında Malatya şehrinde meydana gelmiştir. Salgın, hem kümes hayvanlarında hem de insanlarda görülmüş özellikle de küçük çocukları kırıp

⁴⁹⁸ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 44; Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grior'un Zeyli (1136-1162)*, 177.

⁴⁹⁹ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 44.

⁵⁰⁰ Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan Kılıç Arslan*, (Ankara. TTK yayınları, 2020), 28-31; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 36; Emrullah, Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, (Ankara: Gece Kitaplığı yayınları, 2017), 228-234; Öngül, *Büyük Selçuklular*, 214-220; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 114-115; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 91-101.

⁵⁰¹ Dorlaion Savaşı sırasında, haçlı ordusundan binlerce asker, açlık, yorgunluk ve hijyen yetersizliği nedeniyle hastalanarak hayatını kaybetmiştir. Bu salgın yalnızca askerleri değil aynı zamanda binek hayvanlarını da ciddi şekilde etkileyip büyük kayıplara yol açmıştır. Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 94-98; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 36-43; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, 240-241; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi 1*, 170-171; Arda, Deniz-Koray Kamacı, *Orta Doğu ve Avrupa'nın Haçlı Seferleri*, 194-203; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 44.

geçmiştiği aktarılmıştır⁵⁰². Bu tarihlerde şehrin yönetimi I. Mesud'un Kayınbiraderi Melik Muhammed'in elinde olduğu bilinmektedir. Dönemin kaynaklarında salgın hakkında sınırlı bilgiler bulunmaktadır⁵⁰³.

Bir diğer veba salgını I. Mesud döneminde, Meyat yerlileri arasında ortaya çıktığı bilinmektedir⁵⁰⁴. Bu konu hakkında dönemin yazarlarından Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde şöyle bahsedilmiştir:

Aynı yıl şiddetli yağmurlar yağdı büyük kayaları, tepeleri sıkıp süpürdü ve dağın bir parçası Tarşana köyünün kalesi olan Bet Abdahar vadisine kaydı. Bu yüzden Fırat nehrinin akışı üç saat kadar durakladı ve Prosidon köyüne kadar yükseldi. Daha sonra Claudia dağının eteğindeki manialar parçalandı, sular aktı ve buyüzden Suriye'de büyük tahribat hasıl oldu. Aynı yıl Meyat yerlileri vebaya tutuldular, 12.000 kişi öldü ve birçok manastır boş kaldı⁵⁰⁵.

Yazar, aşırı yağışlar neticesinde yaşanan toprak kaymasının bölgeyi nasıl tahrip ettiğini ve bu olayla eşzamanlı olarak yaşanan veba salgınının toplum üzerindeki yıkıcı etkilerini betimlemiştir. Fakat Meyat yerlilerinin kimlikleri hakkında net bir bilgi vermemiştir. Ancak salgın sonrası manastırların boş kalması Meyat halkının Gayrimüslim olabileceğine işaret edilmiş olabilir. Bu konu hakkında Doç. Dr. Feda Şamil Arık *Selçuklular zamanında Anadolu'da Veba Salgınları* adlı makalesinde Meyat yerlileri hakkında (?) imlayı kullanmıştır⁵⁰⁶.

Başka bir veba salgını, 1153-1154 yılları arasında I. Mesud döneminde Anadolu Selçuklu Devleti'nin başkenti Konya ve Kilikya bölgesinde ortaya çıkmıştır⁵⁰⁷. Bu dönemde I. Mesud, Haçlılara ve Doğu Roma İmparatorluğu'na karşı Anadolu topraklarını yeniden güvenli hale getirmek amacıyla yeni bir siyasi politika hazırlığına başladığı bilinmektedir⁵⁰⁸. Bu politika doğrultusunda Sultan I. Mesud,

⁵⁰² Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 46; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 291-292.

⁵⁰³ Dânişmendliler Beyliği, Anadolu'nun Türkler tarafından fethedilmesi ve yurt edinilmesinde önemli rol oynayan beyliklerden biridir. Beyliğin kurucusu Dânişmend Gazi'nin torunu olan Melik Muhammed'in dönemi, Türkiye Selçuklu Devleti, Bizans İmparatorluğu, Ermeniler ve Haçlılarla olan ilişkiler açısından büyük bir öneme sahiptir. Detaylı bilgi için bkz. Özaydın, "Dânişmendliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1993), 469-474; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 288-296; Kesik, "Melik Muhammed (1134-1142)", *Selçuklu Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 12, (2020), 11-34; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 120-122.

⁵⁰⁴ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 46.

⁵⁰⁵ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 390.

⁵⁰⁶ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 46-47.

⁵⁰⁷ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 390-392.

⁵⁰⁸ Anadolu, Sultan Mesud dönemine gelinceye kadar Romania (Romalılar ülkesi) olarak anılıyordu. Onun zamanında, Batılılar Anadolu'yu Turchia (Türkiye) adıyla anmaya başladılar. Ayrıca

1149-1150 yıllarında Haçlılara karşı sefer hazırlıklarına girişmiş ve bu çatışmada Haçlıları yenilgiye uğratmıştır. Böylece Maraş, Ayıntap, Rabân ve Delûk şehirlerini fethetmiş ve Frankları bu bölgeden çıkarmıştır. Ayrıca sultan aynı dönemde emirlerinden Danişmedli Yağıbasan, Karadeniz sahillerine doğru ilerleyerek Bafra'yı Selçuklu topraklarına kazandırmıştır. Dânişmendlilerin egemenliği altındaki Sivas, Malatya şehirleri ve Kilikya bölgesi de istila edilmeye başlamıştır. I. Mesud'un Kilikya bölgesine yönelik hareketinin ana nedeni bölgede aktif olan Ermeni prensi II. Thoros'un etkinliği ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun kontrolündeki Tarsus, Adana, Masisa ve Anazarbos şehirlerini ele geçirmek istemesidir. Ayrıca Andronikos Komnenos'un ordusunun Türk topraklarına karşı saldırılarına son vermek istemiştir. Bu nedenler doğrultusunda harekete geçen sultan, öncelikle Ermeni prensi II. Thoros ile mücadeleye girişmiştir. Bu gelişmeler karşısında Ermeniler, dağlık bölgelere çekilerek stratejik geçitleri kapatmış ve böylece sultanın ordusunun ilerleyişini durdurmayı başarmışlardır. Her ne kadar bu direnişlerine devam etmiş olsalar da, sonunda I. Mesud'un egemenliğini kabul etmek durumunda kalmışlardır. Ancak Selçuklu ordusu, bölgede hüküm süren olumsuz koşullar nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmıştır. Sultan I. Mesud, bir yıl sonra Kilikya'ya ikinci bir sefer düzenlemiş, ancak bu sefer de başarıya ulaşamamıştır. Ordu içerisinde patlak veren veba salgını, askeri gücü büyük ölçüde zayıflatmış ve bu durum, seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olmuştur. Salgının ordu üzerinde yarattığı yıkıcı etki nedeniyle, geri çekilme kararı alınmak zorunda kalınmıştır⁵⁰⁹. Bu konu hakkında dönemin yazarlarından Süryani Mikhail, 1154 yılında Sultan I. Mesud'un büyük bir ordu ile Ermenilere karşı bir sefer düzenlediğini aktarmıştır. Mikhail'e göre, Selçuklu ordusu Tell Hamdun⁵¹⁰ yakınlarında karargâh kurmuş ancak savaş esnasında sivrisinek istilasına maruz kalmışlardır. Bu istila ordunun gücünü ve savaş

Ermeniler'in de Anadolu'nun Türkler'in kontrolü altındaki büyük kesimine Türkistan adını verdikleri görülmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Sümer, "Mesud I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2004), 29/ 339-342; Turan, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 290-291.

⁵⁰⁹ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 47; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 287-292; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 61-68; Erdoğan, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, 113-117; Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*, (Ankara: TTK yayınları, 2003), 112-113; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 143-145.

⁵¹⁰ Tell Hamdun: I. Mesud'un Kilikya seferi esnasında yol güzergâhlarından birisidir. Arapça ve Süryani kaynaklarında da Hamdun Höyüğü olarak geçmektedir. Bu yerleşim yeri günümüzde ise Osmaniye şehrinin toprakale sınırlarını kapsamaktadır. (Index Anatolicus nisanyanmap. Erişim Tarihi: (28.07.2023).

kabiliyetini ciddi şekilde zayıflatmış, seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına yol açmıştır. Yazar, benzer bir durumun Hz. Musa döneminde Mısırlılar tarafından yaşandığını belirterek, “Tanrı”nın Gazabı” şimdi de Selçuklu ordusunu da etkisi altına aldığını ifade etmiştir. Yazarın böyle bir benzetme yapmasının arka planında, Selçuklu ordusunu kısa bir süre içerisinde etkisi altına alan sivrisinekler ve haşeratların, bölgede basillerin yayılmasına neden olduğu ve bu durumun veba salgınının ortaya çıkmasına zemin hazırladığı yatmaktadır. Nitekim sivrisinekler ve haşeratlar tarafından yayılan kötü hava, üç gün boyunca etkili olmuştur. Bu olumsuz koku sonucunda, hem insanlarda hem de hayvanlarda veba salgını baş göstermiş ve kısa sürede çevreye yayılmıştır⁵¹¹. Bu durum bölgedeki sağlık koşullarını ciddi şekilde tehdit ederek hem askeri gücü hem de yerel nüfusu olumsuz etkilemiştir. Salgının hızla yayılması, doğal etkenlerin savaş ortamında nasıl belirleyici bir rol oynadığını gözler önüne sermektedir. Bu konu dönemin bir diğer yazarı olan Abû’l Farac’ın *Farac Tarihi*’nde de bahsedilmiştir. Eserde, Süryani Mihael’in yazdıklarıyla uyumlu bilgiler aktarılmış ve ordunun *kehle ve bit* vebasına yakalandığını ayrıca salgının havada oluşan kötü, çürümüş kokular yüzünden hızla yayıldığı rivayet edilmiştir⁵¹². Bu konuya ilişkin bir diğer rivayet Papaz Grigor’a aittir. Papaz Grigor, salgının hayvanlar aracılığıyla orduya sirayet ettiğini ileri sürmektedir. Nitekim yazar, Sultan I. Mesud’un Kilikya seferi sırasında Tell-Hamdun bölgesine doğru ilerlerken *Allah’ın Hristiyanlara gösterdiği lütûfu sayesinde* binek hayvanları arasında *Dabakh Hastalığı*’nın⁵¹³ meydana geldiğini belirtmektedir. Bu hastalık kısa bir süre içinde binek hayvanlarının telef olmasına ve orduda hastalığın hızla yayılmasına neden olduğunu aktarmıştır. Yaşanan hastalık nedeniyle Selçuklu ordusu geri çekilme kararı almak zorunda kalmıştır. Dönüş sırasında, hayvanlardaki rahatsızlık nedeniyle askerler, binek hayvanlarının dizlerini kesmek zorunda

⁵¹¹ Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, 47.

⁵¹² Abû’l Farac, *Farac Tarihi* 2, 392.

⁵¹³ Büyük baş ve tek tırnaklı hayvanlarda görülen bir hastalık türüdür. Burada kast edilen hastalık ise muhtemelen at vebasıdır. Detaylı bilgi için bkz. Ertük, “At Vebası Hakkında Kısa ve Genel Bilgiler Salgının Yurdumuz Atlarına Bulaşmaya Kadar Geçirdiği Tarihi Merhaleler”, *Etik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, 1/3, (1963), 48-57; Nevzettin Yalçın, “At Vebası (Petis Equorum)”, *Etik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*, 2, (1961), 232-246; Zeynelabidin Erdöl, *At vebası ve Koyunlarda Mavi Dil (Bluetongue) Hastalığı*, (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1945).

kalmışlardır⁵¹⁴. Bu zorunlu eylem, ordunun seferdeki hareket kabiliyetini önemli ölçüde sınırlamış ve savaşta kullanılabilecek hayvanların kaybına yol açtığı muhtemeldir. Askerlerin böyle bir karar alması, sefer koşullarının ne denli çetin olduğunu ve ordunun karşılaştığı zorlukları açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca bu durum, hastalığın askeri disiplin ve organizasyon üzerindeki olumsuz etkilerini de gözler önüne sermektedir. Ek olarak tüm rivayetlerden Selçuklu ordusunun sefer esnasında veba salgınının ortaya çıkması sonucu geri çekilmek zorunda kaldığını ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra salgının binek hayvanları aracılığıyla orduya bulaşmış olduğu görüşü de yaygındır. Ancak bu durum mümkün değildir. Çünkü hayvanlarda oluşan veba salgını yani at vebası insanlara bulaşmamaktadır. Bu nedenle bu dönemde hayvanlar arasında bir veba salgının yaşanmış olması muhtemeldir. Çünkü Çukurova bölgesinin iklim özelliklerine baktığımız zaman at vebasının görülmesi oldukça yüksektir. Dolayısıyla hayvanlarda bir salgın meydana gelirken, insanlarda da ayrı bir salgın yaşanmış olabilir. Bu bağlamda Selçuklu ordusunun bölgede yaygın olan haşaratlardan kaynaklanan sıtma gibi başka bir hastalığa yakalanmış olması muhtemeldir⁵¹⁵.

Selçuklu topraklarında bu olaylar yaşanırken dördüncü iklimde 1142-1143 yıllarında veba salgını meydana gelmiştir. Bu konu hakkında dönemin yazarlarından İbnü'l Esir, 1142-1143 yıllarında İfrîkiyye bölgesinde⁵¹⁶ kıtlık yaşandığını kıtlık nedeniyle yöre halkının evlerinde ve ambarlarında tüm yiyecek stoklarının tükendiğini ve insanların açlıkla mücadele ettiğini aktarmıştır. Hatta kıtlık nedeniyle insanların yeterince beslenemediği ve hayatta kalabilmek için birbirlerini yediklerine dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Bu durum muhtemelen yazar tarafından abartılmış olup, kıtlığın ne denli ciddi olduğunu vurgulamak amacıyla dile getirilmiştir. Meydana gelen veba salgını neticesinde kırsalda yaşayan halk, evlerini terk ederek

⁵¹⁴ Urfalı Mateos, *Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grior'un Zeyli (1136-1162)*, 308-310; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 144; Turan, Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, 291; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 47-48.

⁵¹⁵ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 48-49; Detaylı bilgi için bkz. Ertük, "At Vebası Hakkında Kısa ve Genel Bilgiler Salgının Yurdumuz Atarına Bulaşmaya Kadar Geçirdiği Tarihi Merhaleler", 48-57; Nevzettin Yalçın, "At Vebası (Petis Equorum)", 232-246; Zeynelabidin Erdöl, *At vebası ve Koyunlarda Mavi Dil (Bluetongue) Hastalığı*, (İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1945).

⁵¹⁶ Orta Çağ'da Arapların Kuzey Afrika'nın doğusundaki bölge günümüz Tunus ve civarına verdikleri isimdir. Detaylı bilgi için bkz. Nadir, Özkuyumcu, "İfrîkiye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (TDV yayınları, İstanbul: 2000), 21/515-516.

şehirlere doğru göç etmeye başlamıştır. Ancak kırsalda yaşanan veba salgını hakkında bilgi alan şehirdeki yerel halk, kapılarını kapatarak salgından etkilenenleri kabul etmek istememiştir. Bu tedbirler, salgının yayılmasını önlemekte etkili olamamıştır. Nitekim salgın sonucunda İfrîkiyye bölgesinde ciddi bir nüfus kaybı meydana gelmiş ve neredeyse felaketten sağ kurtulan kimse kalmamıştır. Felaketten kurtulanlar ise yiyecek bulabilmek amacıyla Sicilya'ya göç etmiştir. Ayrıca yazar aynı yıl içinde Mısır'da da bir veba salgınının meydana geldiğini ve bu salgının nüfusun büyük bir kısmını yok ettiğini rivayet etmektedir. Ancak bu konu hakkında detaylı bilgi mevcut değildir⁵¹⁷.

Dördüncü iklimden Anadolu topraklarına geri döndüğümüzde 1156-1192 yılları arasında Anadolu Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan döneminde Grupia" da (?) veba salgını meydana gelmiştir. Salgın dört ay boyunca şiddetli bir şekilde hissedilmiş, Grupia'yı kasıp kavurmuştur. Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*"nde bu durum şöyle aktarılmıştır:

*Yunanlıların 1476 (M.1165) yılında Alinas şehrinin çocuklarından şu garip hikayeyi işittik: bu yıl içerisinde Grupia'da veba kopmuştu ve burada bulunan bir Türk ahaliye şu suali sormuştu: vebadan ölen ilk ölen şahıs kimdi?., Bunlar da bu adamın kim olduğunu tesbit ettikten sonra mezarını açtılar ve ölümünden dört ay geçmiş olduğu halde cesedinin tefessüf etmediğini gördüler. Gözleri kapanmamıştı, ağzı açıktı, kafasını ve göğsünü saran kumaş yıpranmamıştı, sağ kolu yanına doğru uzanmıştı. Bunun üzerine mezarı açtıran Türk ağzını kapattı, ince bir kazık ile tıkadı ve o günden başlayarak vebadan kimse ölmedi*⁵¹⁸.

Yazarın ifadelerinden hareketle, salgının hızla yayılmasını durdurmak amacıyla ilk ölen kişinin üzerinden salgının ana kaynağına ulaşmaya çalışıldığı yorumu yapılabilir. İlk ölen kişinin seçilmesi sorgulanabilir ancak bu durum alınan önlemleri göstermektedir. Her ne kadar cesedin ağzına kazık çakılmasının hastalığın sona ermesini sağlayacağı düşünülmüşse de, bu görüş doğru olmayacaktır. Zira salgının dört ay boyunca basilin çevreye yayılmış olması muhtemeldir. Ancak bu tür bir önlemin, salgının etkilerini zayıflatmış olabileceği düşünülmektedir.

Dönemin bir diğer yazarı olan İbnü'l Esir, Selçuklu Sultanı II. Kılıç Arslan döneminde Suriye, el-Cezîre, Irak, Diyarbekir, Musul, el-Cibâl, Ahlat ve diğer bölgelerde şiddetli bir kuraklık yaşandığını aktarmıştır. Bu kuraklık sonucunda halk

⁵¹⁷ İbnü'l Esir, *el- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi* 11, 89-115.

⁵¹⁸ Grupia: şehrinin neresi olduğu konusunda bir bilgi mevcut değildir. Ancak burada yaşayan halkın gayri Müslim olduğu muhtemeldir. Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 403; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 49.

su ve yiyecek bulmakta büyük zorluklar çektiğini rivayet etmiştir. Yaşanan bu olumsuz koşullar neticesinde fiyat artışları yaşandığını belirtmiştir. Mesela Dımaş“ta bir çuval buğday yirmi dînâr-ı sûrîye satılırken Musul“da arpa üç mekkûkü bir dînâr-ı emîrîye satılmıştır. Bu yüksek fiyatlar neticesinde insanlar, temel besin maddelerine ulaşmakta zorlanmış ve günlük ihtiyaçları karşılayamaz duruma gelmiştir. Bu olumsuz durum bireyleri açlıklarını gidermek amacıyla leş ve benzeri türleri gıda tüketimine yöneltmiştir. Bu sağlıksız beslenme biçimide veba hastalığının ortaya çıktığı zemin hazırlamıştır. Bu olumsuz koşullar sonucu ortaya çıkan salgın, kısa bir süre içerisinde çevreye yayılmış, hem insanları hem de hayvanları etkileyerek birçok can kaybına yol açmıştır. Yaşanan salgın neticesinde ölüm oranlarının oldukça yüksek olduğu, halkın cenazeleri gömmekte ciddi zorluklar yaşadığı bilinmektedir. Veba salgınına ek olarak neredeyse tüm yöre halkı menenjit hastalığına da yakalandığı aktarılmıştır. Bu olumsuz yaşam koşulları neticesinde Mekke, Suriye, el-Cezîre, Irak, el-Cibâl ve diğer bölgelerde yeniden kıtlık ve yüksek fiyat artışlarının yaşanmasına neden olmuştur. Salgın, dördüncü iklimin yanı sıra Anadolu“da, özellikle Diyarbekir ve Ahlat bölgelerinde de görülmüş ve 27 Mayıs 1180 yılına kadar devam etmiştir. Bu süreçte Anadolu coğrafyasında ve dördüncü iklimde art arda meydana gelen felaketlerin, Allah Teâlâ“nın insanlara ve hayvanlara merhamet göstererek yağmur yağdırmasıyla son bulduğu belirtilmiştir.

Şubat 1180 yılında Ramazan ayında el-Cezîre“ye hadis tahsili için gittiğimde, şehirdeki halkın yaşanan felaketler nedeniyle umutsuzluğa kapıldığını ve yağmurun artık yağmayacağına inanarak karamsar bir şekilde yaşadıklarını gördüm. Kış mevsiminin başında geldiğim bu şehirde, ilkbahar mevsimine kadar hiç yağmur yağmamıştı. Bir grup insanla hocanın gelmesini beklerken, felaketler karşısında bitkin düşen bir Türkmen, feryat ederek odaya girdi. Türkmen“in bu feryadı odadaki herkesi duygulandırdı ve hepimiz Allah“a yalvarmaya başladık. Bunun üzerine gökyüzü bulutlarla kaplandı ve yağmur yağmaya başladı⁵¹⁹.

Bu olay, salgın hastalıklar ve diğer doğal felaketler karşısında insanların çaresizlik hissine kapıldığını ve bu tür kriz anlarında dini inançlarına sığınarak dua ettiklerini göstermektedir.

II. Kılıç Arslan döneminde bir diğer veba salgını Haçlıların Çukurova“ya ilerlediği sırada patlak vermiştir. Abû“l Farac“ın *FaracTarihi*“nde 1180 yılında

⁵¹⁹ İbnü“l Esir, *el-Kâmil Fi“t Tarih Tercümesi* 11, 361-362; Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu“da Veba Salgınları”, 49-50.

meydana gelen büyük kıtlığın hemen ardından veba salgını başlamış ve bu felaketin dünya genelinde geniş bir etki yarattığı aktarılmıştır⁵²⁰.

Bir diğer veba salgını I. Alâeddin Keykubad döneminde 1220-1237 yılları arasında başkent Konya’da ortaya çıkmıştır⁵²¹. Bu konuda dönemin yazarlarından biri olan Eflakî detaylı bilgiler aktarmıştır. Yazar, salgın neticesinde dönemin önemli devlet adamlarından Kadı Bahaeddin ile tüm kavminin hayatını kaybettiğini rivayet etmiştir. Ayrıca Kadı Bahaeddin’in sergilediği davranışlar ve kötü niyeti nedeniyle Allah’ın gazabına uğradığı düşünülmüştür. Yazar bu durumu şöyle ifade etmiştir: Kadı, kıskançlık ve garezi nedeniyle Bahâeddin Veled’i sultana şikâyet etmiştir. Aynı gün, tesadüfen kadı da Sultan’ın meclisinde bulunmaktadır. Veled:

Ey Taberistan’lı kadı bizim hakkımızda diline bir sus de ve bize iş çıkarma çünkü birkaç günlük ömrün vardır, sonra sen öleceksin ve senin hiçbir halefin de kalmayacaktır. Haleflerin hakkında Tanrının hükmü şöyledir: Onların hepsi ölecek ve senin rüşvetinin zulmünden de bütün mazlumlar kurtulacaktır. Fakat bizim çocuk ve torunlarımız, haleflerimiz ve dostlarımız kıyamete kadar daima devam edecek ve kalacaktır! dedi Bâha Veled hazretleri. Derler ki: Birkaç gün sonra veba geldi, Taberistanlı Kadı Bâeddin ve onun bütün soyu soku öldü. Yine Derler ki Taberistanlı Kadı Bâeddin yedi gün burnundan kan gelerek öldü⁵²².

Bu olaydan, kadının devlet otoritesinde söz sahibi olup iltizam ve nizama göre hareket etmemesi nedeniyle Allah tarafından cezalandırıldığı düşüncesi çıkarılmaktadır. Ayrıca kadının yedi gün boyunca burnundan kan gelmesi, onun eziyet çektiğini vurgulamak için belirtilmiş olsa da salgının semtomları olarak da yorumlanabiliriz.

Konya şehrini kasıp kavuran salgın hakkında bilgiler kısıtlı olmakla beraber Eflakî’nin aktardıklarına göre salgının 1221 tarihinde Anadolu Selçukluları’nın şehrin burçlarının ve kale duvarlarının yapıldığı zaman diliminde yaşandığını rivayet edilmiştir. Ayrıca Tabersitan’lı Kadı Baheaddin ve soyunun dışında kaç kişi vefat ettiği hakkında bilgi mevcut değildir⁵²³.

⁵²⁰ Abû’l Farac, *Farac Tarihi* 2, 425; Detaylı bilgi için bkz. Cécile Morrisson, *Haçlılar*, 56-57; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 151-166; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* 3, 12-15; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, 428; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 105; Raşid Erer, *Türklerle Karşı Haçlı Seferleri*, (İstanbul, 2002), 94-95.

⁵²¹ Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, 52.

⁵²² Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, (İstanbul: Kabalcı yayınları, 2020), 80; Aydın, Taneri, *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbü’l Arifin’in Değerlendirilmesi)*, (Ankara: TTK yayınları, 2021), 56.

⁵²³ Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, 53.

Bir diğer veba salgını II. Gıyâseddin Keyhüsrev döneminde 1237-1246 yılları arasında Köseadağ Savaşı'ndan hemen sonra Malatya şehrinde ortaya çıkmıştır. Salgının Moğol ordusundan yayıldığı düşünülmektedir. Çünkü Köseadağ bozgunundan kısa bir süre sonra Yasavur Noyan Reisi Maiperkatı⁵²⁴ komutasındaki Moğollar'ın Meyyafarikin, Mardin ve Urfa üzerinden Halep'e ilerledikleri ve seyahat sırasında hastalığı yaymış olabilecekleri ihtimali oldukça yüksektir. Bu konu hakkında dönemin yazarlarından Abû'l Farac ve İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel* adlı eserinde şöyle bahsetmiştir:

(641H.) Yesaver-Nesaver-Besaver Noyen, Şam küt'asma yürüdü. Halep kapısının üzerindeki Haylan denilen yere kadar ilerledise deatlarının ayaklarında çıkan bir hastalıktan dolayı buradan geri dönmeğe mecbur oldu. Dönüşünde Malatya'dan geçerek bu şehri yıktı ve bağ ve bahçeleri ve ekinleri hayvanlara yedirtti. Ve kadınların ziynetlerine ve kiliselerdeki altın ve gümüşten olan mukaddes kaplara ve İncil kaplarına ve haçlara varıncaya kadar her ne buldularsa aldılar. Kumandanları Yesaver Noyen barsaklarındaki bir hastalığın tedavisi için bir hekim istedi. Kendisini Atam tedaviye başladı ve kendisiile Harput'a kadar beraber gitti ve hastalığı iyi etti. Atam Harput'tan Malatya'ya döndise de burada oturmamız uzamadi. Antakya'ya gidip orada yerleştik. Tatarlar çekildikten sonra kıtlık ve hastalık çıktı, birçok kimseler öldüler. İnsanlar bir çöreğe çocuklarını satar oldular. (642 H.)de Tatarlar Bağdat üzerine yürüdülerse de şehre girememiş idiler⁵²⁵.

Bu konu hakkında Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde:

Yunanlıların 1555 (M.1244) yılında ismi Yasavur (Nasavur) Navin olan Tatar reisi Maiperkatı, Mardin ve Edessa havalisine indi ve Fırat'ı geçerek Halep kapısı civarındaki Hailan isimli yere geldi. Fakat şehre yaklaşmadı. Çünkü başın da bulunduğu ordunun atları, yerin kuruluğu ve muhitin sıcaklığı yüzünden bacakları aksamıştı. Bunlar, yaz mevsiminde indiler. Nasavur bu havalıyı aldıktan sonra Halep emirine haber göndererek altın istedi. Bu emir onun istediği herşeyi verdikten sonra Nasavur buradan ayrıldı ve Malatya'ya karşı hareker ederek ordugâhını burada kurdu ve Malatya'nın ekinlerini ve bağlarını ve arılarını imha ettikten başka şehrin dışında bulunduğu herkimseyi öldürdü. Tatarlar şehrin hâkimi olan ve Halepten geri dönen Reşidüddin'i tehdit ettikleri için bu adam altın, gümüş birçok paralar, mücevherler, altın ve gümüşten kaplar topladı. Bütün bunlar 40.000 dinar değerinde idi. Kendisi mabetlerin içindeki kapıları da çalarak şamdanları, buhurdanlıkları evliyaların tabutlarını büyük kiliseden çıkarttı ve bunları Tatarlara verdi. Onlar da bunları alarak İran'a gittiler. Tatarların gitmeleri üzerine Malatya ile etrafında şiddetli birtıklık oldu, veba başgösterdi ve memleket çarşılarında ölen, hayvanlardan farksız, sefil kimselerle doldu. Birçok kimseler oğullarını ve kızlarını köle ve cariye olarak satmak istedilerse de alıcı bulamadılar⁵²⁶.

Selçuklu topraklarında bir diğer veba salgını hakkında Abû'l Farac'ın *Farac Tarihi*'nde 1258-1259 yılları arasında Senar, Asur, Bet Nahrin, Suriye ve Roma bölgelerinde kıtlık ve veba salgınının yaşandığı aktarılmıştır. Bu dönemde Anadolu Selçuklu Devleti, Sultan II. İzzeddin Keykavüs ve kardeşi V. Kılıç Arslan'ın ortak

⁵²⁴ Moğol Hükümdarı Hülâgû Han döneminde Anadolu'da görev yapan Moğol Komutanı Detaylı bilgi için bkz. Büşra, Bağcı, *Anadolu'daki Moğol Vali ve Komutanları*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁵²⁵ Abû'l Farac- İbnü'l İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, (Ankara: TTK yayınları, 2011), 20-21.

⁵²⁶ Abû'l Farac, *Farac Tarihi* 2, 544-545; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 53-54; Detaylı bilgi için bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 379-380; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 252-255.

yönetimi altında olduğu bilinmektedir⁵²⁷. Yaşanan salgın hakkında detaylı bilgiler mevcut değildir⁵²⁸.

Bu bölümde, Selçuklu topraklarında 11. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar meydana gelen veba salgınları incelenmiştir. Bu süreçte dönemin yazarlarının eserlerinden yararlanılarak, veba salgınlarının etkileri ve toplum üzerindeki yansımaları aktarılmaya çalışılmıştır. Daha önce Doğu Roma İmparatorluğu’nda veba konusuna dair bazı bilgilere yer verilmiş, bu bölümde ise Selçuklu dönemine ait detaylı bilgilere odaklanılmıştır. Bir sonraki bölümde, Haçlı Seferleri sonucunda ortaya çıkan veba salgınları detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Bu çerçevede Selçuklu ve Doğu Roma İmparatorluğu’ndaki veba salgınları ile Haçlı Seferleri arasındaki ilişkiler ön plana çıkacaktır.

2.10. Haçlı Seferlerinde Veba Salgını

Haçlı Seferleri’nin başlamasında dini sebepler ön planda tutulmuştur. Ancak arka planda Avrupa’daki uzun süreli açlık, yoksulluk, savaşlar, kıtlık ve salgın hastalıkların yol açtığı psikolojik ve ekonomik krizler oldukça önemli bir etken olmuştur⁵²⁹. Avrupa toplumları, zorlu koşullarla mücadele ederken, Doğu Roma İmparatorluğu da benzer siyasi, ekonomik ve dini sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle imparatorluk, Papalık’tan ücretli asker talep etme yoluna gitmiştir. Papalık ise Avrupa’daki mevcut krizlere çözüm bulma amacıyla Doğu’nun zenginliklerine erişim sağlama ve Konstantinopolis üzerinde güç elde etme hedefi doğrultusunda kutsal hac uğruna savaş hazırlıkları başlatmıştır. Böylece Haçlı Seferleri 1096 yılında başlayarak 1270 yılına kadar sekiz ana sefer şeklinde düzenlenmiştir. Ancak bazı tarihsel kaynaklar dokuzuncu seferden de bahsetmektedir. Bu sefer, aslında sekizinci seferin bir uzantısı olarak

⁵²⁷ Detaylı bilgi için bkz. Sümer, “KılıçArslan IV”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2022), 25/403-405; Sümer, “Keykâvus II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2022), 25/354-356.

⁵²⁸ Abû’l Farac, *Farac Tarihi* 2, 575; Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu’da Veba Salgınları”, 53.

⁵²⁹ Anonim, *Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum)*, çev., Engin Ayan, (İstanbul: Selenge yayınları, 2019), 31; Cécile Cécile Morrisson, *Haçlılar*, (Ankara: Dost yayınları, 2021), 10-27; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 1; Jacques G. Ruelland, *Kutsal Savaşlar Tarihi*, (İstanbul: İletişim yayınları, 2004), 68-71; Claude Cahen, *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*, 55-57; H.N. Nomiku, *Haçlı Seferleri*, 21; Arda, Deniz-Koray Kamacı, *Orta Doğu ve Avrupa’nın Haçlı Seferleri*, 69-86/135-141; Tez, *Savaş Nüfus Kıtlık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 18-29; Öngül, *Anadolu Selçukluları*, 30-35.

değerlendirilmekte ve genel olarak Haçlı Seferleri'nin kapsamına dâhil edilmektedir⁵³⁰.

İlk Haçlı Seferi, 1096 yılında Avrupa'dan Doğu Roma İmparatorluğu'na doğru Keşiş Pierre I'Eremit önderliğinde başlamıştır. Bu sefer, toplumun her kesiminden bireyleri bünyesinde barındıran kalabalık bir Haçlı ordusuyla gerçekleştirilmiştir. Anna Komnena, bu birliklerin sayısının *kum tanelerinden ve yıldızlardan daha çok sayıda, silahsız insan omuzlarında palmiye dalları, haç taşıarak yürüdüklerini* ifade etmiştir⁵³¹. Bu kalabalık Haçlı kitlesinin aynı anda aynı yöne doğru hareket etmesi, çeşitli salgın hastalıkların yayılmasına zemin hazırlamıştır. Savaşın getirdiği yetersiz beslenme, barınma ve hijyen koşulları, Haçlıların bağışıklık sisteminin zayıflamasına yol açmıştır. Bu bağlamda Haçlı Seferleri sırasında birçok salgın hastalığın ortaya çıktığı düşünülmektedir. Bu salgınlar, bazen endemik bir şekilde görülmüş, bazen de pandemik boyutlara ulaşmıştır. I., II., III., V., VII. ve VIII. Haçlı Seferleri sırasında veba salgını yaşanmıştır. Bunun yanı sıra cüzzam, tüberküloz, çiçek ve sıtma gibi diğer salgın hastalıklar da sıkça görülmüştür.

2.10.1. Haçlı Seferlerinde Görülen Veba Salgınları (I.,III.,V.,VII. ve VIII. Seferler)

I. Haçlı Seferi sırasında Haçlı ordusunun Antakya şehrini kuşatması esnasında veba salgını patlak vermiştir. Salgının 1098 yılında başladığı ve yaklaşık üç veya dört ay kadar etkili olduğu bilinmektedir⁵³². Bu salgının ortaya çıkış nedenleri arasında ordunun yetersiz beslenmesi ve savaş ortamının getirdiği olumsuz koşullar öne çıkmaktadır. Ayrıca kuşatmanın çetrefilli geçmesi, iç kalede bulunan Musul Atabegi Kürboğa'nın⁵³³ ordusu ile sıkışan Haçlı birliklerinin yiyecek temin etmesini zorlaştırmıştır. Bu nedenle Haçlı birlikleri ellerine ne geçtiyse tüketmeye başlamıştır. Örneğin Haçlı askerlerinin çürümüş deri parçaları, binek hayvanları,

⁵³⁰ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 8.

⁵³¹ Anna Komnena, *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirit'in Sonrası*, (İstanbul: İnhlâp yayınları, 2021), 304.

⁵³² Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 44; Urfalı Mateos, *Vakayinamesi*, 192-193; Raşid Erer, *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*, (İstanbul: 2002), 47-52.

⁵³³ Kürboğa tam adıyla Ebû Saîd Kıvâmüddeve Kürboğa, Büyük Selçuklu Devleti'nin Musul atabeyi ve tecrübeli bir kumandanıdır. Bazı kaynaklarda ismi Kerboğa, Kurboğa ya da Gürboğa olarak da geçmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Demirkent, "Kürboğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2002), 26/562-563.

köpekler, fareler vb. çeşitli hayvanları tükettiği ve açlık derecesinin arttığı dönemlerde ise insan eti yemeye başladıkları kaydedilmiştir. Bu konu hakkında dönemin kronik yazarı ve görgü tanığı olan Raimundus⁵³⁴, kuşatma esnasında hayatta kalabilmek için insan eti yenildiğini ve kanı içildiğini rivayet etmiştir⁵³⁵. Raimundus'un yanı sıra Guillaume Try⁵³⁶ ve Urfalı Mateos Haçlı ordusunun yiyecek sıkıntısı çektiğini ve bu durumun veba salgınına yakalanmalarına neden olduğu aktarmıştır. Yaşanan salgın neticesinde ordu içinde açlık ve hastalıktan ölenlerin sayısının yaklaşık 500 bin kişi olduğunu ve bu rakamın neredeyse Haçlı ordusunun 5/1 veya 7/1'i kadar hayatını kaybettiği bilinmektedir. Haçlı ordusu, çeşitli olumsuz koşullara rağmen Büyük Selçuklu Devleti'nin Valisi Emir Yağısayan'ın⁵³⁷ yönetimi altındaki Antakya şehrini kuşatmayı başarmıştır. Kuşatma sürecinde Haçlılar şehirde terör estirmiş ve cadde ile sokakları ceset yığınlarıyla doldurmuştur. Bu durum yalnızca şehirdeki yaşamı olumsuz etkilemekle kalmamış, aynı zamanda çevreye de kötü bir hava yayılmasına sebep olmuştur. Şehirde meydana gelen bu tür olaylar, salgın hastalıkların yayılmasında önemli bir rol oynamış, halk sağlığını tehdit eden ciddi koşullar oluşturmıştır⁵³⁸. Bu durumu fark eden Haçlı birlikleri, vebanın yayılmasını engellemek ve uygun barınma koşullarını sağlamak amacıyla yağma faaliyetlerini durdurmuş ve şehri temizlemeye başlamışlardır. İlk olarak bozulmuş cesetlerin defnedilmesi ve imhasına yönelik işlemler gerçekleştirilmiştir⁵³⁹. Tüm bu

⁵³⁴ Raimundus, Raymond d'Aguilers, Birinci Haçlı Seferi'nin vakanüvisi olarak bilinir. Sefer sırasında Provençal Haçlı ordusu lideri olan Toulouse Kontu Raymond de Saint-Gilles'in din görevlisi olarak görev yapmıştır. Kaleme almış olduğu *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* adlı vakainame, Kudüs'ün alınması ve hemen sonrasında yaşanan konuları içerir. Detaylı bilgi için bkz. Raimundus Aguilers, *Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferleri*, çev., Süleyman Genç, (İstanbul: Yeditepe yayınları, 2023).

⁵³⁵ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 44; Urfalı Mateos, *Vakayinamesi*, 192-193; Erer, *Türklerle Karşı Haçlı Seferleri*, 47-52.

⁵³⁶ Guillaume de Try, 1130 yılında doğmuş ve 1185 yılında ölmüştür. Lübnan'da Sur Piskoposu olarak görev yapmıştır. Ayrıca Haçlı ve Orta Çağ tarihçisi olarak tanınmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, çev., E.A. Babcock ve A.C. Krey, (Columbia University Press, 1943).

⁵³⁷ Melikşah döneminde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda önemli askeri ve idari görevler üstlenen bu komutan, devletin güçlenmesine ve topraklarının genişlemesine önemli katkılarda bulunmuştur. Sultan Melikşah'ın güvenini kazanan bu lider, ordunun başında birçok başarılı sefere imza atmıştır. Detaylı Bilgi için bkz. Altan, "Yağısıyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2013), 43/177-179.

⁵³⁸ Urfalı Mateos, *Vakayî-nâmesi*, 192-193; Ruciman, *Haçlı Seferleri Tarihi 1*, 170-197; Tez, *Savaş Nüfus Kıtık Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*, 29-35; ayrıca I.Haçlı seferi için bkz. Morrisson, *Haçlılar*, 28-34; Nomiku, *Haçlı Seferleri*, 27-38; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 21-61; Daid Nicola, *Birinci Haçlı Seferleri 1096-99*, çev., L.Ece Sakar, (İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2013), 59-61; Ostorogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 335-338; Ayönü, *Selçuklular ve Bizans*, 91-101;

⁵³⁹ Ruciaman, *Haçlı Seferleri Tarihi 1*, 180-201.

temizlik çabalarına rağmen, temmuz ayındaki sıcaklıkların etkisiyle salgının yayılma hızı artmıştır. Antakya, deyim yerindeyse salgın yüzünden kor bir ateş gibi yanıp kavrulmuştur. Bu ateşten nasibini alan ilk kişi Haçlı komutanlarından Ramundus Aguilers kendi deyiimiyle Le Puy Adgemar"dır. Le Puy dönemin kronik yazarlarından ve görgü tanıklarından birisidir. Sefer esnasında kaleme aldığı *Historia Francorum Gui Ceperuni Iherusalem* adlı eserinde Antakya kuşatmasında yaşanan kıtlık, doğal felaketler ve salgın hastalıklar hakkında deyalı bilgiler aktarmıştır⁵⁴⁰. Haziran ayının başlarında başlayan veba salgını, ağustos ayına gelindiğinde tüm şehri etkisi altına aldığı bilinmektedir. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen kuşatma devam etmiştir. Kuşatma sona erdiğinde, şehre giren diğer Haçlı birlikleri karşılaştıkları manzara nedeniyle geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Bu durum salgının ne kadar yıkıcı olduğunu açıkça göstermektedir. Salgın, ancak eylül ayında havaların soğumasıyla etkisini kaybetmiştir. Üç ila dört ay süren bu salgında, ölüm oranları kesin olarak belirlenememekle birlikte, binlerce kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir⁵⁴¹.

I. Haçlı seferi sırasında ordu, sadece askeri çatışmalarda değil aynı zamanda veba salgınıyla da mücadele etmiştir. Tüm bu zorlu sürece rağmen Anadolu coğrafyasında 1098'de Urfa'da ve Antakya'da, 1099'da Kudüs'te ve 1109 yılında Trablus'ta Haçlı kontlukları kurulmuştur⁵⁴². Doğu Roma İmparatorluğu her ne kadar

⁵⁴⁰ Bu dönemde birçok salgın aynı anda yaşanmıştır. Le Puy'un veba salgınından mı yoksa tifodan mı öldüğü konusunda kesin bir bilgi yoktur. Ruciaman, *Haçlı Seferleri Tarihi* 1, 194; Küçükspahioğlu, "Birinci Haçlı Seferleri'nin Bir Görgü Tanığı: Ramundus Aguilers", *Tarih Dergisi*, 41, (2005), 17-24; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 96; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 46.

⁵⁴¹ Ruciaman, *Haçlı Seferleri Tarihi* 1, 196-201.

⁵⁴² Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, (Ankara: TTK yayınları, 2020), 11; Urfa Kontluğu (Edessa Kontluğu), I. Haçlı seferi sonucu Urfa şehri ve civarında Haçlılar tarafından kurulmuş bir devlettir. Detaylı bilgi için bkz. Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1148-1146)*, (Ankara: TTK yayınları, 1994); Antakya Prensliği, Birinci Haçlı Seferi'nin ardından 1098 yılında Haçlılar Antakya kenti tarafından kurulmuştur. Prenslik, 1268 yılında Memlük Sultanı Baybars tarafından yıkılmıştır. bkz. Altan, *Antakya Haçlı Prinkepsliği Tarihi ve Kuruluş Devri*, (Ankara: TTK yayınları, 2023); Kudüs Latin Krallığı, 1099 yılında I. Haçlı Seferi sonrasında Katolikler tarafından Kenan bölgesinde kurulmuştur. Bu krallık, Batı Avrupa krallıklarıyla güçlü bağlantılara sahip olmasına rağmen, küçük bir devlet olarak kalmış ve yeterli finansal ve askeri destekten yoksun olduğu bilinmektedir. En geniş sınırlarına ulaştığında Lübnan'dan Sina Yarımadası'na kadar uzanmıştır. İlk başlarda Müslümanlar arasında korku uyandırır da, sonrasında "Cihad" kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte topraklarını kaybetmeye başlamıştır. 1187 yılında Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü fethetmesiyle krallığın toprakları Akdeniz kıyısında dar bir alana sıkışmıştır ve 1291'de Memlükler'in Akka'yı almasıyla tarihe karışmıştır. bkz. Sevtap Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, (Ankara: TTK yayınları, 2020); Trablus Kontluğu, I. Haçlı Seferi sonrasında Haçlılar tarafından Trablusşam kenti civarında kurulmuş bir devlettir. 1102 yılında Fransız Haçlı komutanı Toulouse Kontu IV. Raymond tarafından kurulan bu

emellerine yaklaşmış olsa da Haçlı birliklerinin yağma ve barbar hareketleri imparatorluğa zarar verdiği bilinmektedir. Haçlıların sürekli hareket halinde olmaları, salgının yayılmasında önemli bir rol oynamıştır. Veba salgınına rağmen Haçlılar seferlerine devam etmiş ve Anadolu'nun iç kesimlerinden Kudüs'e doğru ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Bu ilerleyişleri sırasında Haçlılar, uğradıkları her şehri yağmalayarak ciddi tahribata yol açmış, bu da şehirlerde kıtlık ve salgın hastalıkların yayılmasına neden olmuştur. Tarihçi, edip, şair ve devlet adamı İbn-i Kalânîsî, Haçlıların 1099-1100 yıllarında Antakya kuşatmasının ardından Kudüs'e doğru ilerlerken kuzey bölgelerdeki bazı yerleşim yerleri ve kalelerde su kuyularının kurduğunu belirtmiştir. Ayrıca nehir ve göl kenarlarında yapılan savaşlar su kaynaklarının kirlenmesine neden olmuş, bu durum uzun süre susuzluk ve hijyen sorunlarına yol açarak salgınların yayılmasında önemli bir etken olduğunu aktarmıştır⁵⁴³.

Haçlı Seferleri sırasında ortaya çıkan bir diğer veba salgını, III. Haçlı Seferi esnasında yaşanmıştır⁵⁴⁴. 1189 yılında Salahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü ele geçirmesiyle III. Haçlı Seferi'ne hazırlıklar başlamıştır. Haçlı birlikleri, Anadolu'nun iç bölgelerinden en kısa güzergahı takip ederek Kudüs'e ulaşmayı amaçlamışlardır. Bu nedenle Haçlılar üç ayrı kola ayrılmıştır. Bu kollar arasında, Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa'nın komutasındaki birlik öne çıkmaktadır. Bu birliğin yaklaşık iki yüz bin ile altı yüz bin kişilik bir orduyla hareket ettiği bilinmektedir. Bu kalabalık Haçlı birliklerini yönetmek son derece zor bir hâl almıştır. Üstüne güzergâh boyunca karşılaşılan olumsuz hava koşulları, beslenme ve barınma sorunları eklenince sefer daha da güçleşmiştir. Bu nedenle en kısa yolu izlemek isteyen Haçlı birlikleri, Edirne üzerinden Manisa'ya, buradan da Denizli'yi geçerek Selçuklu topraklarına girmişlerdir. Bu dönemde Selçuklu saltanatında II. Kılıç Arslan bulunmaktaydı. II. Kılıç Arslan, Haçlı birliklerinin Selçuklu topraklarına kadar

devlet, 1289 yılında Memlük Sultanı Kalavun tarafından yıkılmıştır. bkz. Küçüksipahioğlu, *Trablus Haçlı Konluğu Tarihi*, (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat yayınları, 2007).

⁵⁴³ Bu durum çeşitli salgın hastalıkların oluşmasına neden olmuştur. Veba salgınının yanı sıra cüzzam ve sıtma gibi çeşitli salgın hastalıklar da yaşanmıştır. Örneğin kirli suyun içilmesi veya kükürtlü ve tuzlu suyun tüketimi, orduda kanlı ishal vakalarının artmasına neden olmuştur. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 50-60; Gölgesiz Karaca, *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*, 46, İbnü'l Kalânîsî, *The Damascus Chronicle of the Crusades*, çev., H.A.R.Gibb, (London, 1932), 45-48; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 96-141.

⁵⁴⁴ Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 52.

ilerlemesini engellemek amacıyla iki oğlu ve yönetimindeki Türk kuvvetleriyle birlikte Haçlıları durdurmak için mücadele etmiştir. Selçuklular, Haçlıları durdurmaya çalışmış ve onlara önemli kayıplar verdirmiş olsalar da, Haçlılar Konya'ya kadar ilerlemeyi başarmışlardır. Bu durum üzerine Selçuklular, Haçlı birlikleriyle bir anlaşma teklifinde bulunmuş ve iki taraf arasında bir uzlaşma sağlanmıştır. Bu uzlaşmanın ardından Haçlılar Konya'dan ayrılmışlardır. Konya'dan ayrılan Haçlı birlikleri, kötü hava koşulları nedeniyle açlık ve susuzlukla karşılaşmış ve zorlu bir yolculuğun ardından Silifke'ye ulaşmayı başarmışlardır. Ancak Silifke Çayı'nı geçerken ordu komutanlarından Friedrich'in nehirde boğularak hayatını kaybetmesi, ordunun moralinin bozulmasına neden olmuştur.

Haçlı birliklerinin ordu komutanlarını kaybetmesi, olumsuz savaş koşulları ve hastalıklar, ordunun moral ve motivasyonunu olumsuz etkilemiştir. Kısa bir süre sonra, Friedrich'in yerine oğlu ordunun başına geçmiştir. Bu değişiklik Haçlı birliklerinin yeni bir liderle biraz olsun rahatlamasını sağlasa da, açlık, susuzluk ve sıcak hava koşulları nedeniyle birlik giderek zayıflamaya devam etmiştir. Tüm bu zorluklara rağmen yolculuğa devam eden Haçlı birliği, Silifke'den Kilikya'nın iç bölgelerine doğru ilerlemiştir. Ancak Kilikya'nın yaz sıcaklığı ve nemi, Haçlıların durumunu daha da kötüleştirmiş ve orduda bir veba salgını baş göstermiştir⁵⁴⁵. Meydana gelen veba salgını neticesinde birçok kişi hayatını kaybetmiştir. Tüm bu olumsuz koşullara rağmen kutsal hac uğruna savaşmak için can atan Haçlı birlikleri yola devam etmiş, 21 Haziran'da tüm zorluklara rağmen Antakya şehrine ulaşmışlardır⁵⁴⁶. Meydana gelen bu salgın hakkında dönemin Arap tarihçi İbnü'l Adim, *Allah'ın Franklara (Haçlılara) büyük bir sıcaklık ve açlık yanı sıra „müthiş bir veba gönderdiğini rivayet etmiştir. Ayrıca salgın neticesinde Haçlıların yük hayvanlarını ve yük arabalarını çeken öküzlerini öldürmek zorunda kaldıklarını,*

⁵⁴⁵ Abû'l Farac, *Farac Tarihi II*, 425; Cécile Morrisson, *Haçlılar*, 56-57; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 151-153/164-166; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi 3*, 12-15; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, 428; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 105; Erer, *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*, 94-95.

⁵⁴⁶ Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 145-148; Kaleli, *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*, 412-443.

salgın neticesinde günde 1000 kişinin hayatını kaybettiğini ve Antakya'ya ulaştıklarında ordunun nerdeyse 10/1'nin yok olduğunu aktarmıştır⁵⁴⁷.

Bir diğer veba salgını, V. Haçlı Seferi sırasında ortaya çıkmıştır. Bu sefer boyunca çeşitli salgın hastalıkların yaşandığı ve bu hastalıklar sonucunda Haçlı ordularının önemli kayıplar verdiği düşünülmektedir. Ayrıca sefer sırasında Fransisken keşişlerinin orduyu tedavi etmek için büyük bir özveriyle mücadele ettiği bilinmektedir. Keşişler, çadır çadır dolaşarak askerlerin tedavisiyle yakından ilgilenmişlerdir. Fakat bu tedavi biçimi tıbbi bir uygulama değil, manevi telkinlerle gerçekleştirilmiştir. Keşişlerin bu çabaları, hem askerlerin moralini artırmak hem de hastalıkla mücadelede destek sağlamak amacıyla kritik bir rol oynadığı düşünülmektedir⁵⁴⁸.

Sefere genel olarak bakıldığında, 1218 yılında V. Haçlı Seferi esnasında Haçlı birliklerinin Dimyat kuşatmasını diğer kuvvetlerin katılımını beklemek amacıyla geçici olarak durdurduğu bilinmektedir. Bu bekleyiş sırasında olağanüstü sert geçen kış koşulları, ordu içinde büyük zorluklara yol açtığı bilinmektedir. Ayrıca zorlu hava şartlarının yarattığı baskı nedeniyle Haçlıların Dimyat'a ilerleyişleri sırasında Taberi bölgesinde yağma faaliyetlerine giriştikleri kaydedilmektedir. Bu durum karşısında yerel halkın Dimaşk ve Lübnan dağlarına kaçması, Haçlıların yeterince erzak temin edememelerine neden olmuştur. Bu durum ordunun yetersiz beslenmesine, bitkin ve yorgun düşmesine neden olmuş ve Haçlı birlikleri arasında iskorbüt hastalığı⁵⁴⁹ ortaya çıkmıştır. Bu hastalık, askerlerin diş etlerinin çürümesine ve yiyecekleri çiğneyemez hale gelmelerine neden olmuştur. İyice zayıf düşen askerler, adeta uykuya dalar gibi komaya girmiş ve kısa bir süre sonra hayatlarını kaybetmişlerdir. Bu hastalıktan kurtulan Haçlı birlikleri 5 Kasım 1219 yılında Dimyat önlerine geldiği zaman şehirde etten kümeler ile karşı karşıya kalmışlardır. Çünkü uzun zamandır kuşatma altında kalan şehirde, kıtlığın hemen ardından veba

⁵⁴⁷ Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 105; Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", 51-52.

⁵⁴⁸ Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 97.

⁵⁴⁹ C vitamini eksikliği, iskorbüt hastalığının ortaya çıkmasına neden olur ve bu hastalık, vücutta çeşitli doku hasarlarına yol açar. Serap Torun dğr., "Kırm Savaşında İskorbüt İleti", *Lokman Hekim Journal*, 2/2, (2012),10-20.

salgını yaşanmıştır⁵⁵⁰. Bu sefer esnasında ortaya çıkan veba salgını hem yöre halkını hemde Haçlı birliklerine ağır tahribatlar yaşattığı düşünülmektedir. Bu konu hakkında Mısırlı tarihçi Makrîzî, bu dönemde kentte şekerin neredeyse hiç bulunamadığını, bulunan az miktardaki şekerin ise yakut değerinde olduğunu, hayvan stoklarının tükenmesi nedeniyle etin fiyatının bile belirlenemez hale geldiğini, buğday ve arpa gibi temel tahıl ürünlerinin ve diğer yiyeceklerin tamamen tükendiğini aktarmıştır. Makrîzî'nin yanı sıra Memlûk devletinin tarihçilerinden İbn Aybek, yaşan bu salgın hastalığın veba olduğunu ve yaşanan kıtlık yeticesinde başladığını söylemiştir. Yine Memlûk Devleti'nin tarihçilerinden ve devlet adamlarından biri olan Nüveyrî, sefer esnasında yaşanan salgın ve kıtlık hakkında kapsamlı bilgiler sunmuştur. Ayrıca İslam kaynaklarında kuşatma esnasında Müslüman halkın çok sıkıntı çektiği ve askerlerin atlarını ve ağaç yapraklarını yiyerek ayakta durmaya çalıştıkları aktarılmıştır⁵⁵¹.

Bir diğer salgın, VII. Haçlı Seferi esnasında meydana gelmiştir. Bu sefer, 1248-1254 yılları arasında gerçekleşmiş olup, asıl amacı Mısır'ı ele geçirmektir. Seferin başlaması, Fransa Kralı IX. Louis'in 1244 yılında sıtma hastalığına yakalanmasıyla başlamıştır. Kral Louis, eğer bu hastalıktan kurtulursa kutsal hac ruhunu yeniden canlandıracağına dair yemin etmiştir. Kısa bir süre sonra sıtma hastalığından kurtulan kral, 1248 tarihinde VII. Haçlı Seferi'ni ilan etmiş ve Mayıs 1249'da gemiyle Mısır'a doğru yol alarak yeminini yerine getirmiştir⁵⁵². Seferi başlatan IX. Louis ve ordusu, yaklaşık bir ay süren deniz yolculuğunun ardından 4 Haziran günü Dimyat'a varmıştır. Dimyat'a varan Haçlılar, Dimyat'tan kara yolu ile Mısır'a doğru yolculuk etmeye başlamışlardır. Haçlıların bu yolculuğu, Selçuklu topraklarında duyulmuş ve Haçlı birliklerinin ülke sınırlarına girdiği haberi hızla yayılmıştır. Bu gelişme üzerine derhal taarruza geçilmiş, ancak Haçlıların çıkışları

⁵⁵⁰ Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* 3, 142; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 188-192; Nomiko, *Haçlı Seferleri*, 59; Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtlık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 79-81.

⁵⁵¹ Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kıtlık, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 80. Ayrıca kuşatma esnasındaki zorlu yaşam koşulları için detaylı bilgi için bkz. Erer, *Türklere Karşı Haçlı Seferleri*, 128-129; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 189-192; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 97; *Haçlı Seferleri Tarihi* 3.142.

⁵⁵² Morrisson, *Haçlılar*, 79-80; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 212-214; Nomiko, *Haçlı Seferleri*, 65-73.

engellenememiştir. Bununla birlikte Turanşah⁵⁵³, Haçlı ordusunun Dimyat'tan erzak ve savaş teçhizatı temin etmesini engellemeye yönelik tedbirler aldığı bilinmektedir. Haçlı ordusu, yeterli erzak ve teçhizat sağlayamaması nedeniyle kısa sürede iç disiplin ve düzenini kaybetmiştir. Ayrıca yetersiz beslenme ve hijen koşullarının sağlanamaması ordunun bağışıklık sistemlerini zayıflatmış, dizanteri ve tifüs gibi hastalıklara yakalanmalarına neden olmuştur⁵⁵⁴. Bu hastalıkların hemen ardından veba salgını başlamıştır. Salgın neredeyse ordunun tamamını etkisi altına almış, Nil Nehri cesetlerle dolmuştur.

Vebadan ölenlerin cesetleriyle dolu olan nehir, sıcak hava koşullarının etkisiyle çevreye yoğun kötü kokular yaymış ve bu durum hastalığın hızla yayılmasına neden olmuştur. Bu olumsuz şartlar karşısında, Fransa Kralı IX. Louis'in, belli bir ücret karşılığında nehirdeki Haçlı cesetlerinin toplanması ve toplu defin işlemlerinin gerçekleştirilmesi için emir verdiği bilinmektedir. IX. Louis'in bu emri, hastalığın yayılmasını önlemeyi amaçlamış olsa da başarılı olamamıştır. Çünkü nehirdeki şişmiş hastalıklı cesetler temas yoluyla çevreye hızla yaymış, önlemlere rağmen durdurulamamıştır. Bu gelişmelerin ardından kral, zafer umutlarının azaldığını ve kazanamayacaklarını fark etmiş, Turanşah'a karşı direnişi sona erdirerek VII. Haçlı seferini büyük kayıplarla sonlandırmıştır. Fakat IX. Louis, VII. Haçlı seferindeki başarısızlığının intikamını almak amacıyla yeni bir askeri harekât başlatmaya karar vermiştir. Kralın sağlık durumu yeni bir sefere katılmaya elverişli olmamasına rağmen, intikam duygusu ağır basmış ve 1270 yılında VIII. Haçlı Seferini başlatmıştır. Seferin başlamasıyla Tunus üzerine doğru hareket eden Haçlı birlikleri güçlkle Tunus'a ulaşmış, Müslümanlarla mücadele ederken orduda veba salgını ortaya çıkmıştır. Salgın hızlı bir şekilde etrafa yayılmış ordunun neredeyse

⁵⁵³ Bu dönemde, Eyyübî hükümdarı Melikü's-Sâlih, Mısır'ın yönetimini elinde bulundurduğu bilinmektedir. Verem hastalığına yakalanan sultan, bu hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Ölümünün ardından, Eyyübî tahtına oğlu Turanşah geçmiştir. El-Melikü'l-Muazzam Şemsüddeve Fahrüddin Tûrân Şâh b. Necmiddin Eyyûb b. Şâdî, Eyyûbiler'in Yemen kolunun kurucusu ve ilk hükümdarıydı. Selâhaddin-i Eyyûbî'nin ağabeyi olan Tûrân Şâh, kaynaklarda ilk kez, Haçlılar'ın 1151 yılında Türkmenler'e saldırması vesilesiyle anılmaktadır. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 214; Detaylı bilgi için bkz. Bahattin, Kök, "el-MELİKÜ'S-SÂLİH, Eyyûb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV yayınları, 2004), 29/80-82; Cengiz, Tomar, "Turan Şah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2012), 41/412-413.

⁵⁵⁴ Dizanteriye yakalananlar arasında Kral IX. Louis de bulunmaktadır. Ancak Kral IX. Louis dizanteri hastalığını yenmeyi başarmıştır. Gökhan, *Felaketler Çağı Orta Doğu'da Kutluk, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*, 89-90; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 216; Karakuş, *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 97-98; Musa Demir, "VII. Haçlı Seferleri ve Salgın Hastalıklar", *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2/1, (2023), 18-31.

tamamı salgından kasıp kavrulmuştur. Hatta kralın oğlu Tristan'da vebaya yakalanmış ve babasından evvel salgın neticesinde hayatını kaybettiği bilinmektedir⁵⁵⁵.

⁵⁵⁵ Nomiku, *Haçlı Seferleri*, 65-66; Karakuş *Haçlı Seferlerinde Tıp*, 109-110; Demirkent, *Haçlı Seferleri*, 238.

III. BÖLÜM

ORTA ÇAĞ'DA SALGIN HASTALIKLARLA MÜCADELE EDEN HEKİMLER

İnsanlık tarihinin çeşitli dönemleri ve bölgelerinde, sağlık sorunlarıyla ilgilenen uzmanların her zaman var olduğu gözlemlenmiştir. İlk Çağlarda hastalıklara şifa dağıtan kişi genellikle bir tanrı veya tanrıça olarak kabul edilirken, bu ilahi varlıklara yardım eden sihirbaz hekimler de önemli rol oynadığı düşünülmektedir. Türk toplumunda ise şamanlar, otağcılar ve halk hekimleri bu görevi üstlendiği bilinmektedir. Orta Çağ Avrupası'nda ise berber cerrahlar, kilise adamları, cadılar, ebeler ve halk hekimleri hastalara şifa dağıttığı bilinmektedir⁵⁵⁶. Tarihsel süreç içerisinde, hastalara şifa dağıtan kişilerin farklı isimlerle anıldığı görülmektedir. İlk dönemlerde şifacı, sihirbaz hekim, şaman gibi çeşitli unvanlarla anılan bu kişiler, kültürden kültüre değişen terimlerle tanımlanmıştır. Ancak zamanla tıp biliminin gelişmesi ve kurumsallaşmasıyla birlikte, dilimizde en yaygın kullanılan terimler hekim ve doktor olmuştur. Hekim ve hekimlik kavramlarının kökeni Arapça'daki tabib ve tıp kelimelerine dayandığı ileri sürülmektedir. Bu kelimelerin kökü tabbe'dir. Tabbe işinin ehli olma, bir alanda uzmanlaşma, işinde iyi olan âlim kişi anlamına gelir. Bunun yanı sıra Arapçada kullanılan hâkim kelimesi de yine hekim anlamında kullanıldığı bilinmektedir. Hâkim kelimesi bilge kişi, filozof anlamına gelir. Hint-Avrupa dillerinde hekim kelimesinin karşılığı olarak medicina-medicus veya medicine kelimeleri kullanılmıştır. Bu kelimeler ölçmek, ölçülü olmak anlamlarına gelir. Fransızcada doctuer, İngilizcede doctor kelimeleri kullanılmıştır. Günümüzde ise Latin dilinden türemiş olan doktor kelimesi yaygın olarak kullanılmaktadır. Tüm medeniyetlerde hastalara şifa veren kişilere çeşitli adlarla hitap

⁵⁵⁶ Müge Demir, "Şamanizm'de Hastalık Kavramı Ve Tedavi Yaklaşımları", *Lokman Hekim Dergisi*, 6/1, (2016), 19-24; Nilüfer, Gökçe, "Tarih Öncesinden Günümüze Hekim ve Hekimlik", *Balkan Medical Journal*, 2000/2, (2000), 117.

edilmesine rağmen, bu hekimlerden beklenen davranışlar genellikle benzer niteliklerdir⁵⁵⁷. Tabib, hâkim, hekim veya doktor olarak adlandırılan kişiler, alanlarında uzmanlaşmış ve titizlikle çalışarak hastalara şifa dağıtmışlardır. Bu nedenle hekimlik mesleği insan hayatını ve sağlığını doğrudan ilgilendiren önemli bir meslek olarak kabul edilmiştir⁵⁵⁸.

3.1. İslam Dünyasındaki Salgın Hastalıklar Üzerine Çalışma Yapan Hekimler

Salgın hastalıkların tedavisinde rol oynayan hekimlerin ve uyguladıkları yöntemlerin etkisi hastalıktan ölen insan sayısını azaltmada oldukça etkili olmuştur. Bunların yanı sıra hekimlerin hastalığın teşhisinde ve tedavisinde uyguladıkları yöntemler takdire şayandır. Öte yandan İslam coğrafyasında ortaya çıkan salgın hastalıklarla mücadele eden hekimlerin Avrupaya da ilham olduğunu söylemeden geçmemeliyiz. Kaynakların el verdiği ölçüde ulaşabildiğimiz İslam dünyasındaki tıp hekimleriyle ilgili detaylı bilgileri bu bölümde ele alınmıştır.

3.1.1. Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriya Razi

Ebu Bekir er-Razi yaklaşık 865 yılında Rey şehrinde dünyaya geldiği, 925 yılında vefat ettiği düşünülmektedir. Hayatı ile ilgili bilgiler kısıtlıdır. Er-Razi gençlik döneminde geçimini kuyumculuk mesleği ile sağlamıştır. Kuyumculuk mesleği kimya alanına merak sarmasına neden olmuştur. Tıp, mantık, eczacılık, matematik, felsefe, psikoloji ve ahlak gibi alanlarda kendini geliştirmiştir. Bunların yanı sıra edebiyata ilgi duyan, şiir yazan, ud çalıp şarkı söyleyen birisidir. Hatta iyi bir şair olmasından dolayı çağdaşları tarafından yaşadığı döneme *Razi Asrı* adı verilmiştir. Sakalı ve bıyığı çıktıktan sonra, *Artık mûsiki ile uğraşmak yakışık* almaz diyerek bu tutkusundan vazgeçmiştir. Bu bağlamda birçok alanda ismini duyuran er-

⁵⁵⁷ Ahmet Murat Balanlı, “Tabip mi, Doktor mu; O Halde Hekim Kim? ”, *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 22, (2012), 24-25; Bayat, *Tıp Tarihi*, 18; Elif Akkaş-Ramazan Erdem, “Hekimlik Meslek Kültürünün Belirleyen Olguların Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 8/7, (2017), 48-49; Gökçe, “Tarih Öncesinden Günümüze Hekim ve Hekimlik”, 117.

⁵⁵⁸ Balanlı, “Tabip mi, Doktor mu; O Halde Hekim Kim?”, *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 24-25; Akkaş-Ramazan, “Hekimlik Meslek Kültürünün Belirleyen Olguların Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 53.

Razi hem çağdaşları tarafından hem de Avrupalılar tarafından tanınan bir bilim insanı olmuştur. Avrupa dünyasında ise *Rhazes* veya *Alubator* olarak tanınmıştır⁵⁵⁹.

Er-Râzî, kimya ilmine merakı neticesinde birçok deney yapmıştır. Bu deneyler sırasında ortaya çıkan gaz ve buharlar nedeniyle gözleri rahatsızlanmıştır. Bu rahatsızlık, hayatı boyunca devam etmiştir. Bîrûnî“ye göre, er- Râzî“nin kimyadan sonra tıp alanına yönelmesinin asıl sebebi gözlerindeki bu rahatsızlıktır. Tıp alanına yönelen er-Razi, bu alanda kendini geliştirmiş ve İslam dünyasının en büyük hekimlerinden birisi olmuştur. Er-Razi, kendi deneyimlerinden yola çıkarak elde ettiği bilgilerin yanı sıra eski tıp klasiklerini de incelemiştir. Hippokrates ve Galenos“un kuramları üzerinde çalışmış, tıp alanında önemli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmaları nedeniyle İslam dünyasında İslam“ın Calinos“u veya Arapların Galeni olarak anılmıştır. Er-Râzî, Galen çağından itibaren ulaşılammış tıp bilgisine erişmiş ve bilgisini sürekli genişletmiştir. Tıp alanında uzmanlaşan hekimin bilgi birikimi ve tecrübelerinden yararlanmak isteyen öğrenciler, onun derslerini ve muayenelerini yakından takip etmiştir. Er-Râzî, çok sayıda öğrenci yetiştirmiş ve dersleri öğrencileriyle birlikte her geçen gün daha da kalabalıklaşmıştır. Bunun yanı sıra er-Râzî, geniş bir klinik deneyime sahip olduğundan ve şüpheli vakalarda ona danışılmıştır. Kendi geliştirdiği ilaçlarla hastalarını tedavi etmiş ve koyduğu tanılar çoğu zaman doğru olduğunu kanıtlamıştır. Örneğin hekimlik yapmış olduğu Adudi hastanesinin inşasında büyük bir rol oynamıştır. Sultan Adûddevle Bağdat“ta yeni bir hastane yaptırmaya karar vermiştir. Ancak hastanenin konumu konusunda kararsız kalmıştır. Bu kararsızlığını gidermek için dönemin ünlü hekimlerinden er-Razi“nin görüş ve tecrübelerini istemiştir. Bunun üzerine er-Razi hastanenin konumu için aynı yaş ve aynı cinsten birkaç koyun kestirmiştir. Kesilen koyunları parçalara ayırttıran er-Razi, et parçalarını şehrin çeşitli kısımlarına astırmıştır. Yirmi dört saatin sonunda et parçalarının en taze ve en az bozulmuş olan konuma hastanenin yapılmasını

⁵⁵⁹ Çağının önde gelen hekimlerinden biri olarak bilinen Ebû Bekir er-Razi, ve yardımseverliği ile tanınan bir tıp uzmanıdır. Er-Razi, ihtiyaç sahiplerinin ilaçlarını temin etme konusunda kendini zora sokmaktan çekinmeyen bir hekim olarak anılmaktadır. Prof. Dr. Philip Hitti, *er-Razi, bütün tabiblerin en orijinali düşünürlerinden ve en büyük klinikçilerinden biri olarak şöhret ve itibar bulmuştur* diyerek tüm hekimler arasında en orijinal düşünürlerden biri ve en büyük klinikçilerden biri olarak tanımlamıştır. Ögen, “Râzî”, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 275; Ahmet, Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, 154; Mahmut, Kaya, “Râzî Ebû Bekir”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2007), 34/479; Hunke, *Avrupa“nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev., Servet Sezgin, (İstanbul: Bedir yayınları, 1995), 163.

önermiştir. Adudi hastanesinin yanı sıra Nasirî hastanesinin yapımında da er-Razi'nin görüş ve tecrübeleri alınarak inşa edilmiştir⁵⁶⁰.

Er-Razi rutin hastalıklar başta olmak üzere salgın hastalıklar üzerine teşhis ve tedavi metotları geliştirmiştir. Örneğin Avrupa'da 18. yüzyıla kadar tam olarak teşhis ve tedavi edilemeyen çiçek hastalığını teşhis etmiş ve tanımlamıştır. Ayrıca kızamık hastalığının ilk belirtilerini de tespit etmiş ve açıklamıştır. Bu hastalıklar üzerine yaptığı teşhis ve birikimleri *Kitab el-Cüderi vel-Hasbe* adlı eserinde detaylı olarak açıklamıştır⁵⁶¹. Er-Razi ayrıca çiçek ve kızamık hastalıklarını iyileştirmek için farmokoloji alanına önem vermiş ve yeni ilaçlar üretmiştir. Dolayısıyla farmokoloji alanında çalışmalar yürüten hekim bilgi birimleri ve tecrübelerini teknik bilgi ile birleştirerek ilaçlar yapmaya başlamıştır⁵⁶².

Tıp alanında yazmış olduğu bazı eserleri şunlardır; *Kitâbü'ş-Şükûk*'ün, *el-Hâvî* (*el-Câmi 'u'l-kebîr*), *el-Cüderî* ve *l-hasbe* ve *Ahlâku't-tabîb*'dir⁵⁶³.

3.1.2. İbnü'l Cezzâr

Tunuslu İbnü'l Cezzâr, Tunus'un Kayrevan şehrinde bir hekim ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi net olarak bilinmemekle beraber bazı modern kaynaklarda 898 yılında doğduğu düşünülmektedir. İbnü'l Cezzâr sekseni geçkin bir yaşta Kayrevan'da vefat etmiştir. Ancak ölüm tarihine (979-1005-1010) dair verilen bilgiler birbirinden oldukça farklıdır⁵⁶⁴.

⁵⁶⁰ Ögen, "Râzî", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 275-276; Gençel Efe, "Tabip-Filozof Ebu Bekir Razi Ve Tıbbı Kazandırdıkları", *Dicle İlahiyat Dergisi*, 20/2, (2018), 92; Eco, *Orta Çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, 503; Ünver, *Tıp Tarihi, Tarihten Önceki Zamandan İslam Tababetine ve İslam Tababetinden XX. Asra Kadar*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1943), 78; Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilmine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*, 50.

⁵⁶¹ Gençel Efe, "Tabip-Filozof Ebu Bekir Razi Ve Tıbbı Kazandırdıkları", 99; Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 169; Kahya-Demirhan Erdemir, *Bilim Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2000), 44.

⁵⁶² Ebû Bekir er-Razi, ilaç üretimi sırasında gerçekleştirdiği deneyler ve gözlemler sonucunda sülfat asidini, yani halk arasında bilinen adıyla hamız-ı kibriki keşfetmiştir. Ünver, *Tıp Tarihi, Tarihten Önceki Zamandan İslam Tababetine ve İslam Tababetinden XX.*, 81; Ögen, "Râzî", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 276; Tekeli, Sevim vd., *Bilim Tarihine Giriş*, 151-152.

⁵⁶³ Gençel Efe, "Tabip-Filozof Ebu Bekir Razi Ve Tıbbı Kazandırdıkları", 96-97; Mahmut Kaya, "Râzî Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2007), 34/484.

⁵⁶⁴ Hasan Doğruyol, "İbnü'l Cezzâr, Ebu Ca'fer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2000), 21/1-3.

İlk tıp eğitimini babası İbrâhim b. Ebû Hâlid, amcası Ebû Bekir ve Ağlebîler⁵⁶⁵ döneminin önde gelen hekimlerinden İshak b. Süleyman el-İsrâîlî ve Ziyâd b. Halfûn'dan dersler almıştır. Dönemin en iyi hocalarından dersler alan İbnü'l Cezzâr, büyük bir kitap tutkunuydu. Hekim vefat ettiğinde her birini ancak birkaç kişinin güçlükle taşıyabileceği altı yüz sandık kitap bırakmıştır. Bu sandıklar içerisinde almış olduğu ve yazdığı ceylan derilerinden yapılmış on iki buçuk ton ağırlığında parşömen tomarı mevcuttur. İbnü'l Cezzâr'ın kütüphanesinde çeşitli bilimlere ait eserleri mevcuttur. Söz konusu bu durum hekimin kütüphanesinin zenginliğini ve öğrenme merakını göstermektedir. Bunun yanı sıra İbnü'l Cezzâr'ın kitaplara olan tutkusu o kadar büyüktü ki bu durum bazen yolculuk yapmasını engellemiştir. Örneğin bir gün Buhara Sultanı İbnü'l Cezzâr, saraya davet edilmiştir. Özel eşyalarıyla birlikte taşınması gereken kütüphanesi o kadar büyüktü ki, ancak dört yüz deve tarafından taşınacağından dolayı daveti reddetmiştir⁵⁶⁶.

İbnü'l Cezzâr, iyi bir okur, seyahat etmeyi seven ve yardımsever bir hekim olarak tanınmıştır. Boş zamanlarını fakir ve muhtaçlara ayırmış ve onlarla yakından ilgilenmiştir. Ayrıca hastalarını evinde muayene etmiş, yoksul hastaların ücretsiz muayene etmiş, Reşîk adında bir eczacı aracılığıyla hazırladığı ilaçları ücretsiz olarak dağıtmıştır. İslam dünyasında cüzzam hastalığını ayrıntılı bir şekilde açıklayan yardımsever bir hekim olarak tanınan Cezzâr, Batı literatüründe *Aburafar*, *Ybnezizar* ve *Abincali* isimleriyle bilinmektedir. Bu bağlamda hekimin tıbbi bilgi ve becerilerini yalnızca kendi toplumuyla sınırlı kalmayıp, Batı dünyasında da büyük saygı görmüştür. İslam tıbbının önemli bir temsilcisi olan bu hekim, cüzzamın tanısı ve tedavisi konusunda kayda değer çalışmalar yapmıştır. Cüzzam salgını ile ilgili bilgi birikimlerini *Fakirler İçin Seyahat Kitabı* adlı eserinde bir araya getirmiştir. *Fakirler İçin Seyahat Kitabı*'nda İbnü'l Cezzâr, yapmış olduğu seyahatler esnasında sık sık karşılaştığı hastalıkların isimleri, tanıları ve tedavileri hakkında bilgileri kısa ancak açık bir şekilde anlatılmıştır. Eserde yalnızca cüzzam hastalığıyla sınırlı kalmayıp birçok hastalığın adı, teşhisi ve tedavisi hakkında detaylı bilgiler bulunması kitabın

⁵⁶⁵ Ağlebîler: Fatimi Devlerinden önce Kuzey Afrika bölgesinde 800-909 yılları arasında hüküm süren İslam hanedanı. Detaylı bilgi için bkz. Özaydın, "Ağlebîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1988), 1/475-478.

⁵⁶⁶ Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilmine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*, 55; Ögen, "İbni Cessar", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 142-143; Hasan Doğruyol, "İbnü'l Cezzâr, Ebu Ca'fer", 21/1-3.

diğer hekimler tarafından merak edilmesine ve sıkça başvurulmuş bir kaynak olmasına neden olmuştur. Eser, Latince, Yunanca ve İbranice dillerine çevrilmiştir⁵⁶⁷.

3.1.3. Sâbit b.Kurre

Ebü'l-Hasen Sâbit b. Kurre b. Zehrûn (Mervân) es-Sâbî el-Harrânî, 836 yılında Harran'da dünyaya gelmiş, 901 yılında Bağdat'da vefat etmiştir. Kurre, astronomi, mekanik, felsefe, tercümanlık, tıp ve matematik alanlarında uzmanlaşmış önemli çalışmalar yapmıştır. İslam matematiğinin oluşumuna katkı sağlayan Harranlı matematikçilerden birisidir. Çağının en iyi astronomi bilginlerinden biri olan Kurre ölçüm ve keşifleri ile çağına damgasını vurmuştur. Halife Mem'un tarafından dünyanın yarıçapını ölçmek için görevlendirilmiştir. Astronomi ilminde birçok keşif ve buluşlara imza atan Kurra tıp ilmi başta olmak üzere diğer pozitif bilimlerde de çalışmalar yürütmüştür. Çalışmalarını son derece geniş ve hoşgörüyü yürüttüğünden dolayı Halife Mutasım tarafından "*Ebü'l Hasan*" lakabı verilmiştir. Sâbit b. Kurre, felsefe, matematik, astronomi, tıp ve tabiat üzerine tercüme ve telif eserler ile de katkıda bulunmuştur. Bilim tarihçisi, astronom ve matematikçi Sâlih Zeki'e göre, Kurre'nin bu alanlarda yaklaşık yüz elliye yakın eseri mevcuttur. Ayrıca Huneyn b. İshak ile birlikte İslam medeniyetinde en iyi iki tercüman olarak kabul edilmiştir. Hatta Kâtib Çelebi, Sâbit b. Kurre'nin tercüme etmiş olduğu eserler olmasaydı hiç kimsenin hikmete dair Yunanca eserlerden yararlanamayacağını söylediği ve onun tercüme etmediği kitapların öylece kalacağını ifade etmiştir. Bu ifadeler Sâbit b. Kurre'nin çevirilerinin ne kadar önemli ve etkili olduğunu vurgulamaktadır. Amerikalı araştırmacı Will Durant ise Kurra'yı, tıp ve astronomi alanlarında uzman olduğu ve çağının en büyük bilim insanlarından biri olarak görmüştür⁵⁶⁸.

Sâbit b. Kurre, tıp alanında önemli çalışmalar yapmış, tıp ilmine birçok yenilik kazandırmıştır. Örneğin çiçek ve kızamık hastalıklarını ilk tanımlayan kişidir. Ebû Bekir er-Razi'ye ait olduğu bilinen kızıl ve kızamıkla ilgili ilk bilgileri Sabit bin Kurra'ya borçluyuz. Er-Râzî Kurra'nın kızıl ve kızamık ile ilgili birikimlerinden

⁵⁶⁷ Kuzey Afrika Denizi Filosuna hekim olarak katılmış, Güney Fransa, Kuzey İspanya, Orta-Kuzey İtalya ve St. Petere'ye kadar uzanan seyahatler yapmıştır. Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilmine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*, 55; Ögen, "İbni Cessar", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 142-143; Hasan Doğruyol, "İbnü'l Cezzâr, Ebu Ca'fer", 21/1-3.

⁵⁶⁸ Ögen, "Sabit Bin Kurra (?-901)", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 281; Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilmine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*, 47; Tekeli, Sevim dğr. *Bilim Tarihine Giriş*, 133.

faydalanarak bu hastalıkları birbirinden ayırt etmiştir. Bu bağlamda kızıl ve kızamığı ilk keşfeden Sabit bin Kurra’dır. Hatta *Kitabü’z-Zahire fi İlmi’t-Tıbb* adlı eserinde:

Ateş şiddetlenir ve süreklilik kazanır. Nabızlar dolar, yüzde atmaya başlar. Kulcal damarlar şişer, yemek borusunda şişkinlik, ağızda tatlılık görülür. Burun akar, mafsallar ve sırt sertleşir. Hastalık mor, kara, yeşil ve sarı renkte olursa tehlikeli, kırmızı ve yuvarlak olursa tehlikesizdir. Genellikle üç gün içerisinde ortaya çıkar ve ateş düşmeye başlar. ifadeleriyle bu iki hastalığın belirtilerini ayrıntılı bir şekilde açıkladığı görülmektedir ⁵⁶⁹.

3.1.4. Ebu’l Kasım Halaf Bin Abbas Zehravi

Ebu’l Kasım Halaf bin Abbas Zehravi, Endülüs Devleti’nin ve İslam dünyasının en meşhur hekimlerinden birisidir. Hekim’in doğum tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber yaklaşık 939 yılında doğduğu ve 1013 yılında vefat ettiği bilinmektedir. Hekim, doğduğu yer olan ez-Zehravi kasabasından dolayı Zehravi lakabını almıştır. Dolayısıyla asıl ismi Ebu’l Kasım Halaf Bin Abbas olmasına rağmen, genellikle Zehravi olarak bilinir. Dönemine damgasını vuran önemli bilim insanlarından biri olan Zehravi, bilgi birikimi ve başarıları çevre medeniyetler ile sınırlı kalmamış ismini Avrupa’da da duyurmuştur. Avrupa dünyasında ise *Abbulcasis* veya *Albucasis* olarak bilinir⁵⁷⁰.

Zehravi, döneminin en meşhur âlimimlerinden biri olan el-Mecruti’dan dersler almıştır. Almış olduğu dersler neticesinde ameliyatlarda üstün başarılar göstermiştir. Nitekim İslam ve Avrupa dünyasında döneminin önemli cerrahlarından biri olmuş, Orta Çağ tıp dünyasına yeni görüş ve yöntemler kazandırmıştır. Örneğin Zehravi kedi bağırsağını ilk defa ameliyat ipliği olarak kullanmıştır. Bu yöntem, günümüze kadar gelmiş ve cerrahlar tarafından kullanılmıştır⁵⁷¹.

Zehravi, tıp alanında birçok eser kaleme almıştır. Kaleme almış olduğu eserlerinde ameliyatlar hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır. Ayrıca ameliyatlarda kullanılan alet ve edavatları hem anlatmış hem de resimler ile tanıtmıştır. Zehravi’nin en önemli tıp eserlerinden birisi olan *Kitâbü’t-Taşrîf li-men ‘aceze ‘ani’t-te’lif*

⁵⁶⁹ Ögen, “Sabit Bin Kurra (?-901)”, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 281; Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilmine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*, 47.

⁵⁷⁰ Kahya, “Zehrâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 2013), 44/189; Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, 172-73; Şaban Ögen, “Zehrâvî”, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, (İstanbul: Yeni Asya yayınları, 1987), 306.

⁵⁷¹ Kahya, “Zehrâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 189-190; Tekeli, Sevim dğr-Bilim Tarihine Giriş, (Ankara: Nobel yayıncılık, 2009), 166; Ağırakça, Ahmet, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, (İstanbul: Akdem yayınları, 2004), 308-309.

(*te'âlîf*) bir tıp ansiklopedisi niteliğindedir. Eser, tıbbın genel prensiplerinden cerrahiye kadar geniş bir yelpazede bilgi sunmaktadır. Eser otuz kısımdan (makaleden) oluşur. İlk makalede temel tıp bilgilerini kapsarken, ikinci makalede üç yüz yirmi beş hastalığın belirtileri ve tedavileri hakkında detaylı bilgiler verilmiştir. Üçüncü makaleden yirmi beşinci makaleye kadar olan kısımlarda ilaçların hazırlanması, kullanımı ve faydaları üzerine bilgilere yer verilmiştir. Yirmi altıncı makalede hastalıklara uygun gelen besin maddeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Yirmi yedinci makalede bitki ve hayvansal gıdalardan elde edilen ilaçlardan, yirmi sekizinci makalede bu ilaç tabletlerinin yapımı ile ilgili detaylı bilgiler verilmiştir. Yirmi dokuzuncu makalede yapılan ilaçların isimleri ve muadilleri, kullanımları ve ilaçların gramları hakkında bilgiler sunulmuştur. Son makalede cerrahlık ve cerrahi unsurlar hakkında bilgilere yer verilmiştir⁵⁷².

Kitâbü't-Taşrîf, İslam dünyasından çok Batı'da etkili olmuştur. Bu yüzden de farklı dillere çevrilmiştir. Örneğin eserin otuzuncu bölümünde yer alan cerrahi alanı ile ilgili bilgiler Cremonalı Gerard tarafından *Chirurgia* adıyla Latinceye tercüme edilmiştir. Latince tercümeden hemen sonra yazma nüshalar ise İspanya, İtalya ve Fransa'ya yayılmış XV.- XVI. yüzyıllarda defalarca basılmıştır. Eserin ilk iki bölümü ise XIII. yüzyılın ortalarında İbrânîceye çevrilmiş hemen ardından da Latinceye çevrilerek yeniden yayımlanmıştır. Yine aynı yüzyılın sonlarına doğru eserin eczacılığa dair bölümü Cenovalı Simon ve Turtuşalı Abraham Judaeus tarafından Latinceye tercüme edilmiştir. Latince versiyonu Marianne Engeser tarafından Almancaya tercüme edilmiş ve açıklamalarla birlikte yeniden yayımlanmıştır. Bu çeviriler haricinde birçok dile çevirilen eserin bazı el yazma nüshaları İstanbul, Bağdat, Kahire, Şam, Rabat, Londra, Paris, Oxford, Vatikan, Venedik ve Bolonya kütüphanelerinde sergilenmektedir⁵⁷³.

Zehravi, ortopedi, nöroloji, göğüs ve kardiyoloji, kulak-burun-boğaz, göz hastalıkları, kanser vb. birçok hastalıkları tedavi etme konusunda uzmanlaşmıştır.

⁵⁷² İbrahim Sarıçam- Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Ankara: TDV yayınları, 2013),178; Kahya,“Zehrâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 189-190; Tekeli, Sevim dğr. *Bilim Tarihine Giriş*,166.

⁵⁷³ Detaylı bilgi için bkz. Kahya, “ Zehrâvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 189-191; Şaban Ögen, “Zehrâvî”, *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*,309.

Ayrıca kadın hastalıkları, zehirlenme, cilt hastalıkları ve humma hastalığı hakkında teşhis ve tedavi yöntemlerine dair bilgilerden de bahsetmiştir⁵⁷⁴.

3.1.5. Ebu Ali El-Hüseyin Bin Abdullah İbn-i Sînâ

İbn-i Sina, yaklaşık 370 (980-81) yılında Buhara yakınlarındaki Efşene köyünde doğan İbn-i Sînâ, Haziran 1037'de elli yedi yaşında hayata veda etmiştir. Mezarı, günümüzde İran sınırları içinde yer alan Hamedan'da bulunmaktadır⁵⁷⁵.

Ebu Ali el-Hüseyin bin Abdullah İbn-i Sînâ, hekim filozof ve şairdir. Dönemin önemli bilim insanlarından birisi olan İbn-i Sînâ aynı zamanda Türk-İslam dünyasının düşünce ve bilim tarihinin en seçkin âlimlerinden birisidir. Türk-İslam dünyasının yanı sıra Batı dünyasının yakından takip ettiği ve tanıdığı bir isim olan İbn-i Sînâ, batıda *Avicenna* olarak bilinir ve erken modern tıbbın babası olarak nitelendirilmiştir⁵⁷⁶.

Büyük bir Türk bilgini olan İbn-i Sînâ, olağanüstü bir zekaya sahiptir. Henüz on yaşındayken Kur'an-ı Kerim'i ezberlemiş, on sekiz yaşında ise çağının bütün ilimlerini öğrenmiştir. Elli yedi yaşında vefat eden İbn-i Sina, Hemedan'da yüz elli den fazla eser bırakmıştır. Eserleri Latinceye ve Almancaya tercüme edilmiştir. Elli yedi yıllık yaşamına sayısız başarılar sığdıran hekim döneminin tanınmış bilim insanlarından birisi olarak Samanoğulları başta olmak üzere birçok Orta Çağ devletlerinde farklı farklı kademelerde görev yapmıştır. Ayrıca Orta Çağ tıp dünyasında, ürettiği yeni yöntem ve teorilerle dikkat çeken İbn-i Sînâ, kaleme aldığı eserlerle de döneminin önde gelen hekimlerinden biri olmuştur. Yazmış olduğu

⁵⁷⁴ Karabaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, 211-13; Ağırakça, Ahmet, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, 309.

⁵⁷⁵ Detaylı bilgi için bkz. Ömer Mahir Alper, "İbn-i Sina Tıp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20/ 319-322; Nihat Keklik, "Türk İslam Filozofu İbn Sina (980-1037) Hayatı ve Eserleri", *Felsefe Arkivi*, 22/23, (2012), 1-53; Hilmi Özden, "Büyük Türk Bilgini İbn-i Sînâ," *OsmanGazi Tıp Dergisi Türk Tıbbına Hizmet Vern Bilim İnsanları Özel Sayısı*, (2023), 4-22.

⁵⁷⁶ Amerika'lı araştırmacı Will Durant İbn Sina'yı İslam ilim ve tefekkürünün beş büyük dâhisinden birisi olduğunu şöyle ifade etmiştir; "*Ortaçağ'da İbni Sînâ tıp yazarlarının en büyüğü. Beyrûnî en büyük astronom. İbni Heysem en büyük optik âlimi. Câbir herhalde en büyük kimyâger idi. Bugün batı'da pek az kişinin bildiği nu beş isim, o zamanki bilinen dünyanın en meşhurlarıydı. Bundan da Batı tarihçiliğinin ne derecede kendi içine kapanık, "köylü" kaldığını anlayabiliriz.*" Öğen, "İbni Sina", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 176; Keklik, "Türk İslam Filozofu İbn Sina (980-1037) Hayatı ve Eserleri", *Felsefe Arkivi*, 1-2; Maria Conforti, "Uygulamalı Metne: Arap Tıbbının Hocaları", *Orta Çağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, 504; Murad Ahmad Khan vdr., "İbn Sina And The Roots Of The Seven Doctrines Of Preservation Of Helth", *Acta Med Hist Adriat*, 13/2, (2015), 88.

eserler hem İslam dünyasında hem de Avrupalılar tarafından ders kitabı olarak okutulmuştur. İbn-i Sînâ sadece tıp alanında uzmanlaşmamış aynı zamanda felsefe, matematik, astronomi, fizik, kimya ve müzik alanlarında da bilgi ve becerileriyle de tanınmıştır⁵⁷⁷. Fakat her ne kadar farklı alanlarda da ün yapmış olsa da tıp alanında yapmış olduğu çalışmaları diğerlerinden hep ayrı tutulmuş ve ön plana çıkmıştır. Örneğin tıp alanında tüm dünyada tanınan eseri *el-Kanun fi't-tıb* da hekimin tıbbi tecrübeleri ve hastalıklara dair bilgiler detaylı bir biçimde kaleme almıştır. Eser Batı dünyasında *Canon Medicina (el-Kanun fi't-tıb)* olarak tercüme edilmiş ve altı yüzyıl boyunca Batılı hekimlerin pusulası olmuştur. Bu bağlamda Avrupalı hekimler, İbn-i Sînâ'nın eserlerinden ilham alarak çalışmalarını sürdürmüştür. Ancak özgün katkılar yapma konusunda yetersiz kalmışlardır. Bu nedenle İbn-i Sînâ'nın yazmış olduğu eserler hem döneminin tıp dünyasına hemde günümüz tıp dünyasına önemli bir miras olarak kabul edilmiş, İbranice, Latince, Farsça, Türkçe ve farklı Batı dillerine birçok kez çevrilmiştir⁵⁷⁸.

İbn-i Sînâ'nın kaleme almış olduğu başlıca eserleri ele aldığımızda; *Eş-Şifâ*, İbn-i Sînâ'nın en büyük ve en sistemli eseridir. Eser on sekiz ciltlik bir ansiklopedidir. Eser adına rağmen tıptan çok matematik, fizik, metafizik, teoloji, ekonomi, siyaset ve musiki konularını kapsamaktadır. *En-Necât, El-İşârat*

⁵⁷⁷ İbn-i Sînâ, çocukluğundan itibaren çeşitli disiplinlerde dersler almaya başlamış ve özellikle on altı yaşından itibaren tıp ilmiyle yakından ilgilenmiştir. On yedi yaşında ise tıp alanında kendini geliştirerek adını duyurmayı başarmıştır. Mesela Samani Devleti Sultanı Nüh b. Mansûr hastalandığında, dönemin en iyi hekimleri sultanı iyileştirememiştir. Henüz yeni yeni ün kazanan İbn-i Sînâ, sultanı tedavi etmek üzere saraya çağırılmış ve başarılı bir şekilde tedavisini gerçekleştirmiştir. Bu olay İbn-i Sînâ'nın kariyerinde bir dönüm noktası olmuş, Samani Sarayı'nın doktoru olarak atanmasını sağlamıştır. Böylece sarayın özel kütüphanesindeki eserleri inceleme fırsatı bulmuş ve tıp ilminde büyük ilerlemeler kaydetmiştir. On altı yaşından yirmi iki yaşına kadar tıp alanında hızla ilerleyen İbn-i Sînâ, babasının vefatıyla üç yıl süren buhranlı bir döneme girmiştir. Bu dönemde, hem babasının kaybı hem de Samani Devleti'nin zayıflayıp yıkılması sonucunda, düşük dereceli memuriyetlerde çalışmıştır. Ancak bu zorlu süreçte tıp ilminden vazgeçmemiş, çalışmalarına devam etmiş ve tıp üzerine derinleşerek eserler yazmaya başlamıştır. Bu üç yıllık buhran döneminin ardından yirmi beş ila otuz iki yaşları arasında Buhara dışına çıkarak Özbekistan ve Türkmenistan şehirlerini ziyaret etmiştir. Bu seyahatler, İbn-i Sînâ'nın bilgi birikiminin derinleşmesine ve zihinsel olarak beslenmesine önemli katkılar sağlamıştır. Seyahatlerinin ardından, otuz iki yaşına geldiğinde hem felsefe hem de tıp alanlarında olgunluk dönemine ulaştığı düşünülmektedir. Diğer bilim dallarıyla da ilgilenen İbn-i Sînâ, filozofluk ve bilginlik sınırlarını aşmış, politika alanında da dolaylı görevler üstlenmiştir. Politika işleriyle yakından ilgilenen İbn-i Sînâ, vezirlik gibi yüksek devlet kademelerinde görev yapmıştır. Buna rağmen pozitif ilimden uzaklaşmamış, gündüzleri siyasetle, akşamları ise ilimle uğraşarak önemli eserler kaleme almıştır. Keklik, "Türk İslam Filozofu İbn Sina (980-1037) Hayatı ve Eserleri", Felsefe Arkivi, 1-29; Ömer Mahir Alper, "İbn-i Sina Tıp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20/ 319-322.

⁵⁷⁸ Eserin orijinal dili Arapça'dır. Ayrıca eser Türkçeye 18. yüzyılda hekim Tokatlı Mustafa Efendi tarafından çevrilmiştir. Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, 201.

ve *"tTenbihât*, İbn-i Sînâ'nın hayatının sonlarına doğru felsefe sistemini gözden geçirdiği ve düzeltmeler yaptığı bir eserdir. *Danışnâme-i Âlâi El-Mebde* ve *"l-Me"âd*, felsefe üzerine kaleme almış olduğu bu eser varlık felsefesini konu edinmiştir. *El-Hikmetü"l-Arûziyye*, felsefe ve bilim tarihi üzerine görüşlerini kaleme almıştır. *Ahvâlü"n-nefs*, felsefe tarihinde klasik psikoloji üzerine yazılmış en uzun makalelerden birisidir. *Esbâbu Râd* ve *"l-Berk*, mantık, tabiat ve ilahiyat olmak üzere üç bölümden oluşur. *Ed-Düstûru"t-Tıbbî*, *Esraru"s-Salât*, *En-Nebât* ve *"l-Hayevân*, *Kitabü"l-Necat* (*Kurtuluş Kitabı*), *Risale fi-İlmü"l-Ahlak*, *Kitâbü"l-İnsâf*, *Esbâbu Hudûsi"l-Hurûf*, *Hay b. Yakzân*, *El- İnşâf*, *El-Hidaye*, *El-Kulunç*, *El-Hikmetü"l-Arûziyye*, *Ahvâlü"n-nefs*, *Lisanü"l-Arab*, *Esraru"s-Salât*, *En-Nebât* ve *"l-Hayevâ*, *Esbâbu*, *Râd* ve *"l-Berk*, *Ed-Düstûru"t-Tıbbî*, *Aksamu"l-Ulumi"l-Akliyye*, *Risale fi"l-Hudud*, *İsbatu"n*, *Nubavve*, *Risale fi"l-Kader*, *Kitab fi"s-Siyaset*, *Risale fi"l-Âşk*, *el-Ahd*, *el-İsaretu ila*, *Ilmi"l-Mantık*, *el-Hidaye* ve tıp dünyasını damgasını vuran *el-Kanun fi"t-Tıbb* adlı eserleri mevcuttur. İbn-i Sînâ bu eserinde fizyoloji, hijyen, tedavi ve farmakoloji konularını üzerine yoğunlaşmıştır⁵⁷⁹. Ansiklopedik bir eser niteliğinde olan *el-Kanun fi"t-tıb* beş ciltten oluşmaktadır. Birinci cildinde anatomi ve koruyucu hekimlik, ikinci cildinde basit ilaçlar, üçüncü cildinde patolojik bilgiler, dördüncü cildinde ilaç ve cerrahi metotlar üzerinde durmuş son cildinde ise ilaç terkipleri hakkında detaylı bilgiler aktarmıştır⁵⁸⁰.

İbn-i Sînâ, tıp alanında birçok hastalığın tedavisi için yeni metotlar geliştirmiştir. Ayrıca hastalıkları ilk defa sınıflara ayırarak ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır. Bu araştırmalarının yanı sıra salgın hastalıklar üzerine de önemli çalışmalar yapmıştır. İbn-i Sînâ, dönemin salgın hastalıkların önlenmesinde ve tedavisinde önemli bir rol oynamış, salgın hastalıkların gözle görülmeyen en küçük mikroorganizmalar tarafından oluşturulduğunu ve nasıl yayıldığını tespit etmiştir. Örneğin veba salgınının fareler tarafından çevreye yayıldığını gözlemlemiş ve hastalığın bulaşıcı bir özellik taşıdığını hatta fareler üzerindeki basiller tarafından

⁵⁷⁹ Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilmine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*, 68; <https://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Yazar/4242/ibni-Sina,-Huseyin-b.-Abdullah-b.-Sina->

⁵⁸⁰ Demirhan, "İbn Sina ve Afyon Hakkındaki Fikirleri", *I. Uluslararası İbn Sina Sempozyumu*, Ankara Başbakanlık Basımevi Toplantı Bildirileri Dizisi, (1983), 367; Murad Ahmad Khan vdr. "İbn Sina And The Roots Of The Seven Doctrines Of Preservation Of Helth", *Acta Med Hist Adriat*, 13/2, (2015), 88-90; Tekeli, Sevim dğr., *Bilim Tarihine Giriş*, 198; Terzioğlu, "İbn Sînâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 332-33.

çevreye yayıldığını keşfetmiştir⁵⁸¹. Veba salgının yanı sıra sıtma salgını üzerine de gözlemlerde bulunan hekim, çevresel koşulların hastalık üzerindeki etkisine dikkat çekmiş ve bu hastalığın genellikle bataklık, sazlık gibi alanlarda daha sık görüldüğünü gözlemlemiştir. Ayrıca İbn-i Sînâ, bataklık ve sazlık gibi alanlarda sivrisineklerin yoğun olduğunu tespit etmiş ve bu bölgelerin sıtma hastalığının yayılmasında kritik bir rol oynadığını gözlemlemiştir. Veba ve sıtma salgınının yanı sıra cüzzam hastalığı üzerine de çalışmalar yürüten hekim bu salgını zührevi bir hastalık olarak tanımlamış, hatta cilt lezyonları olarak sınıflara ayırmıştır. Ayrıca hastalığın yavaş ilerleyen ve zamanla ciddi hasarlara yol açabilen bir enfeksiyon hastalığı olarak tanımlamıştır. İbni Sina, hastalığın genellikle temas ve solunum yoluyla bulaşabileceğini belirtmiş ve tedavi edilmediği durumlarda ciddi sakatlıklara, organ hasarına neden olabileceğini ifade etmiştir. Bu hastalıkların yanı sıra verem hastalığı üzerine de çalışmalar yürüten hekim ilk defa verem hastalığının bulaşıcı bir hastalık olduğunu teşhis etmiştir. Ayrıca menenjit hastalığı hakkında bilgiler de yine hekim İbn-i Sina tarafından teşhis edilmiştir. Hekim İbn-i Sînâ sadece hastalıklara tanı koymakla yetinmemiş aynı zamanda bu hastalıkların nasıl tedavi edilmesine dair de detaylı bilgiler aktarmıştır⁵⁸².

3.1.6. Ebu Osman Said Bin Abdurrahman İbn-i Abdirabbihî

Ebu Osman Said Bin Abdurrahman İbn-i Abdirabbihî, 10. yüzyılda Endülüs'te yaşamış ünlü bir bilim insanıdır. Hayatıyla ilgili detaylı bilgiler sınırlı olsa da, çalışmaları hakkında bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. İbn-i Abdirabbihî hekimlik, astronomi ve şairlik alanlarında çalışmalar yapmıştır. Bilhassa tıp alanında önemli çalışmalar yapan hekim sıtma hastalığı konusunda özgün bir tedavi yöntemi geliştirmiş, meslektaşları tarafından iyileştirilemeyen sıtma hastalarını tedavi etmesinden dolayı bu alanda ün kazanmıştır. Hekim'in tıp alanında *Kitab el-*

⁵⁸¹ Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler*, 235; *Avicenna İbn-i Sina'nın Şifa Kitabı*, 60-63; Tekeli, Sevim dğr., *Bilim Tarihine Giriş*, 198-199. Ayrıca hekimin veba salgını karşı tutumunu anlatan bir flimde çekilmiştir. Veba salgınının yayılışını betimleyen bir yapım olan *Hekim: İbn-i Sînâ* filmi, Noah Gordon'un *The Physician-İbni Sînâ'nın Talebesi Hekim* adlı eserinden uyarlanarak 2013 yılında Alman yapımı olarak çekilmiştir. Bu film, İbn-i Sînâ'nın yaşadığı dönemin sosyo-kültürel atmosferini ve veba salgınına karşı uyguladığı tıbbi yöntemleri detaylı bir şekilde incelemektedir. Aynı zamanda böyle yapımlar geçmiş ile günümüz arasında bir köprü kurarak, tarihsel olayların sanatsal yansımalarını görsel bir şekilde sunmaktadır.

⁵⁸² Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, 211-12; Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, 234-35; Ögen, "İbn-i Sina", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 179,183.

Akrıbadin: Tıbbā dair, Tealik ve mücerrebat fi'l-tıbb: Tıbbā dair, Ürcuzettün fi'l-tıbb: Tıbbā dair adlı eserleri mevcuttur⁵⁸³.

3.1.7. İbn Rüşd

İbn Rüşd, 1126 yılında Kurtuba şehrinde dünyaya gelmiş, 1198 yılında hayatını kaybetmiştir. İbn Rüşd Marakeş'e defin edildiği ancak definin Marakeş'de kalmadığı vefatından üç ay sonra doğum yeri olan Kurtuba'ya defnedildiği düşünülmektedir⁵⁸⁴.

İbn Rüşd, filozof ve hekim kimliğiyle tanınan bir düşündürdür. Din, tabiat, mantık ve psikoloji ile yakından ilgilenmiş önemli eserler kaleme almıştır. Ayrıca çeşitli devlet işlerinde ve saray hekimliği görevinde bulunmuştur. Birçok devlet kademesinde görev almasına rağmen hiçbir zaman ilim ile uğraşmayı bırakmayan İbn Rüşd, kaleme aldığı eserleriyle hem çağdaşları arasında hem de Batı dünyasında ün kazanmıştır. Kazanmış olduğu bu ün Kıta Avrupasına kadar ulaşmış ve Avrupalılar tarafından *Averoes* olarak tanınmıştır⁵⁸⁵.

İbn Rüşd, tıp alanında yenilikçi yöntem ve teknikler geliştirmiş, rutin hastalıklar başta olmak üzere salgın hastalıkların tedavisiyle ilgilenmiştir. Bilhassa çiçek hastalığı üzerine araştırmalar yapmış, hastalıktan dolayı vücutta meydana gelen fiziksel ve zihinsel etkilerin nedenlerini ve sonuçlarını açıklamıştır. Ayrıca, zehirlenme konusunda da kendini geliştirmiş ve farmakoloji alanına ilgi göstermiştir. Bu ilgi ve merakı sonucunda farmakoloji üzerine eserler yazmış, zehirlenmelere karşı panzehiri üretmiştir. Bu bağlamda tıp alanında saygınlık kazanmıştır. Eserleri, başta Latince olmak üzere birçok Avrupa diline çevrilmiştir⁵⁸⁶.

⁵⁸³ Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, 72-73.

⁵⁸⁴ İbn Rüşd'ün ismi, Endülüslü Yahudiler tarafından Aben Roşd olarak telaffuz edilmiştir. Bu isim İspanyollar tarafından Aven Roşd olarak değiştirilmiş ve bu formdan Latince'ye Averroes veya Latince dilbilgisi kurallarına uyarlanarak Averroys şeklinde aktarılmıştır. Bakkal, "İslam Tıp Tarihinde İbn Rüşd", *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek II*, (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü ve İlahiyat Fakültesi Dekanlığı, 2009), 457-468; H. Bekir, Varlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV yayınları, 1999), 20/257; Ağırakça, *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*, 344; Detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Sarıoğlu, *İbn Rüşd*, (İstanbul: İsam yayınları, 2019).

⁵⁸⁵ Bakkal, "İslam Tıp Tarihinde İbn Rüşd" *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*, 458-459; Ögen, "İbni Rüşd", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 173.

⁵⁸⁶ Bakkal, "İslam Tıp Tarihinde İbn Rüşd", *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek*, 462.

İbn Rüşd, tıp alanında yirmi üç eser kaleme almıştır. Ancak bu eserlerden sadece on dördü günümüze ulaşmıştır. Bu eserler arasında en tanınmış olanı *el-Külliyat fi't-Tıp*'tır. *El-Külliyat fi't-Tıp*, bir ansiklopedi niteliğinde olup yedi temel bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerde anatomi, sağlık, hastalık, semptomlar, ilaç ve besinler, koruyucu hekimlik ve tedavi konularını açıklamıştır. Böylece İbn Rüşd, tıbbın teorik yönleri ve genel konularını kitabında işlemiştir. Bunun yanı sıra hastalıklarla ilgili ayrıntılı görüşlerini ayrı bir eserde ele almaya planlamış muhtemelen vakit bulamamıştır. Nitekim eserinin sonunda belirtildiğine göre meslektaşı Endülüslü Ebû Mervân İbn Zühr'e işi devretmiş ve ondan kendi *el-Külliyât*'ında kullandığı yöntemi kullanarak her organın hastalıklarını tedavi yöntemlerini açıklayan bir eser yazmasını istemiştir⁵⁸⁷.

3.1.8. İbnü'n Nefis

İbnü'n Nefis, 1210 yılında Dımaşk yakınındaki Kareşiye'de dünyaya gelmiş, 1288 yılında hayatını kaybetmiştir. Kareşiye'de doğduğundan *Kareşî*, Dımaşk'ta okuyup şöhretini kazandığı için de *Dımaşkî*, lakabı ile tanınmıştır⁵⁸⁸.

İbnü'n Nefis, tıp, gramer, mantık ve hukuk alanlarında eğitim almış, kendini geliştirmiştir. Çağının ünlü cerrahlarından birisi olmuştur. Birçok hastanede hekimlik yapan Nefis, ilk çalışma yeri Nureddin Zengi hastanesidir. Daha sonra Kalavun hastanesinde hekimlik yapmıştır. Hekimlik görevi boyunca hastaları ile yakından ilgilenmiştir. Örneğin hastalara ameliyat öncesi ve sonrasında başta hekimler olmak üzere hemşerilerin, hasta bakıcıların ve hastanın dikkat etmesi gereken tüm hususları detaylı bir biçimde açıklamıştır⁵⁸⁹.

⁵⁸⁷ *Külliyat fi't-Tıp*'ın, Arapça olarak Arapça kaleme alınmış bir eserdir. Tıp alanında önemli bir referans kaynağı olarak kabul edilen bu eser, Latince'ye çevrilmiş ve Batı üniversitelerinde yüzyıllar boyunca ders kitabı olarak kullanılmıştır. Eserin içeriği, tıp biliminin çeşitli yönlerini kapsamakta olup, dönemin tıbbi bilgilerini sistematik bir şekilde sunmaktadır. Bu özellikleriyle hem İslam dünyasında hem de Avrupa'da tıbbın gelişimine katkıda bulunmuştur. Karlığa, "el-Külliyât fi't-tıp", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV yayınları, 2002), 26/545-546; Göksu, *İslâm Filozoflarının Tıp Bilmine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*, 60-61; Ögen, "İbni Rüşd", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 174.

⁵⁸⁸ Kahya, "İbnü'n Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 175-76; Ögen, "İbnünnefis", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 198.

⁵⁸⁹ Kahya, *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim*, "İbn Nefis ve Eserleri Mucez", ed., Yavuz Unat, (Ankara: Lotos yayınları, 2008), 349; İbrahim Sarıçam-Seyfettin Erşahin, *İslam Medeniyeti Tarihi*, (Ankara:Türkiye Diyanet Vakfı, 2013), 177.

İbnü'n Nefis, küçük kan dolaşımı sistemini keşfetmiş, tıp tarihine damgasını vurmuştur. Ayrıca salgın hastalıkların çevreye yayılımını yakından incelemiş ve o güne kadar teşhis edilemeyen hastalıkları teşhis etmiş ve tedavileri hakkında yeni metotlar geliştirmiştir. Örneğin deri-zührevi hastalıkları, sıtma, cüzzam ve veba salgınları üzerine detaylı bilgiler vermiş, bitki özleri, perhizle tedaviler metotları önermiştir⁵⁹⁰. İbnü'n Nefis'in Tıp alanındaki eserleri; *el-Mûcez fi't-tıbb, Şerhu Teşrihi'l-Kânûn, el-Mûcez fi't-tıbb (Mûcezü'l-Kânûn), el-Mühezzeb fi'l-kuhli'l-mücerreb, Şerhu Fuşûli Bukrât, Risâletü'l-a'zâ, el-Muhtâr mine'l-ağziy, Şerhu Mesâ'ili Huneyn, Şerhu Taqdimeti'l-ma'rife, Bugyetü't-tâlibîn ve nüzhetü'l-mütetabbîbîn, Şerhu'l-Kânûn*"dur⁵⁹¹.

3.1.9. Lisanneddin Ebu Abdullah Muhammed Bin Abdullah Bin El-Fakih El-Hatip Said El-Selmani El-Ğırnati

Lisanneddin Ebu Abdullah Muhammed Bin Abdullah Bin El-Fakih El-Hatip Said El-Selmani El-Ğırnati'nin hayatı ile ilgili bilgiler oldukça kısıtlıdır. Buna rağmen El-Ğırnati'nin 1313 yılında doğduğu, 1374 yılında vefat ettiği düşünülmektedir. Din âlimi, hekim ve vezirlik görevlerinde bulunmuştur. Din alanındaki çalışmaları neticesinde *İbni Hatip* adıyla ün kazanmıştır. Din ilminin yanı sıra tıp ilmi ile de ilgilenen El-Ğırnati, çağının ünlü hekimlerinden birisidir. El-Ğırnati, din, tarih, siyaset ve tıp alanlarında birçok eser kaleme almıştır. Tıp alanında kaleme almış olduğu eserler; *Amel min tıbb li'men habbe fi sanaati'l tıbbiye, el-Mesaili tıbbiye, el-Mu'temid fi'l ağziya el-müfrede, el-Vusul li hıfz el-sıhha fi'l-fusul, el-yuseffi fi sanaati'l-tıbb*"dır. El-Ğırnati'nin tıp alanındaki eserleri arasında, veba hastalığı üzerine kaleme almış olduğu kitabı çağına ışık tutan bir eser olmuştur. Ğırnati'nin böyle bir eseri kaleme almasındaki en önemli etkenlerden biri 14. yüzyılda tüm dünyayı kasıp kavuran veba salgını olduğu düşünülmektedir. Ğırnati, eserinde salgın hastalıkların ciddiyetini vurgulayarak vebanın yayılmasını engellemek için karantina uygulanması gerektiğini cesur ve ikna edici bir biçimde

⁵⁹⁰ Tekeli, Sevim dğr., *Bilim Tarihine Giriş*, 200; Ögen, "İbnünnefis", *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*, 201.

⁵⁹¹ Kahya, "İbnü'n Nefis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 175-76.

açıklamıştır. Günümüzde eserin adı bilinmese de, veba salgını hakkında bilgiler içeren bir risale olduğu bilinir⁵⁹².

3.2. Avrupa Dünya'sında Salgın Hastalıklar Üzerine Çalışma Yapan Hekimler

Orta Çağ Avrupa'sında tıp biliminin gelişmi, ağırlıklı olarak 11. yüzyıl sonrasına kendini göstermiştir. Bu dönemde tıp çalışmaları belirgin bir şekilde hız kazanmış ve önemli ilerlemeler kaydedilmiştir. Yine Avrupa kökenli hekimlerin bu çalışmalara önemli katkılar sağladığı görülmektedir.

3.2.1. Paul of Aeginia

Aeginalı Paul veya Paulus Aegineta 625 yılında dünyaya gelmiş, 690 yılında vefat etmiştir. İskenderiyeli Paul of Aeginia, Doğu Roma imparatorluğunda uzun yıllar hekimlik yapmıştır. Antik Yunan tıbbının son büyük temsilcisi olan Paul, çağının en ünlü hekimlerinden birisidir. Çalışmaları Huneyn bin İshak tarafından 9. yüzyılda Arapçaya daha sonra Latinceye tercüme edilmiştir. Tıp ansiklopedisi niteliğinde olan *Opus magnum Epitome of Medicine*'yi kaleme almıştır. Eser, yedi cilt beş yüz on dokuz bölümden oluşmaktadır. Eserde hijyen uygulamaları, beslenme sorunları, hastaların özel beslenme ihtiyaçları, çeşitli ateş türleri ve bunlarla ilişkili durumlar, hastalıkların nedenleri, vücut sıvılarının akıntıları, kritik dönemler ve ateşle ilişkili diğer durumlar detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Ayrıca hekim, *Epitomae medicae libri septem (Yedi Kitaptaki Tıp Özeti)* adlı eseri de kaleme almıştır. Bunu yanı sıra Orta Çağ'da yaygın olarak görülen cüzzam salgını hakkında bilgi veren en eski Avrupa kaynakları arasında hekimin atıfları bulunmaktadır. Örneğin salgın hakkında iki bin kelime atıfta bulunmuştur. Bu durum cilt hastalıkları bölümünün yüzde on ikisini temsil etmiştir⁵⁹³.

⁵⁹² El-Ğirnatî'den sonra İspanya'nın Meria bölgesinde yaşayan tarihçi, şair ve Tabib İbni Hatime'de bu konu üzerine bir risale kaleme almış ve veba salgınının bulaşıcı olduğuna dair insanları aydınlatmıştır. Karakaş, *Müsbet İlimde Müslüman Âlimler (Sekizinci Asırdan Onsekizinci Asra Kadar)*, 420-21.

⁵⁹³ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, 48; Detaylı bilgi için bkz. Konstantinos Markatos dğr., "Paul of Aegina (625-690): His Work and His Contribution to Neurologic Surgery: Trephinations and Laminectomies in the Dark Ages", *World Neurosurgery*, 109, (2017), 338-341; Berrin, Okka, "Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah Ve Tıp Doktoru", *Genel Tıp Dergisi*, 25/1, (2015), 33-39.

3.2.2. Ugo Borgognoni de Lucca

1160 ile 1259 yılları arasında yaşamış olan Ugo Borgognoni de Lucca, Orta Çağ Avrupa'sının saygın cerrahlarından birisidir. Bologna Üniversitesi'nde tıp eğitimi almıştır. Haçlı Seferleri sırasında askeri cerrah olarak görev yapmış ve savaş alanında yaralıları tedavi etmiştir. Sefer sırasında kafatasındaki yaraları tedavi ederken, yarayı iyileştirmek için enfeksiyonun önlenmesi gerektiğini keşfetmiştir. V. Haçlı seferi sırasında Brienne Kralı John Bolognese'nin saha çavuşu olarak kuşatmaya katılmıştır. Bu seferler sırasında orduda veba salgını yaşanmıştır. Muhtemelen Ugo Borgognoni de Lucca salgınana tanık olmuş, tedavisi için çalışmalar yapmıştır⁵⁹⁴.

3.2.3. Dino del Garbo (Gorbolu Dino)'nun oğlu Gardolu Tommaso

Gardolu Tommaso, aristokrat bir aileye mensuptur. Ailesi tıp alanında uzmanlaşmış ve cerrahlık yapmıştır. Tommaso hakkında çok fazla bilgi bulunmamakla birlikte, babası gibi tıp eğitimi aldığı ve bu alanda çalışmalar yaptığı düşünülmektedir. Hekim, Bologna'da ve Floransa'da dersler vermiştir. Bunun yanı sıra *Tractatus super ordinem regiminis preservationis a pestilentia servans per homines in sanitate vigentes veya Consilio contro alla peste (veba zamanında sağlıklı insanların takip edeceği kurallar ve emirler veya vebaya karşı öneriler)* adlı eseri kaleme almıştır. Muhtemelen Tommaso, Orta Çağ Avrupa'sında veba salgını Avrupa'yı kasıp kavurduğu dönemde toplumu bilgilendirmek ve doğru davranışlara teşvik etmek amacıyla yazmıştır. Ayrıca hekim'in *Summa Medicinalis* adlı eseri de vardır⁵⁹⁵.

3.2.4. Theodorico Borgognoni

Teodorico Borgognoni 1205 yılında İtalya'nın kuzeyindeki Lucca şehrinde dünyaya gelmiş, 1296 yılında vefat etmiştir. İyi bir eğitim alan Borgognoni 1262-1270 yıllarında Bitonto ve Cervia piskoposu olarak görev yapmıştır. Bunun yanı sıra tıp alanında kendini geliştirmiş, çağının ünlü hekimlerden biri olmuştur. *Cyrurgia*

⁵⁹⁴ Prioreschi, *A History of Medicine: Medieval Medicine*. 5.(Omaha, Nebraska: Horatius Press, 2003), 463-464; https://treccaniaccademia.it/artecultura/?utm_source=sitotreccani&utm_medium=banner&utm_campaign, (Erişim Tarihi:27.04.2024).

⁵⁹⁵ Prioreschi, *A History of Medicine: Medieval Medicine*, 390-91; Serdar, *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler ve Tıp Eğitimi*, 202-203.

seu filia principis adlı eseriyle tıp alanına yeni bir bakış açısı sunmuştur. Özellikle de anestezi alanında metodlar geliştirmiş, modern anestezinin öncülerinden biri olarak kabul edilmiştir. Ayrıca Borgognoni, Orta Çağ'da yaygın olarak görülen cüzzam salgını hakkında bilgi veren en eski Avrupa kaynakları arasında Teodorico Borgognoni'nin atıfları bulunmaktadır. Örneğin salgın hakkında beş bin iki yüz seksen kelime atıfta bulunmuştur. Bu durum cilt hastalıkları bölümünün yüzde otuz dokuzunu temsil etmiştir⁵⁹⁶.

3.2.5. Guy de Chauliac

Orta Çağ Avrupa dünyasının en tanınmış cerrahlarından birisi olan Guy de Chauliac'ın, hayatının ilk dönemi hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. Fransa'da Auvergne bölgesinde yoksul bir ailenin çocuğu olarak 1300 yılında doğmuş, 1368 yılında doğduğu şehirde hayatını kaybetmiştir. İlk tıp eğitimini Fransa'nın güneybatısında yer alan Toulouse şehrinde tamamlamıştır. Chauliac, Toulouse'de göstermiş olduğu üstün başarıdan dolayı Avrupa'nın en iyi üniversitelerinden Montpellier ve Bologna'da kilise bursu ile eğitimini sürdürmüştür. Montpellier üniversitesinin ünlü cerrahları Bernard, Gordon ve diğer hekimlerden ders almıştır. Ayrıca anatomi üzerine basılmış ilk modern kitabın yazarı Nicola Bertuccio ve Paris üniversitesinde cerrahlık yapan Henri de Mondeville'den dersler almıştır. Bu dersler neticesinde Chauliac, cerrahlık alanında uzmanlaşmış, anatominin cerrahlık için temel bir bilim dalı olduğunu öğrenmiş, *anatomi bilmeyen bir cerrah kütüğü olan kör bir adamdır* benzetmesini yapmıştır⁵⁹⁷.

Tıp alanında iyi bir eğitim alan Chauliac'ın kariyeri Fransa'nın güneydoğusundaki Lyon şehrinde başlamıştır. Fakat Lyon'da yaşanan siyasi olaylardan dolayı buradan ayrılma kararı almıştır. Lyon'dan ayrılan Chauliac, Avignon'da göreve başlamış ve burada üç papanın hekimliğini yapmıştır⁵⁹⁸. Guy de

⁵⁹⁶ Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, 48; Detaylı bilgi için bkz. Valeria Cavalloro, "Theodorico Borgognoni's Formulary For Thirteenth Century Anesthetic Preparations", *Life*, 13/1913, (2020), 1-16.

⁵⁹⁷ David A.K. Watters, "Guy de Chauliac: pre-eminent surgeon of the Middle Ages", *Royal Australasian College of Surgeons*, 83, (2013), 731, 734; Mellick, "The Montpellier school and the Guy de Chauliac" *ANZ J. Surg*, 69, (1999), 297- 301; Karaimamoğlu, "Ortaçağ Avrupa'sının Üç Seçkin Cerrahî ve Yenilikçi Teknikleri: Henri de Mondeville, Guy de Chauliac ve John of Arderne", *Karadeniz Sos. Bil. Dergisi*, 13/25, (2021), 820.

⁵⁹⁸ Papa VI. Clement (1342-1352), VI. Innocent (1352-1362), V. Urban (1362-1370) hizmet etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Karaimamoğlu, "Ortaçağ Avrupa'sının Üç Seçkin Cerrahî ve Yenilikçi Teknikleri: Henri de Mondeville, Guy de Chauliac ve John of Arderne", 820; Watters, "Guy de

Chauliac, Orta Çağ Avrupa’ında meydana gelen “Kara Ölüm” sırasında kariyerinde önemli bir dönüm noktası yaşamıştır. Veba salgını üzerine klinik düzeyde araştırma yapmıştır. Araştırmaları neticesinde vebanın bulaşıcı salgın bir hastalık olduğunu mevcut tedaviler ile hastalığı tedavi edemeyeceği kanatına varmıştır. Kara Ölüm salgını, tüm Kıta Avrupası’nı etkisi altına almış ve birçok hekim ya ölüm korkusuyla mesleği bırakıp kaçmış ya da zengin yoksul demeden muayene ücretlerini arttırmıştır. Bunun yanı sıra faydasız reçeteler yazılmış halk veba salgını karşısında çaresiz bırakılmıştır. Meslektaşları salgından kaçarken veya faydasız reçeteler yazarken Chauliac, şu reçeteyi dillendirmiştir; *fugo cito, vade longe, rede tarde* (çabuk kaç, uzağa git, hemen dönme). Muhtemelen bu reçete ile hastaların kendilerini izole etmelerini, hastalığın çevreye yayılma oranının düşmesini ve kitlesel ölümlerin azalmasını amaçlamış olabilir. Dolayısıyla hekim başta hastaları olmak üzere tüm yakın çevresine bu reçeteyi önermiştir. Reçetesini Avignon’da bulunan papa VI. Clement’e de önermiş ve papa kendini bir dağ evine kapayarak izole etmiştir⁵⁹⁹.

Guy de Chauliac Fransa’da, hastalarını tedavi ederken salgına yakalanmış ancak salgından kurtulmayı başarmıştır. Hekim, yaşadığı tüm zorluklara rağmen mesleğinden bir an olsun vazgeçmemiş aksine meslektaşlarının tutumundan rahatsızlık duymuştur⁶⁰⁰.

Chauliac: pre-eminent surgeon of the Middle Ages”, Royal Australasian College of Surgeons, 732-33.

⁵⁹⁹ Paul, Strathern, *Brief History Of Medicine: From Hippocrates To Gene Therapy*, 71; Justin Bar dgr., “Surgeons in the time of plague: Guy de Chauliac in fourteenth-century France”, *J. Vasc. Surg. Cases Innov. Tech.*, 657-658; Karaimamoğlu, Kara Ölüm ve Büyük Britanya’ya etkileri (1300-1400), 229-230.

⁶⁰⁰ Bu dönemde Fransa’da salgına yakalananların oranı oldukça yüksektir. Detaylı bilgi için bkz. Karaimamoğlu, *Kara Ölüm ve Büyük Britanya’ya etkileri (1300-1400)*, 229-230.

SONUÇ

Orta Çağ, yaklaşık bin yıllık bir zaman dilimini kapsamış ve farklı uygarlıkların kendi tarihlerini yazdığı bir dönemi temsil etmiştir. Bu dönem sadece Doğu ve Batı medeniyetlerinin yükseliş ve düşüşlerini değil, dünyanın dört bir yanındaki çeşitli kültürlerin izlerini de taşımıştır. Nitekim Orta Çağ boyunca, devletlerarası siyasi ve askeri faaliyetlerin yanı sıra toplumsal yapılar, bilimsel ilerlemeler ve kültürel dinamiklerde dikkate değer değişimler meydana gelmiştir. Dönemin medeniyetleri, dünya tarihinde alegorik ve simgesel bir perspektifle incelendiğinde, kozmopolit ve düalist yapılarının birbirleriyle derin bir etkileşim içinde olduğunu ortaya koymuştur. Bu bağlamda Orta Çağ'da gece, gündüz, yargılar, bağışlar, korku, eğlence, aşk, öfke, hastalıklar, savaşlar, barışlar ve göçler gibi olay ve olgular, belirli anlam ve sembollere karşılık gelerek, kendine özgü bir dil geliştirmiştir. Bu sembolik dil, özellikle siyasi alanda olmak üzere sosyo-kültürel yaşamın tüm alanlarına derinlemesine sirayet etmiştir. Örneğin Orta Çağ Avrupa medeniyeti, özellikle Geç Orta Çağ dönemine kadar genellikle "Karanlık Çağ" olarak adlandırılmıştır. Bu adlandırma Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sonrasında Avrupa'da bilimsel ve kültürel faaliyetlerde yaşanan duraklamayı ifade etmiştir. Öte yandan İslam medeniyetinde, 8. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar olan dönem, "Altın Çağ" olarak anılmıştır. Bu dönemde İslam dünyası bilim, felsefe, tıp, matematik ve sanat alanlarında büyük ilerlemeler kaydetmiş, bu gelişmeler hem kendi medeniyetine hem de sonraki Batı medeniyetlerine derin etkilerde bulunmuştur. Dolayısıyla her iki medeniyetin tarihsel süreçleri farklı dönemlerde farklı niteliklerle anılmış ve bu süreçler, medeniyetlerin kendi iç dinamikleri ve dış etkileşimleri ile şekillenmiştir. Bu çalışmada pozitif bilimlerin bir alt dalı olan tıp ele alınarak, Orta Çağ'daki tıp anlayışı ve salgın hastalıklar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Ayrıca döneme ait kaynaklar ve inceleme eserleri doğrultusunda, salgın hastalıkların ortaya çıkış nedenleri kapsamlı bir şekilde analiz edilmiştir.

Orta Çağ tıbbı, Antik Hint, Mısır ve Yunan medeniyetlerinin miras bıraktığı bilgi ve deneyimlerin yanı sıra İslam dünyasında meydana gelen bilimsel ilerlemeler ve dönüşüm süreçlerinin etkisi altında şekillenmiştir. Bu dönemde özellikle İslam dünyasında gerçekleştirilen bilimsel yenilikler tıp alanında belirgin bir etki yaratmış ve zengin bir bilgi birikimi ortaya koymuştur. Ayrıca Hz. Muhammed'in tıbbi uygulama ve tavsiyeleri olarak bilinen Tıbb-ı Nebevi, İslam dünyasında tıbbi uygulamalara rehberlik etmiştir. Orta Çağ Avrupa'sında ise tıp, genellikle kilisenin etkisi altında gelişmiştir. Kilise, tıp alanında önemli bir otorite olmuş ve sağlık hizmetleri büyük ölçüde kilise kontrolünde yürütülmüştür. Bu yapı Geç Orta Çağ'a kadar devam etmiştir. Bu nedenle bu zaman dilimine kadar hastaları kilise mensupları ve berber cerrahlar tedavi etmiştir.

Her iki medeniyette de salgın hastalıklar, doğal olayların ötesinde, tanrının bir cezası olarak algılanmıştır. Bu bakış açısına göre hastalıklar hem ahlaki bozulmanın hem de fiziksel bir cezalandırmanın belirtisi olarak yorumlanmıştır. Hastalıkların tedavi yöntemleri ise dönemin sınırlı tıp bilgisiyle uygulanmış ve bu süreçte batıl inançlar ve hurafeler belirleyici olmuştur. Ayrıca hastalıkların tedavisinde bitki kökleri ve çeşitli macunlar da yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Dolayısıyla bu tedavi biçimleri genellikle irrasyonel yöntemlere dayanmıştır. Tüm bunlara rağmen hem Doğu hem de Batı dünyasında rasyonel düşünceye dayalı tıbbi uygulamalar geliştiren hekimler de mevcuttur. Bu hekimler, tıp biliminin ilerlemesine katkıda bulunmuş ve tıbbi anlayışın zamanla dönüşmesine zemin hazırlamışlardır. Bu çeşitli tıbbi yaklaşımlar ve uygulamalar sayesinde Orta Çağ'da tıp anlayışı önemli ölçüde gelişmiş ve modern tıbbın temellerinin atılmasına katkı sağlamış ve günümüz tıp anlayışının oluşmasına ve daha rasyonel ve bilimsel temelli bir sağlık sisteminin kurulmasına vesile olmuştur.

Tıp alanındaki ilerlemeler ve dönüşümler, hastalıkların algılanışında önemli bir değişim yaratmış ve tedavi yöntemlerinin araştırılması ve geliştirilmesi sürecinde önemli katkılar sağlamıştır. Böylece tıp alanındaki ilerlemeler, hem hastalıkların anlaşılmasında hem de etkili tedavi yöntemlerinin geliştirilmesinde yeni ufuklar açmıştır. Orta Çağ boyunca cüzzam, sıtma, frengi, çiçek hastalığı ve veba gibi salgın hastalıklar yaygın olarak görülmüş, insanlar bu hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Nitekim salgın hastalıklar, din, ırk veya cinsiyet fark etmeksizin her yaş grubundan insana bulaşmıştır. Bu dönemde tıbbın henüz gelişmekte olması nedeniyle

hastalıkların teşhis ve tedavi süreçleri oldukça güç olmuş ve bu durum kitlesel ölümlere neden olmuştur. Böylece salgınlar yalnızca fiziksel sağlık sorunları olarak değil, aynı zamanda toplumsal ve manevi bir tehdit olarak ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan salgın hastalıklar tarih boyunca insanlık üzerinde derin korku, endişe yaratmış ve tarihte önemli olaylar olarak kaydedilmiştir. Nitekim salgın hastalıklar geçmişten günümüze kadar varlığını sürdürmüş ve toplumları derinden etkilemiştir. Örneğin yakın zaman da tecrübe ettiğimiz COVID-19 salgını sosyal ve kültürel yaşamdan ekonomiye, eğitimden sağlık sistemine kadar geniş bir yelpazede derin izler bırakmıştır. Covid-19 salgınının yanı sıra şimdilerde gündemde olan Maymun Çiçeği hastalığının çiçek hastalığına benzer semptomlar göstermesi ve cüzzam hastalığı gibi zührevi özellikler taşıması, salgın hastalıkların tarih boyunca var olduğunu ve gelecekte de çeşitli biçimlerde ortaya çıkacağını göstermektedir. Bu durum aynı zamanda salgın hastalıklara karşı her dönemde çeşitli tedavi yöntemlerinin geliştirilmesinin gerektiğini de ortaya koymaktadır. Örneğin Orta Çağ'da Ebu Bekir er-Râzî'nin çiçek ve kızıl hastalıklarını teşhis etmesi, ileride çiçek aşısının geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca İbn-i Sînâ'nın veba salgınının fareler aracılığıyla yayıldığına dair öngörüsü, 1894 yılında Hong Kong'da meydana gelen hıyarcıklı veba salgını sırasında Alexandre Yersin tarafından farelerdeki bakteriyel patojenlerin keşfi ile doğrulanmıştır. Tüm bu örnekler tarihsel tıp bilgisi ve keşiflerin modern tıp biliminin gelişimindeki önemini ortaya koymaktadır. Bunun yanı sıra salgın hastalıkların yayılmasında hijyen koşulları, beslenme alışkanlıkları, göç hareketleri, savaşlar vb. unsurlar önemli rol oynamıştır. Dolayısıyla bu faktörler hem geçmişte hem de günümüzde salgınların yayılma dinamiklerini ve toplumsal etkilerini belirleyerek, çeşitli önlemlerin ve düzenlemelerin alınmasına neden olmuştur. Orta Çağ'da, İbn-i Sînâ, özellikle tüberküloz vb. salgın hastalıkların yayılmasını önlemek için karantina uygulamalarının önemini vurgulamıştır. Benzer şekilde 14. yüzyılda el-Ğırnatî, dünya genelinde büyük yıkıma yol açan veba salgınının bulaşıcı niteliğini vurgulayan bir risale yazarak halkı bu konuda bilinçlendirmeye çalışmıştır. Salgın hastalıkların yayılmasını önleme çabaları, yalnızca hekimler tarafından değil, aynı zamanda dönemin yazarları ve devlet yetkilileri tarafından da desteklenmiştir. Bu durum Orta Çağ Avrupa'sında da benzer bir şekilde gözlemlenmiştir. Öyle ki Avrupa'da veba salgınına karşı alınan ilk resmi karantina tedbiri, 1337 yılında Dubrovnik'te uygulanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda tarih boyunca İlk Çağlardan itibaren, salgın hastalıklara karşı izole bir

yaşam tarzı benimsenmiş ve bu uygulama, modern karantina sistemlerinden farklı olmakla birlikte, hastalıkların yayılmasını engellemeye yönelik bir yöntem olarak kullanılmıştır. Böylece salgın hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla çeşitli karantina ve sağlık düzenlemeleri getirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Abdulkadiroğlu, Abdulkerim. "Meslek Pîrleri ve Testerecilerin Piri". *Milli Folklor* 13, (1992), 4-6.
- Abdurrahim Tufantoz, "Nasrüddevle". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/425-426, İstanbul: TDV yayınları, 2006.
- Abû'l-Farac-İbn'ül-İbri. *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*. Ankara: TTK yayınları, 2011.
- Abû'l-Farac. *Farac Tarihi* 1-2. Ankara: TTK yayınları, 1999.
- Addgene. *Plazmidler 101*. Çev., Ku İstanbul, İstanbul: Koç Üniversitesi, 1-46.
- Ağır, Sevda. *Osmanlı'da Karantina Uygulama Süreçleri Ve Tepkiler (1865-1914)*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih ABD, YL Tezi, 2020.
- Ağırakça, Ahmet. *İslam Tıp Tarihi (Başlangıçtan VII./XIII. Yüzyıla Kadar)*. İstanbul: Adem yayınları, 2004.
- Ağrı, Murat. "İslam Coğrafyacılarında Yedi İklim Anlayışı". *AÜİFD*, 47/195, (2006), 195-214.
- Ahmed Önkâl, "Ebû Ubeyde b. Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/249-250, İstanbul: TDV yayınları, 1994.
- Ak, Mahmut. "İklim". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/28-30. İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Akdere, Mevlüt. "Bizans Tarihi Kaynaklarına Göre VI.-X. yüzyıllarda İstanbul'da Görülen Veba Salgınları". *TOD*. 11/35, (2018), 314-343.
- Akdoğan, Ilgaz. "Tıp Sembolünün Tarihçesi Üzerine Bir Değerlendirme". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*. 12/3, (2022), 456-463.
- Akdur, Recep. "Sıtma ve Sıtma Salgını Tarihi" *Bilim Tarihi Araştırmaları*. 2, (2006), 1-11.
- Akın, Haydar. "Felaket Geliyorum Demişti: Ortaçağ'da Yaşanan Büyük Veba Salgını ve Toplumsal Yaşamdaki Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme". *Kebikeç* 46, (2018), 247-296.
- Akın, Haydar. "Tıp Tarihi Yazımında Yöntem: Hastalık Kavramı ve Hastalık Tanımı" https://www.academia.edu/37354551/T%C4%B1p_Tarihi, Erişim Tarihi: (17.06.2023).
- Akkaş, Elif - Ramazan, Erdem. "Hekimlik Meslek Kültürünü Belirleyen Olguların Değerlendirilmesi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*. 8/7, (2017), 45-57.
- Akkuşlu Mutlu, Suzan. "Eski Ön Asya Toplumlarından Sıtma Hastalığı ve Tedavi Yöntemleri". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ed., Şükran Köse dğr., Ankara: Gece yayınları, (2017), 79-98.
- Akpınar, Cemil. "Hacı Paşa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/492-496, İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- Akyay, Necmeddin. "Türkiye'de Veba Salgınları ve Veba Hakkında Eski Yayınlar". *Mikrobiyoloji Bülteni*. 8/2, (1974), 209-219.
- Aldırmaz Ağartan, Canan. "Sanat Eserlerinde Yaşayan Bir Mit: Sağlık Tanrısı Asklepios ve kızı Hygieia". *Zeynep Kamil Tıp Bülteni*. 40/1, (2009), 49-52.
- Alexander, Vasiliev. *Bizans İmparatorluğu Tarihi 1*, Çev., Arif Müfit Mansel. Ankara: Maarif Matbası, 1943.
- Alp, Sedat. *Hitit Çağında Anadolu*. Ankara: TÜBİTAK, 2000.
- Alparlan, Meltem. *II. Murşili ve Dönemi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Eskiçağ Dilleri ve Kültürleri ABD Hititoloji Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2006.
- Alper, Ömer Mahir. "İbn-i Sina Tıp". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/319-322, İstanbul: TDV yayınları, 1999.

- Alptekin, Ali Berat. "Türk Halk Hikâyelerinde Halk Hekimliği". *Milli Folklor*. 22/86, (2010), 5-19.
- Altan, Ebru. "Yağısıyan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/177-179, İstanbul: TDV yayınları, 2013.
- Altuner, İlyas. "Hipokrat Yemini". *Iğdır Üniversitesi Sos. Bil. Dergisi*. 7, (2015) 1-7.
- Andrew, Nikiforuk. *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. İstanbul: İletişim yayınları, 2020.
- Anna Komnena. *Alexiad Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Döneminin Tarihi Malazgirt Sonrası*. Çev., Bilge Umar, İstanbul: İnkılâp yayınları, 2021.
- Anoim. "Sıtma". *Sağlık Ansiklopedisi 4*. Ankara: Güneş Tıp Kitapevleri, (2008), 1281–1282.
- Anonim. *Haçlı Tarihi (Gesta Francorum et Aliorum Hierosolymitanorum)*. Çev., Engin Ayan, İstanbul: Selenge yayınları 2019.
- Apak, Adem. *Ana Hatlarıyla İslam Öncesi Arap Tarihi ve Kültürü*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Apak, Adem. "İskenderiye Kütüphanesi'nin Akıbeti Üzerine Değerlendirmeler". *İslami Araştırmaları Dergisi*. 16/1, (2003), 176-183.
- Aran Orkun Tahir-Hülya Kayıhan, "Toplumsal Mobilite Ve Sürücü Rehabilitasyonu". *Toplumsal Katılım ve Ergoterapi*. Ankara: Türkiye Klinikleri, (2019), 8-13.
- Arda, Berna. "Hastalık Olgusunun Tarihsel Açıklanışında Önemli Bir Kavram: "Etki Göçü". *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*. 4/2, (1996), 108-112.
- Arık, Feda Şamil. "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları". *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 15, (1991), 27-57.
- Arnold, John H. *Ortaçağ Tarihi Nedir?*. İstanbul: Işık yayınları, 2019.
- Artokça, İzzettin. "Kıptiler". *TASAM*. Ankara: Stratejik Rapor No: 51, 2013, 3-26.
- Artun, Erman. *Türk Halkbilimi*. İstanbul: Kitabevi yayınları, 2008.
- Aslan Sevil-Ramazan Erdem. "Hastanelerin Tarihsel Gelişimi". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi*. 27, (2017), 7-21.
- Atak, Seyhan. "Tedavi Yöntemleri Açısından Selçuklu Bizans Pratikleri". *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*. 5/11, (2019), 325-345.
- Atalay, İbrahim. "Leistosen Sonu Ve Holosen Başlarında Anadolu'nun Paleocoğrafya Şartlarına Genel Bir Bakış". *Avrasya Beşeri Bilim Araştırmaları Dergisi*. 2/1, (2022), 1-31.
- Atasoy, Zehra Betül. "Frenginin Kısa Tarihi Politik ve Sosyal İnşası". *Aktüel Arkeoloji Dergisi*. 77, (2020), 36-43.
- Atmaca, Veli. *Tarih Boyunca Hastalık Algılanmasında Dua Şifa İlişkisi*. İstanbul: Gerekli Kitap yayınları, 2011.
- Atmaca, Veli, "Hadisler Çerçevesinde Tıbb-ı Nebvî'nin İnanç Boyutu Üzerine, Hz. Peygamber'in Hastalıklara Karşı Tutumu". *Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi*. 9/2, (2011), 36-53.
- Avcı, Betül. "Hristiyanlıkta ve Kur'an Tefsirlerinde Hz. İsa'nın Mucizeleri". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*. 9, (2000), 257-268.
- Ayar Mesut-Kılıç Yunus. "Osmanlı'da Veba'nın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 17/2, (2017), 163-181.
- Aydın, Taneri. *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbü'l Arifin'in Değerlendirilmesi)*. Ankara: TTK yayınları, 2021.
- Aydüz, Selim. "İslâm Dünyasının İlk Tıp Ansiklopedisi Firdevsü'l-Hikme ve Müellifi Alî b. Sehl Rabbân Taberî: Hayatı ve Eserleri". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*. 11/15, (2013), 17-33.
- Ayönü, Yusuf. *Selçuklular ve Bizans*. Ankara: TTK yayınları, 2014.

- Baar Justin dğr., "Surgeons in the time of plague: Guy de Chauliac in fourteenth-century France." *J. Vasc. Surg. Cases Innov. Tech.* 6/4, (2020), 657- 658.
- Bağcı, Büşra. *Anadolu'daki Moğol Vali ve Komutanları*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. Tarih ABD, YL Tezi, 2019.
- Bakır, "Geç Ortaçağ Avrupa"sında Tıp ve Tababet". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.* 1/1, (2018), 101,118.
- Bakır, Abdülkadir. "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü Ve Çalışmaları". *Tarih İncelemeleri Dergisi.* 31/1, (2016), 35-76.
- Bakkal, Ali. "Hz. İsa'ya Atfedilen Mucizelerin Olağanüstülük Açısından Tahlili". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.* 45, (2020), 66-85.
- Bakkal, Ali. "İslam Tıp Tarihinde İbn Rüşd". *Doğu Batı İlişkisinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek II*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Rektörlüğü ve İlahiyat Fakültesi Dekanlığı, (2009), 440-468.
- Balaban Ökten Burcu-Erol İbrahim. "Salgın Hastalıklar Sürecinde Sağlık Hizmetlerine Yönelik Mekansal İhtiyaçların Belirlenmesi". *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi.* 51,(2023), 254-271.
- Balanlı, Ahmet Murat. "Tabip mi, Doktor mu; O Halde Hekim Kim?". *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi.* 22, (2012), 24-25.
- Balcı, Elçin. "Seçilmiş Bulaşıcı Hastalıkların Epidemiyolojisi". *Halk Sağlığı Genel Bilgiler*. Ed., Yusuf Öztürk-Osman Günnay, Kayseri: Erciyes Üniversitesi yayınları, (2011), 899-962.
- Barış, Mustafa Necati. "İslam Bilim Tarihi"nde İlk Tercüme Faaliyetleri ve Bilgi Üretimine Katkısı". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal.* 21/3, (2017), 1873-1904.
- Başer, Sevim. *Başlangıcından Bugüne Kadar İstanbul'da Kurulan Lepre Hastaneleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bil. Enst. Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı YL. Tezi, 1992.
- Bauer, Thomas. *Antik Dünya*. Çev., Mehmet Moralı, İstanbul: Alfa yayınları, 2013.
- Bauer, Thomas. *Neden İslam'ın Orta Çağı Yoktu? Antik Çağ'ın Mirası ve Doğu*. Çev., Hülya Yavuz, İstanbul: Akçay Runik Kitap, 2021.
- Bayat Ali Haydar. "Türk Dünyasında Özellikle Anadolu Tıbbi Folklorunda Akıl Hastalıklarının Tedavi Yolları ve Kaynakları". *Türk Halk Hekimliği Sempozyumu Bildirileri.* (1988), 59,82.
- Bayat, Ali Haydar. "Bibliyografyalar Işığında Lokman Hakim mi, Hekim mi?". *Tıp Tarihi Araştırmaları.* 10, (2001), 144-155.
- Bayat, Ali Haydar. *Tıp Tarihi*. Zeytinburnu Belediyesi, İstanbul: 2016.
- Bayındır, Abdullah. "Türkiye Selçukluları Kuruluş Dönemi Kutalmışoğlu Süleyman-Şah (1075-1308)". *Akademik MATBUAT.* (2018), 19-30.
- Bayındır, Abdullah. *Selçuklularda Saltanat Mücadeleleri*. İstanbul: Hiper yayınları, 2000.
- Bayrak Ramazan-Bilgin Mehmet. "Malatya Tarihi Sürecinde Şûre-ili Nâhiyesinin Teşkili". *Dünya Araştırmaları.* 125/246, (2020), 129-148.
- Bayram, Arif. Köse. "İslâm Coğrafyasında Salgın Hastalıklar: Emevîler Dönemi". *International Journal of History.* 13/3, (2011), 927-938.
- Bedirhan, Yaşar. *Orta Çağ Tarihi*. Ankara: Nobel yayınları, 2012.
- Behiç, Onul. *İnfeksiyon Hastalıkları*. Ankara: Ankara Tıp Fakültesi, 1971.
- Beratlı. Nazım. *Kıbrıs Miskinlerhanesi*. İstanbul: Kakdedon yayınları, 2013.
- Biray, Nergis. "Terim Dünyamızda Yılan: Kavram, Anlam Ve Yapı Bakımından". *Avrasya Terim Dergisi.* 1/2, (2013), 95-113.
- Bloch, March. *Feodal Toplum*. Çev., Mehmet. A. Kılıçbay, Ankara: Savaş yayınları, 1983.

- Blunt, A. W. F. *Batı Uygarlığının Temelleri*. Çev., Müzehher Erim, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 1979.
- Boccacio. *Decameron*. Çev., Rekin Teksoy, İstanbul: Oğlak yayınları, 2009.
- Boratav, Pertec Naili. *100 Soruda Türk Folkloru (İnanışlar, Töre, Oyunlar)*. İstanbul: Gerçek yayınları, 1984.
- Bostancıoğlu, Salim. *Üsküdar Dergahları*. Haz., Ahmet Yüksel Özemre, İstanbul: Üsküdar Belediyesi yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nahide. "Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/5-6, Ankara: TDV yayınları, 2003.
- Bozkurt, Nebi. "Hıfzıssıhha". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/316-319, İstanbul: TDV yayınları, 1998.
- Bölükbaşı, Mehmet. "Orta Çağ'da Arap-İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri". *Fikriyat Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sos. Bil. Araştırma Dergisi*. 1/1, (2021), 18-26.
- Bynum, William. *Tıp Tarihi*. İstanbul: Dost yayınları, 2020.
- Cahen, Claude. *Haçlı Seferleri Zamanında Doğu ve Batı*. İstanbul: Yeditepe yayınları, 2018.
- Canpolat, Mustafa. "XVI. yüzyılda Yazılmış Değerli Bir Tıp Eseri Edviye-i Müfrede". *Türkoloji Dergisi*. 5/1, (1970), 21-48.
- Cantay, Gönül. "Amasya Dârüşşifası". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/5-6, İstanbul: TDV yayınları, 1991.
- Cécile, Morrisson. *Haçlılar*. Ankara: Dost yayınları, 2021.
- Celâlüddin Hızır Hacı Paşa. *Müntahab-ı Şifâ I. Giriş –Metin*. Haz., Zafer Önler, Ankara: TDK yayınları, 1990.
- Charanis, Peter. "The Transfer of Polulation as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and Histroy*, 3/2, (1961), 140-154.
- Conforti, Maria. "XI ve XII. yüzyıl arasında Batıda Tıp ve Hastalıklar". *Ortaçağ: Katedraller, Şövalyeler, Şehirler*. Ed., Umberto Eco, Çev., Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul: Alfa yayınları, (2014), 343-345.
- Crawford, Dorothy. *Ölümcül Yakınlıklar Mikroplar Tarihimizi Nasıl Şekillendirdi?*. Çev., Gürol Koca, İstanbul: Metis yayınları, 2020.
- Cumbur, Meltem. "Selçuklu Ve Osmanlı Devirlerinde Kadınların Kurdukları Şifahaneler". *Erdem*. 3/8, (1987), 341-348.
- Çapan, Fatma. "Doğu Roma İmparatoru I.Manuel Komnenos'un (1143-1148) Büyük Roma İmparatorluğunu Yeniden Kurma Hedefleri Doğrultusunda Batı Politikası ve Sonuçları". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. (2022), 2503-2516.
- Çapan, Fatma. "İslam Dünyası'nda Bimaristanlar ve Gelişme Süreçleri". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. 18/3, (2019), 1208.
- Çavgalov, Niaz. *İnciller'e ve Kur'an'a Göre Hz. İsa'nın Mesajı*. Bursa:Uludağ Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Felsefe ve Din Bilimleri&Tarihi Bilim Dalı, 2012.
- Çelikal, Şehmus. *Jacob Isidor Mombert'in "Haçlılarım Kısa Tarihi" Adlı eserindeki Sonraki Haçlı Seferlerinin Değerlendirilmesi (Çeviri Tanıtım ve Değerlendirme)*. Batman: Batman Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Tarih ABD, YL Tezi, 2019.
- Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. Ankara: İmge Kitap yayınları, 2006.
- Dayıoğlu,H. dğr., "Türkiye'de Tavuk Vebası (Kuş Gribi)". *Dumlupınar Üniversitesi Fen Bil.Enst. Dergisi*. 101, (2006), 1-14.
- Demir, Musa. "VII. Haçlı Seferleri ve Salgın Hastalıklar". *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 2/1, (2023), 18-31.
- Demir, Müge. "Şamanizm'de Hastalık Kavramı Ve Tedavi Yaklaşımları". *Lokman Hekim Dergisi*. 6/1, (2016), 19-24.

- Demircan, Adnan. "Amvâs Taunu Bağlamında Müslümanların Salgınlara Karşı Tutumu", *Koronavirüs Pandemisi ve Geçmişten Günümüze Salgın Hastalıklar*, Kilis: Kilis 7 Aralık Üniversitesi Matbaası, 2020, 157-168.
- Demirhan Erdemir Ayşegül- Esin Kahya. *Bilim Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tıp ve Sağlık Kurumları*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2000.
- Demirhan Erdemir Ayşegül. "İbn Sina ve Afyon Hakkındaki Fikirleri". *I. Uluslararası İbn Sina Sempozyumu, Ankara Başbakanlık Basımevi Toplantı Bildirileri Dizisi*. (1983), 365-71.
- Demirhan Erdemir Ayşegül. *Tıp Tarihi*. İstanbul. Nobel Tıp Kitapevi, 2014.
- Demirhan Erdemir, Ayşegül. "Ahlât-ı Erbaa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/24, İstanbul: TDV yayınları, 1989.
- Demirkent, Işın. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1148-1146)*. Ankara. TTK yayınları, 1994.
- Demirkent, Işın. "Haçlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/525-546, TDV yayınları, 1996.
- Demirkent, Işın. "Kürboğa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/562-563, Ankara: TDV yayınları, 2002.
- Demirkent, Işın. *Haçlı Seferleri*. İstanbul: Dünya yayıncılık, 1997.
- Demirkent, Işın. *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan Kılıç Arslan*. Ankara. TTK yayınları, 2020.
- Didem, İşler. "Dünyanın En Eski Karantina Adası: "Lazzaretto Vecchio". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10/2, (2019), 97-107.
- Dilthey, Wilhelm. *Alman Ruh Tarihine Dair Tetkikler*. Çev., Hasan Cemil, İstanbul: Yeni Zamanlar yayınları, 2004.
- Dinçol, Ali M. "Ağuella Ritüali (Cth 394) Ve Hititlerde Salgın Hastalıklara Karşı Yapılan Majik İşlemlere Toplu Bir Bakış". *Belleten*. 49/193, (1985), 1-40.
- Diri, Bülent. "Çivi Yazılı Tıbbi Kaynaklara Göre Eski Mezopotamya Toplumlarında Enfeksiyon Hastalıkları". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*. 2/2, (2021), 157-186.
- Doğruyol, Hasan. "İbnü'l Cezzâr, Ebu Ca'fer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/1-3, İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Durmuş, İlhami. "Türk Kültür Çevresinde Dağlama Geleneği". *Milli Folklor*. 24/95, (2012), 114,121.
- Durusoy, Raika. "Çiçek: Bir Eradikasyon Öyküsü (Mü?)". *Toplum ve Hekim*. 18/5, (2003), 367-372.
- Dündar, Mahmut. "İslâm Medeniyet Tarihinde Sağlık Kurumları Ve Hastaneler". *İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*. Ed., Adem Yerinde dğr., Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yayınları, (2021), 285-297.
- Ebusebios, *Kilise Tarihi*. Çev., Furkan Akderin, İstanbul. Chiviyazıları yayınları, 2010.
- Ece, Yüksel. "Konstantinapol'un Fethi Ve Veba". *USBAD*. 2/3, (2020), 442-459.
- Eco, Umberto. *On Ugliness*. Londra: Harvill Secker, 2007.
- Eflâkî. *Ariflerin Menkıbeleri* 1-2. Çev., Tahsin Yazıcı İstanbul: Yelken Matbaası, 1973.
- Eflâkî. *Ariflerin Menkıbeleri*. İstanbul: Kabcacı yayınları, 2020.
- Ehrenreich, Barbara –English, Deirdre. *Cadılar, Ebeler ve Hemşireler Kadın Şifacıların Tarihi*. Çev., Gökçen İleri, İstanbul: Pinhan yayınları, 2023.
- Elizabeth Jeffresy- Michael Jeffresy dğr., *The Chrocnicle of John Malalas*. Melbourne, 1986.
- Elmhemit, Hüseyin. "İslâm Tarihi Boyunca Görülen Salgın Hastalıklar Ve Alınan Önlemler". *Siyer Araştırmaları Dergisi*. 8 (2020), 123-138.
- Erbaş, Ali. "İslâmî Açından Sağlık Ve İnsan Hayatındaki Önemi". *İslam'da Sağlık ve Koruyucu Hekimlik*. Ed., Adem Yerinde dğr. Ağrı: Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi yayınları, 2021, 11-14.

- Erden, Canan. *Dünya Mitlerinde Yılan*. Eskişehir: Osmangazi Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. YL Tezi, 2016.
- Erdoğan Orçun- Ceylan Burcu Duggan. “Kilise İçinde Kilise: Lykia”daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ”da İkinci Kullanımları”. *Cedrus*. 7, (2019), 663-679.
- Erdoğan, Ertük. “At Vebası Hakkında Kısa ve Genel Bilgiler Salgının Yurdumuz Atılarına Bulaşınca Kadar Geçirdiği Tarihi Merhaleler”. *Etik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*.1/3, (1963), 48-57.
- Erdöl, Zeynelabidin. *At vebası ve Koyunlarda Mavi Dil (Bluetongue) Hastalığı*. İstanbul: Osmanbey Matbaası, 1945.
- Erhat, Azra. *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 1996.
- Eric Lambrecht, “How did the Bubonic Plague make the Italian Renaissance possible?”. *Daily History*. 39-40;
- Ertekin, Cumhur. *Tıbbın Öyküsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2022.
- Erten, Rifai. “Hristiyanlık”ta, İslamiyet”te Şifa Ve Bu Dine İnananların Sağlık Konusuna Bakışları”. *Kalemname*. 5/10, (2020), 387-443
- Ertürk Atiye-Hülya. “Osmanlı Devleti”nin Son Dönemlerinden 2020”li Yıllara Pandemiyle Mücadele”nin Sağlık Politikaları Bağlamında Mukayeseli İncelenmesi”. *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*. 11/3, (2021), 512-526.
- Etem, Utku. *Lepra ve Modern Anlamı*. Ankara, Sant Mat, 1961.
- Eutropius, *Roma Tarihinin Özeti*. Çev., Çiğdem Menzilioğlu, İstanbul: Kabalcı yayınları, 2007.
- Evans, James Allan. *The Empeor Justinian and Byzantine Empire*. Greenwood Press, London, 2005
- Ez-Zerka, Mustafa Ahmet. “İslâm Hukukunda Hata Kavramı”. Çev., Servet Armağan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası LII/1-4, (1988-1990), 213-222.
- Fontana, Josef. *Avrupa”nın Yeniden Yorumlanması*. Çev., Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Alfa yayınları, 1995.
- Freeman, Charles. *Mısır Yunan ve Roma Antik Akdeniz Uygarlıkları*. Çev., Suat Kemal Angı, Ankara: Dost Kitapevi yayınları, 2003.
- Genç Ezgi-Süleyman Erhan Deveci. “Suyun Tedavi Amaçlı Kullanımı: Balneoterapi ve Hidroterapi”. *Bütünleyici ve Anadolu Tıbbı Dergisi*.4/2, (2023), 62-86.
- Genç, Özlem. “Kara Ölüm; 1348 Veba Salgını ve Orta Çağ Avrupa”sına Etkiler”. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*.77, (2020), 52-64.
- Gençel Efe, Zehra. “Tabip-Filozof Ebu Bekir Razi Ve Tıbbı Kazandırdıkları”. *Dicle İlahiyat Dergisi*.20/2, (2018), 90-103.
- Gençel Efe, Zehra. *İslam Tıp Tarihi Gelişimi ve Kaynakları*. İstanbul: Çizgi Kitapevi, 2019.
- Gilgamiş Destanı*. Çev., Muzaffer Ramazanoğlu. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 2001.
- Gibbons, Edward. *Roma İmparatorluğu”nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi Bizans*. Çev., Asım Baltacıgil. İstanbul: Arkoloji ve Sanat yayınları, 1994.
- Goldsworthy, Adrian. *Roma Nasıl Çöktü? Bir Süpergücün Ölümü*. Çev., Samet Özgüler. İstanbul: Kronik yayınları, 2021.
- Goodman, Lenn Evan. “Muhammad Ibn Zakariyya al-Râzî”. *History of Islamic Philosophy I*, ed. Seyyid Holseine Nasr and Oliver Leaman, London: Routledge, (2001), 198-215.
- Gök, İbrahim “XIII ve XVI yüzyıla Ait Bir Coğrafya Sözlüğü: Merâsidü”l-İttılâ, ve Anadolu”ya Dair Kayıtları”. *Kırıkkale Üniversitesi Sos. Bil. Dergisi*. 4/1, (2014), 123-160.
- Gökçe, Nilüfer. “Tarih Öncesinden Günümüze Hekim ve Hekimlik”. *Balkan Medical Journal*. 17/2, (2020), 117-121.

- Gökhan, İlyas. “İhşîdiler Devletinin Yıkılışına Sebep Olan İktisadi Buhranlar ve Salgın Hastalıklar”. *Selçuk Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Dergisi*. (2017), 255-269.
- Gökhan, İlyas. *Felaketler Çağı Orta Doğu’da Kutluk, Kara Veba ve Salgın Hastalıklar (1200-1405)*. İstanbul: Timaş Akademi, 2022.
- Göksu, Mehmet. *İslâm Filozoflarının Tıp Bilmine Katkıları (İbn Sînâ Örneği)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı İslâm Felsefesi ABD, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Gölgesiz Karaca, Sevtap. “Birinci Haçlı Seferi’nin Türk-Haçlı İlişkileriyle İlgili Batılı Kaynakları”. *Cühannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*. 4/1, (2018), 61-92.
- Gölgesiz Karaca, Sevtap. *Kudüs Haçlı Krallığı Siyasî Tarihi (1099-1187)*. Ankara: TTK yayınları, 2020.
- Gül, Muammer. *Ortaçağ Avrupa Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2014.
- Gülçel Piriç, Rabia Tuba. *Uygulamalı Etik Başlığı Altında Tıbbi Araştırmalarda Etiğin Rolü Ve Tabibin Ahlaki Değerinin Tarihi*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Felsefe Ana Bilim Dalı Sistematik Felsefe ve Mantık Bilim Dalı, YL. Tezi, 2019.
- Güler, Gamze. “Çevirmenin Çoklu Habitusu”. *Tobider - Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi*. 7/ 2, (2023), 237-248.
- Günay, Osman. “Bulaşıcı Hastalıkların Bildirimi”. *Halk Sağlığı Genel Bilgiler*. Ed., Yusuf Öztürk-Osman Günay, Kayseri: Erciyes Üniversitesi yayınları, (2011), 865-867.
- Güneri, Ekrem dğr., “Darüşşifalardan Günümüz Sağlık Kurumlarına Yılan Sembolü”. *Lokman Hekim Dergisi*. 9/1, (2019), 97-104.
- Güneş, Mustafa. *Emeviler ve Abbasiler Döneminde Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Tarih ABD, YL Tezi, 2018.
- Güven, Meriç. “İslâmî Dönem İlk Türkçe Tıp yazmalarının Türk Tıp Bilimi ve Deontolojisi Açısından Görüngeşel “Perspektifi” Bağlamında Değerlendirme”. *Lokman Hekim Journal*. 2/1,(2012),1-10.
- Hakkı İzmirli İsmail-Sadi Tuna Tunagöz. “Tabiplerin Üstadı: Ebû Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî”. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 13/1 (2013), 247-265.
- Hancı, İ. Hamit. “Yılan Hikayesi”. *STED*. 14/8, (2005), 6-9.
- Hañçerlioğlu, Orhan. *Dünya İnançlar Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi, 2000.
- Harman, Ömer Faruk. “Rûhulkudüs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 35/ 216-217, İstanbul: TDV yayınları, 2008.
- Hasan, Yüksel. “Anadolu Selçuklularında Vakıflar. Anadolu Selçukluları ve Beylikleri Dönemi Uygarlığı”. *Vakıflar Dergisi*. 30,(2007), 35-50.
- Hayırlıdağ, Mustafa. “Gevher Nesibe Sultan Darüşşifası”. *Kültür Araştırmaları Dergisi*. 10, (2021), 219-232.
- Herrin, Judiht. *Bizans Bir Ortaçağ İmparatorluğunun Şaşırtıcı Yaşamı*. İstanbul: İletişim yayınları, 2020.
- Hijyen ve Sanitasyon el Kitabı*, Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Erasmus, (2018), 3-4.
- Hilmi, Ahmet. *İslâm Târihi Hazret-i Peygamberden Zamanımıza Kadar*. İstanbul: Ötüken yayınları, 1974.
- Hitti, Philip K. *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi 4. Çev.*, Salim Tuğ, İstanbul: Boğaziçi yayınları, 1981.
- Huizinga, Johan. *Ortaçağın Sonbaharı*. Çev., Orhan Düz, İstanbul: Alfa yayınları, 2019.
- Hunke, Sigrid. *İslâm’ın Güneşi Avrupa’nın Üzerinde*. İstanbul: Bedir yayınları,1975.

- Hureysât, Muhammed Abdülkadir. "Hâlid b. Yezîd b. Muâviye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15./292-293, TDV yayınları, 1997.
- İbn Haldun. *Mukaddime 1-2*. Haz., Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergah yayınları, 2007.
- İbn Mace. *Sünen-i İbn Mace Tercümesi ve Şerhi*. Çev., Haydar Hatipoğlu, İstanbul: Kahraman yayınları, 2012.
- İbn-i Batuta. *Büyük Dünya Seyahatnamesi*, Çev., M. Şerif Paşa, Yenişafak Kültür Armağanı, (İstanbul: Yeni Şafak, 1907).
- İbn-i Sînâ. *Avicenna İbn-i Sina'nın Şifa Kitabı*. İstanbul: e Kitap yayıncılık, 2020.
- İbn-i Sînâ. *El-Kânûn Fi't- Tıbb 1*. Çev., Esin Kâhya, Ankara: AKM yayınları, 1995.
- İbnü'l-Esir. *El- Kâmil Fi't Tarih Tercümesi 9-10-11-12*. Çev., Abdülkerim Özaydın, İstanbul: Bahar yayınları, 1991.
- İbnü'l Kalânî. *Şam Tarihinde Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. Çev., Onur Özatağ, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2020.
- İbnü'l Kalânî. *The Damascus Chronicle of the Crusades*. Çev., H.A.R.Gibb, London, 1932.
- İbnü'l-Adîm. *Zübdetü'l Halebmin Târîhi Haleb'de Selçuklular (H.447-521=1055-1127)*. Seç. Ter. Değer: Ali Sevim, Ankara: TTK yayınları, 2014.
- İshâk Bin Murâd. *Edviye-i Müfrede*. Haz., Mustafa Canpolat-Zafer Önler, Ankara: TDK yayınları, 2016.
- İstek, Emrah. "Avrupa'da Veba Salgını ve Salgında Din Faktörü (Viyanâ Örneği)". *Tarih Araştırmaları Dergisi*.36/62, (2017), 173-204.
- Kadıoğlu Gülay Funda-Selim Kadıoğlu. "Adı Darüşşifalara Ad Olan Kadınlar". *Mersin Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*. (2011), 1-7.
- Kağnıcı, Gökhan. "Eski Mezopotamya'da Sıtma Hastalığı". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ed., Şükran Köse dğr., Ankara: Gece yayınları, (2017),99-116.
- Kahya, Esin. "Bizde Disseksiyon Ne Zaman ve Nasıl Başladı". *Belleten*. 43, (1979), 739-760.
- Kahya, Esin. "Et-Tasrîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/132-133, İstanbul: TDV yayınları, 2011.
- Kahya, Esin. "Hipokrat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*.18/119-121, İstanbul: TDV yayınları, 2018.
- Kahya, Esin. "İbnü'n Nefis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 21/173-76, İstanbul: 2000.
- Kahya, Esin. "Zehrâvî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/189-191, İstanbul: TDV yayınları, 2013.
- Kahya, Esin. *Ortaçağ İslâm Dünyasında Bilim*. "İbn Nefis ve Eserleri Mucez". Ed., Yavuz Unat, Ankara: Lotos yayınları, (2008), 349-360.
- Kaleli, Emrullah. *Haçlı Seferleri Zamanında Bizans ve Batılılar*. Ankara: Gece Kitaplığı yayınları, 2017.
- Kalın, İbrahim. *İslâm ve Batı*. İstanbul: İsam yayınları, 2021.
- Kallek, Cengiz. "Kırat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 25/437-38, Ankara: TDV yayınları, 2022.
- Kallek, Cengiz. "Miskal". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/182-183 Ankara: TDV yayınları, 2020.
- Kallek, Cengiz. "Rıtı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/52-55, İstanbul: TDV yayınları, 2008.
- Kara, Murat. *XI. ve XVI yüzyıllarda Anadolu ve Civâr Bölgelerde Hastalıklar*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Ens. Türk Tarihi ABD, YL Tezi, 2008.

- Karaimamoğlu, Tolgahan. “Batılı Kaynaklara Göre XIV. Yüzyıl Salgınlarıyla Birlikte Karantina Uygulamasının Ortaya Çıkış Süreci”. *Vakanüvis- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*.5/2, (2020), 723-735.
- Karaimamoğlu, Tolgahan. “Ortaçağ Avrupa’sının Üç Seçkin Cerrahı ve Yenilikçi Teknikleri: Henri de Mondeville, Guy de Chauliac ve John of Arderne”. *Karadeniz Sos. Bil. Dergisi*. 13/25, (2021), 815-828.
- Karaimamoğlu, Tolgahan. “Ortaçağ Avrupası’nda Tıp Kültürü ve Gelişmeleri”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 3/2, (2017), 44-61.
- Karaimamoğlu, Tolgahan. “Ortaçağ’da Kuzey Avrupa’da Meydana Gelen İklim Değişikliği Ve Etkileri: 950- 1300”. *TAD*. 41/71, (2022), 174-190.
- Karaimamoğlu, Tolgahan. *Kara Ölüm ve Büyük Britanya’ya etkileri (1300-1400)*, Mersin: Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Karaimamoğlu, Tolgahan. *Kara Ölüm, Ortaçağ Dünyasını Yok Olmanın Eşiğine Getiren Veba*. İstanbul: Kronik yayınları, 2022.
- Karaimamoğlu, Tolgahan. *Ortaçağ Avrupa’sında Salgın Hastalıklar*. İstanbul: Selenge yayınları, 2021.
- Karakaş, Mahmut. *Müsbet İlimde Müslüman Alimler*. Ankara: Kültür Bakanlığı /1289 Bilim ve Teknoloji/ 7, 1991.
- Karakuş, Nadir. *Haçlı Seferlerinde Tıp*. İstanbul: Hiperyayın, 2020.
- Karaosmanoğlu Nermin dğr., “Dermatoloji Kliniğine Son İki Yılda Başvuran Sifiliz Olgularının Değerlendirilmesi”. *Ankara Eğitim. Araştırma. Hastanesi. Dergisi*. 52, (2019), 69-73.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Terçümesi*. Çev., Besimi Atalay, Ankara: TDK yayınları, 1985.
- Kaşgarlı Mahmut. *Divanü Lûgat-it-Türk Terçümesi*. Çev., Besimi Atalay, Ankara: TDK yayınları, 1986.
- Katipoğlu, Hasan-İhsan Kutluer. “Huneyn b. İshak”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/ 337-380, TDV yayınları, 1998.
- Kavaklı, Ahmet. “Akupunktur”. *Fırat Üniversitesi Tıp Fakültesi Anatomi AD ve Fırat Üniversitesi Hastanesi Akupunktur Tedavi Birimi*.15/1, (2010), 1-4.
- Kaya, M. Cüneyt. “Yahannâ. b. Mâsveyh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43, (2013), 582.
- Kaya, Mahmut. “Beytülhikme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/88-90, İstanbul: TDV yayınları, 1992.
- Kaya, Mahmut. “Firdevsü’l Hikme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/131-132, İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- Kaya, Mahmut. “Râzî Ebû Bekir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/479-485, İstanbul: TDV yayınları, 2007.
- Kayhan, Hüseyin. “Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar”. *Histroy Studies*. 3/11, (2011), 155-163.
- Kazancı, Nizamettin. “Holosen” in Katları”. *Türkiye Jeoloji Bülteni*.61, (2018), 359-361.
- Keklik, Nihat. “Türk İslam Filozofu İbn Sina (980-1037) Hayatı ve Eserleri”. *Felsefe Arkivi*. 22/23, (2012), 1-53.
- Kemaloğlu, Muhammed. “XI.-XIII. Yüzyıl Türkiye Selçuklu Devletinde Dârüşşifalar”. *Hikmet Yurdu Düşünce-Yorum Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*. 7/13, (2014), 1-15.
- Kenny, Charles. *Salgın Döngüsü İnsanlığın Bulaşıcı Hastalıklarla Bitmeyen Savaş*. Çev., Şule Ölez, İstanbul: İletişim yayınları, 2022.
- Kesgin, Salih. “(Hastalıkta) Bulaşıcılık Yoktur” Hadisinin İsnad Ve Metin Açısından Tahlili”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.13/26, (2014), 83-120.

- Kesik, Muharrem. "Selçuklular'da Sağlık, Sağlık Kurumları ve Tıp Eğitimi". *Tarih Dergisi*. 71, (2020), 115-144
- Khan Murad Ahmad dğr., "Ibn Sina And The Roots Of The Seven Doctrines Of Preservation Of Helth". *Acta Med Hist Adriat*. 13/2, (2015), 87-102.
- Kılavuz, Ahmet Saim. "Arraf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 3/393-394, İstanbul: TDV yayınları 1991.
- Kılıç, Orhan. "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri". *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*. Ed., Muzaffer Şeker dğr. Ankara: TÜBA, 2020, 13-55.
- Kılıç, Orhan. *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*. Elazığ: Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi yayınları, 2004.
- Kılıç, Orhan. "Eskiçağdan Yakınçağa Sıtma ve Tarihe Etkileri". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ed., Şükran Köse dğr. Ankara: Gece yayınları, (2017), 117-159.
- Kıran Özgür-Selim Kadioğlu. "Türkçe Kaleme Alınmış İlk Basit İlaçlar Kitabı ve Yazarı: Edviye-i Müfrede ve İshak B. Murad". *Mersin Üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarih ve Folklorik Tıp Dergisi*. 12/1, (2022), 3-17.
- Kırlı, Meltem dğr., "Karantina: Tıbbın Kara İncisi". *III. Tıpta İnsan Bilimleri Kongresi*. Ankara. Hacettepe yayınları. (2007), 19.
- Kızıldağlı, Edip. "Tarihte Lepra Savaşı ve Antakya'daki Miskinler Tekkesi". *Dirim Mecmuası*. 52/10, (1977), 473-476.
- Kitapçı, Zekeriya *Türkler Nasıl Müslüman Oldu?*. Konya: Yedikubbe yayınları, 2012.
- Kitapçı, Zekeriya. *Türkistan'ın Müslüman Araplar Tarafından Fethi*. Konya: Yedikubbe yayınları, 2015.
- Kitapçı, Zekeriya. *Yeni İslâm Tarihi ve Türkler: I İslâmi Türk Tarihine Giriş*. Konya: Yedikubbe yayınları, 2015.
- Kobaner, Mehmet Gazi. *Roma Dönemi Çukurova'sında Sıtma*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sağlık Bil. Ens. Deontoloji ve Tıp Tarih ABD, Doktora Tezi, 2007.
- Koca, Salim. *Türkiye Selçukluları Tarihi*. Ankara: Berikan yayınları, 2016.
- Koç, İlker. *Hititler*. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı yayınları, 2006.
- Konstantinos Markatos dğr., "Paul of Aegina (625-690): His Work and His Contribution to Neurologic Surgery: Trephinations and Laminectomies in the Dark Ages". *World Neurosurgery*. 109, (2017), 338-341.
- Koyuncu, Mevlüt. "Velid I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/30-31, İstanbul, TDV yayınları, 2013.
- Kök, Bahattin. "el-MELİKÜ's-SÂLİH, Eyyûb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/ 80-82, Ankara: TDV yayınları, 2004.
- Kökdemir, Bahattin. *Yeni İjiyen I*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Köker, Ahmet Hulusi. "Gevher Nesibe Dârüşşifâsı ve Tıp Medresesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/39-42, Ankara: TDV yayınları, 1996.
- Kömürcü, Aysel. *Hitit Krallığında Veba Salgını ve Etkileri (M.Ö. II. Binyılın İlk Yarısı)*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sos. Bil. Ens, Tarih Anabilim Dalı, YL Tezi, 2019.
- Köşe, Abdullah. "Devlet-i Aliyye Osmaniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi". *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 5/1, (2003), 89-119.
- Köşe, Abdullah. "Hacamat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/422, İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- Köycü, Erdoğan. "Tarihten Günümüze İnsan Sağlığının Korunması Ve Tıbb-ı Nebevî'de Karantina Uygulamaları". *Uluslararası Tıbb-İ Nebevî Kongresi International Congress On Prophetic Medicine*. (2014), 318-343.

- Kucur, Sadi S. "Râhatoğulları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/410-411, İstanbul: TDV yayınları, 2007.
- Kurt, İsmail. "Bezli'l-mâ'ûn fî fadli't-tâ'ûn Adlı Eser Çerçevesinde Veba Hastalığı". *Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi*. 1, (2020), 103-114.
- Kurt, İsmail. *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezli'l-Ma'un Adlı Eser Çevirisinde*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sos. Bil. Enst, YL Tezi, 2006.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. "Birinci Haçlı Seferleri'nin Bir Görgü Tanığı: Ramundus Aguilers". *Tarih Dergisi*. 41, (2005), 17-24.
- Küçüksipahioğlu, Birsal. *Haçlılar ve İstanbul (1096-1261)*. İstanbul: Pozitif yayınları, 2021.
- Lambrecht, Eric. "How did the Bubonic Plague make the Italian Renaissance possible?". *Daily History*, 12, (2019), 37-50.
- Frederic Lane, *Venice: A Maritime Republic*. Baltimor: Johns Hopkins University, 1973.
- Le Goff, Jacques. *Avrupa'nın Doğuşu*. Çev., Timiçin Binder, İstanbul: Literary yayınları, 2017.
- Le Goff, Jacques. *Ortaçağ Batı Uygarlığı*. Çev., Hanife Güven-Uğur Güven, Ankara: Doğu Batı yayınları, 2015.
- M.W.Dols, "Plague in Early İslamic History". *Jornual of the American Oriental Society*. 94/3, (1974), 371-383.
- Mahzahrî, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşamı*. Çev., Bahriye Üçok, İstanbul: Varlık yayınevi, 1972.
- Mansel, Arif Müfid. *Ege ve Yunan Tarihi*. Ankara: TTK yayınları 1995.
- Marcel Bazin, "Kirmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/62-63, Ankara: TDV yayınları, 2002.
- Mark, Joshua J., "Kara Ölüm İçin Ortaçağ Tedavileri". Çev., Sena Berra Çalışkan, *World History Encyclopedia*. ("Kara Ölüm için Ortaçağ Tedavileri").
- Masalıcı Şahin Gülgüney-Sir Gavaz Özlem. *Eski Çağda Salgın ve Hastalıklar*. İstanbul: Ege yayınları, 2021.
- Mason, Stephen F. *Bilimler Tarihi*. Çev., Umur Daybelge, Ankara: TTK yayınları, 2013.
- Mass, Michael. *John Lydus and the Roman Past*. New York: Routledge, 1992. (<https://doi.org/10.4324/9780203975527>)
- Matthew, Donald. "Ortaçağ Avrupası (Hristiyanlık Hareket Halinde)". *İletişim Atlası Büyük Uygarlıklar Ansiklopedisi 4*, Çev., Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: İletişim yayınları, (1988), 87-89.
- Mellick, S.A. "The Montpellier School and the Guy de Chauliac". *ANZ J. Surg.* 69, (1999), 297- 301.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK yayınları, 1991.
- Merçil, Erdoğan. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*. Ankara: TTK yayınları, 2000.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat yayınları, 2011.
- Metin, Sevtap. "Osmanlı Devleti'nden Lozan'a Karantina Teşkilatlanması: Yeni Bir Kapitülasyon muydu?". *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23/2, (2022), 905-957.
- Metin, Tülay. *Selçuklu Şehrinde Yaşamak Ortaçağda Türk Şehri*. İstanbul: Kronik yayınları, 2020.
- Mitchell, Stephen. *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS.284-641*. Çev., Turhan Kaçar, Ankara. TTK yayınları, 2020.
- Mıyat, Ali. "Malazgirt Savaşı Sonrası Selçuklular Ve Bizans Arasında Üç Ermeni Figür: Philaratos Brachamios, Gabriel (Khoril) Ve Theodore Hetum (Toros)". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi Prof. Dr. Ramazan Şeşen Özel Sayısı* (2020), 317-336.

- Morrisson, Cécile. *Haçlılar*. Ankara: Dost yayınları, 2021.
- Muhittin, Eliaçık. “Fuzûlî”nin Sıhhat u Maraz”ında Ahlât-ı Erbaanın İşlenişi ve Bir Tıp Eseri Terceme-i Hulâsa-i Tıb İle Mukayesesi”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*.27, (2010), 131-147.
- Mutlu, Gülseren. “Antikçağ Bulaşıcı Enfeksiyon Hastalıklarında Semptomlar ve Tedavi Yaklaşımları”. *OANNES*. 3/1, (2021), 149-175.
- Mutuş, Tostantin. “Mikrop Harbi”. *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* 3, (1952), 1150-1160.
- Nemlioğlu, Faruk. “Deri Hastalıkları ve Frengi Arşivi”. *Deri ve Zührevi Hastalıklar Derneğinin Yayın Organıdır*. 3/9, (1966), 530-582.
- Nicola, Daid. *Birinci Haçlı Seferleri 1096-99*. Çev., L.Ece Sakar, İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2013.
- Nomiko, H.A. *Haçlı Seferleri*. Çev., Kriton Dinçmen, İstanbul: İletişim yayınları, 1997.
- Oğuz, Ebru Emine. “Orta Çağ Avrupa”sında Temizlik ve Hijyen”. *OTAD*. 6/1, (2022), 163-189.
- Okka, Berrin. “Aeginalı Paul: Bizans Döneminde Ünlü Bir Cerrah Ve Tıp Doktoru”. *Genel Tıp Dergisi*. 25/1, (2015), 33-39.
- Oral, Osman. “Dünyanın İlk Tıp Fakültesinin Yapılmasına Vesile Olan Gevher Nesibe Sultan”. *Uluslararası Rusya Araştırmaları Dergisi*.6/2, (2013), 19-30.
- Ostrogorsky, Gregory. *Bizans Devleti Tarihi*. Ankara: TTK yayınları, 2019.
- Ozan, Vedat. *Kokular Kitabı*. İstanbul: Everest yayınları, 2014.
- Öğen, Şaban. *Müslüman İlim Öncüleri Ansiklopedisi*. İstanbul: Yeni Asya yayınları, 1987.
- Önder, Burcu. *İslam Tıbbı ve Tıbbi Tedaviler*. Tokat:Gazi Osmanpaşa Üniversitesi, Sos.Bil.Enst.,YL.Tezi, 2018.
- Öner, Abdulkerim. “Hz. Ömer Döneminde Yaşanan Amvâs Vebası”. *İstem*. 18/35, (2020), 145-168.
- Özaydın, Abdülkerim. “Ağlebîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/475-478, İstanbul: TDV yayınları, 1988.
- Özaydın, Abdülkerim. “Benî Cehîr”. *Türkiye Dinayet Vakfı Ansiklopedisi*. 5/477-449, İstanbul: TDV yayınları, 1992.
- Özaydın, Abdülkerim. “Dübeys b. Sadaka”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/14, İstanbul: TDV yayınları, 1994.
- Özaydın, Abdülkerim. “Sencer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/507-511, İstanbul: TDV yayınları, 2009.
- Özbudun, Sibel. *Hermes”ten İdris”e Bir Dinsel Geleneğin Dönüşüm Dinamikleri*. Ankara: Ütopya yayınları, 2015.
- Özdemir, Hikmet. *Salgın Hastalıklarda Ölümler 1914- 1918*. Ankara: TTK yayınları, 2005.
- Özden Kemal-Mustafa Özmat. “Salgın Ve Kent: 1347 Veba Salgınının Avrupa”da Sosyal, Politik Ve Ekonomik Sonuçları”. *İdealkent*. 5/12, (2011), 60-87.
- Özden, Hilmi. “Büyük Türk Bilgini İbn-i Sînâ”. *OsmanGazi Tıp Dergisi Türk Tıbbına Hizmet Vern Bilim İnsanları Özel Sayısı*. (2023), 4-22.
- Özdiñ, Rıdvan. “Allah”ın Kaderine Kaçmak: Veba ve Kolera Etrafında Tedbir Düşüncesi”. *Kelam Araştırmaları*.12/1, (2014), 295-318.
- Özgün, Cihan. “Anofeller”. *Tarihsel Süreçte Anadolu da Sıtma*. Ed., Şükran Köse dğr., (Ankara: Gece yayınları, 2017), 1-78.
- Özkul, Kifayet. “Anadolu”da İlk Tıp Medresesi “Gevher Nesibe Hatun Darüşşifası”. *Uluslararası Göbeklitepe Sosyal Ve Beşeri Bilimler Kongresi*. (2020), 19-39.
- Özkuyumcu, Nadir. “İfrîkiye”. *Türkiye Dinayet Vakfı Ansiklopedisi*. 21/515-516, İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Öztürk Güntöre, Sibel. *Tıp ve Felsefe*. İstanbul: Nobel Kitapevi, 2005.

- Öztürk Türkmen, Hafize. "Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık Ve Tıbbın Değerleri". *Lokman Hekim Journal*. 1/2, (2011), 21-27.
- Öztürk, Levent. "Abbâsîler Döneminde Yaşayan Hristiyan Doktorların İslâm Toplumuna Katkıları". *İstem*. 2/2, (2004), 71-79.
- Öztürk, Levent. *İslâm Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Sıyer yayınları, 2018.
- Palalı, M. Zeki. "Cüzzam". *Türkiye Dinayet Vakfı Ansiklopedisi*. 8/150-152, İstanbul: TDV yayınları, 1993.
- Paraskevas George- Alexandra Mavrodi. "Mondino de Luzzi: a luminous figure in the darkness of the Middle Ages". *History Of Medicine*. (2014), 50-53.
- Parıldar Hülya-Mustafa Fevzi Dikici. "Pandemiler Tarihi". *Klinik Tıp Aile Hekimliği*, 12, (2020), 1-8.
- Parıldar, Hülya. "Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları". *Tepecik Eğit. ve Araştırma. Hastanesi. Dergisi*. (2020), 19-26.
- Patriach of the Syrinans, *The Chronicle of the Great*, Çev., Robert Bedrosian, Mikheal, R. City, Long Branch., 2013.
- Pauline, Allen. "The Justinianic Plague". *Byzantion*. 49, (1979), 5-20.
- Pekdoğan, Tuncay. *Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi'nin Tıp Tarihindeki Yeri, Tertîb-i Eczâ, Kolera Risalesi, Çiçek Aşısı Risalesi, Ruhiye Risalesi Adlı Eserlerinin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi*. Tokat:Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Tarih ABD, YL Tezi, 2019.
- Pelizzon, Sheila Margaret. *Kadının Konumu Nasıl Değişti Feodalizmden Kapitalizme*. Çev., İhsan Ercan Sadi-Cem Somel, Ankara: İmge yayınları, 2009.
- Plutarakhos. *Gezeveler ve Meraklılar*. Çev., Güzin Aker, Mersin: Kırmızı Kedi yayınları, 2016.
- Polat, Murat. "İslâm Hukukunda Karantina Ahkâmı". *PAUİFD*. 7/1, (2020), 88-111.
- Ponting, Clive. *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*. Çev., Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Alfa Tarih yayınları, 2022.
- Pioreschi, Plinio. *A History of Medicine: Medieval Medicine* 5. Omaha. Nebraska: Horatius Press, 2003.
- Procopius. *Savaşlar Üzerine En Önemli Anlatı*. Çev., Törebey Günaydın, İstanbul: Post yayınları, 2021.
- Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*. Çev., Orhan Duru, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2019.
- Prokopios, *İstanbul'da İsyan ve Veba*. Çev., Adil Calap, İstanbul: Lir yayınevi, 2002.
- Raimundus Aguilers. *Haçlılar Kudüs'te Bir Papazın Gözünden İlk Haçlı Seferleri*, Çev., Süleyman Genç, İstanbul: Yeditepe yayınları, 2023.
- Rıdvanoglu, Mahmut. "Hacamat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.14/423, İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- Ribart, Andre. *İnsanlığın Tarihi 1*, Çev., Erdoğan Başar-Şiar Yalçın, İstanbul: May yayınları, 1974.
- Ridwan, Ali İbn. *Medival İslamic İbn Ridwan's Treatise "On the Prevention of Bodily Ills in Egypt*. Çev., Micheal Dols-Adil Gamal, Berkeley: Comporative Studies of Health Systems and Medical Care University of California Press, 1984.
- Riedel, Stefan. "Crossing the species barrier: the threat of an avian influenza pandemic". *Proc. (Bayl Univ Med Cent)*.19, (2006), 16-20.
- Ruciman, Steven. *Haçlı Seferleri Tarihi 1-2-3*. Çev., Fikret Işıltan, Ankara: TTK yayınları, 1986.
- Ruelland, Jacques G. *Kutsal Savaşlar Tarihi*. İstanbul: İletişim yayınları, 2004.
- Ruhselman, Bedri. *Ruh ve Kâinat*. Basım Yeri? Kenan Maatbası, 1946.

- Rukiye Aylaz-Fatma Karasu. "Pandemilerde Halk Sağlığı ve Etik". *Koronavirüs Pandemisi ve Geçmişten Günümüze Kadar Salgın Hastalıklar Tarihi*. Ed., Mehmet Ali Yıldırım, Kilis: Kilis Aralık Üniversitesi Matbaası, (2020), 73-93.
- Sahillioğlu, Halil. "Dinar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/352-355, İstanbul: TDV yayınları, 1994.
- Saray, Mehmet. "Altın Orda Hanlığı". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/538-540, İstanbul: TDV yayınları, 1989.
- Sarı Ayşe-Sezgin Zabun. "Bimarhaneler Hakkında Alan Yazın Çalışması". *Uluslararası Sağlık Yönetimi Ve Stratejileri Araştırma Dergisi*. 7/3, (2021), 585-599.
- Sarıbaş, Serap. "Hansen" in Evlatları: Avrupa'nın Son Cüzzam Hastanesi Sakinlerinin Hikayesi". *Molesto: Edebiyat Araştırma Dergisi*. 3/1, (2020), 229-240.
- Sarıçam, İbrahim- Seyfettin Erşahin. *İslam Medeniyeti Tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2013.
- Sarioğlu, Hüseyin. *İbn Rüşd*. İstanbul: İsam yayınları, 2019.
- Sarıyıldız, Gülden. "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri". *Belleten* 58/222, (1994), 329-376.
- Sarıyıldız, Gülden. "Karantina". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 24/463-465, İstanbul: TDV yayınları, 2001.
- Sayar, Mustafa Hamdi. "Marcus Aurelius ve Lucius Verus Dönemlerinde M.S. 165-180 Yılları Arasında Görülen Büyük Salgın". *Tarih Dergisi*. 71, (2020), 15-28.
- Saygılı, Aydın. "Ortaçağ Bilim ve Tefekküründe Türklerin Yeri". *Ortaçağ İslâm Dünyası'nda Bilim ve Teknik Makaleler*. Ed., Yavuz Unat, Ankara: Lotus yayınları, (2008), 42-60.
- Saylan, Türkan. "Cüzzam Kolay Bulaşmaz". *Bilim Dergisi*. 2/2, (1983), 36.
- Scholasticus, Evagrius. *The Ecclesiastical History of Evagrius Scholasticus*. Çev., Michael Whitby, Liverpool: Liverpool University Press, 2000.
- Serdar Murat-Hanar Hüseyin. "İslâm Toplumunda Cüzzam ve Cüzzamhâneler". *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Cüzzam*. Ed., Fevzi, Çakmak dğr., Ankara: Gece Akademi yayınları, (2018), 67-79.
- Serdar, Murat. "Ortaçağ Avrupası'nda Tanrının Laneti Cüzzam ve Cüzzam Evleri". *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*. 9/2, (2014), 100-110.
- Serdar, Murat. *Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler ve Tıp Eğitimi*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sos. Bil. Enst. Doktora Tezi, 2015.
- Sevim, Ali. "İlgazi Necmeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 22/89-90, İstanbul: TDV yayınları, 2000.
- Sevim, Ali. "Süleymanşah I". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 38/103-105, İstanbul: TDV yayınları, 2010.
- Sevim, Ali. *Anadolu Fatih Kutalmışoğlu Süleymanşah*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu 24/13, TTK yayınları, 1990.
- Sevim, Ali. *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya kadar)*. Ankara: TTK yayınları, 1987.
- Sevim, Ali. *Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H.430-538=1038/39-1143/44)*. Ankara: TTK yayınları, 2006.
- Sevin, Veli. *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*. Ankara: TTK yayınları, 2001.
- Sezgin Ceyhun-Pınar Durmaz. "Osmanlı Mutfak Kültüründe Şerbetlerin Yeri ve Tüketimi". *Turizm Dergisi ve Gastronomi Çalışması*. 7/2, (2019), 1499-1518.
- Sherman, Irwin.W. *Dünyamızı Değiştiren On İki Hastalık*. Çev., Emel Tümbay-Mine Anđ Küçükler. İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2020.
- Sina, Ayşen. *Atinalı Periklas Yaşamı ve Dönemi*. Ankara: Tiyyem yayınları, 2021.

- Sivri Medine-Canan Akbaba. "Dünya Mitlerinde Yılan". *Folklor Edebiyat* 24/96, (2018), 53-64.
- Snowden F. M. *Epidemics and Society: From the Black Death to the Present*. Yale University Press, 2019.
- Sontag, Susan. *Metafor Olarak Hastalık AIDS ve Metaforları*. Çev., Osman Akınhay, İstanbul: Agorakitaplığı, 2005.
- Sönmez Zekiye. *İslâm'ın Ortaya Çıktığı Dönemde Yarap Yarımadası'nda Hristiyanlık*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları, 2012.
- Söylemez, Mehmet Mahfus. "Emevîlerde Eğitim-Öğretim". *İslâm Tarihi ve Medeniyeti III, Emevîler*. Ed., Muhammed, A. Alioğlu, İstanbul: Siyer yayınları, (2018), 391-392
- Söylemez, Mehmet Mahfus. "Vâsıt". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/541, İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Spohic, Ognjen. *Hansen'in Evlatları*. Çev., Tugay Kaban, İstanbul: Dedalus yayınları, 2018.
- Stewart, Michael. "The Andreios Eunuch-Commander Narses: Sign of a Decoupling of Martial Virtues and Masculinity in the Early Byzantine Empire?". *Ceræ: An Australasian Journal of Medieval and Early Modern Studies*. 2, (2015), 1-25.
- Strathern, Paul. *Brief History Of Medicine: From Hippocrates To Gene Therapy*. Londra: Robinson Publishing, 2005.
- Sturad, Susan Mosher. *A State of Deference Ragusa/ Dubrovnik in the Medieval Centuries*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1992.
- Sümer, Faruk. "Kılıç Arslan IV". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/403-405, Ankara: TDV yayınları, 2022.
- Sümer, Faruk. "Mesud I". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/339-342, Ankara: TDV yayınları, 2004.
- Sümer, Faruk. "Keykâvus II". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/354-356, Ankara: TDV yayınları, 2022.
- Şahan, Mühittin. *Salgın ve Parazitli Hastalıklar*. İzmir: Ticaret Mat.T.A.Ş., 1964.
- Şakıroğlu, Mahmut H. "Haç". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* 14/522-524, İstanbul: TDV yayınları, 1996.
- Şehsuvaroğlu Bedi dğr., *Türk Tıp Tarihi*. Bursa: Taş Kitapçılık yayınları, 1984.
- Tan, Bünyamin. "İslam Kültüründe Yedi İklim Anlayışı ve Manzume-i Yedi İklim". *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 3/2, (2020), 184-198.
- Taneri, Aydın. *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı (Menâkıbü'l Arifîn" in Değerlendirilmesi)*. Haz., Mehmet Akif, Erdoğan, Ankara: TTK yayınları, Ankara, 2021.
- Tanrıverdi, Eyyüp. "Cahiliye Dönemi Arap Tabibi el-hâris b. Kelede". *Şarkiyat Mecmuası*. 27, (2015), 17-42.
- Tat, A. Lütfü. "Frengi". *Dermatoloji, Türkiye Klinikleri*. 3/3, (1983), 275-277.
- Tekeli, Sevim dğr., *Bilim Tarihine Giriş*. Ankara: Nobel yayıncılık, 2009.
- Tekin, Ayşe "Tarihten Günümüze Epidemiler, Pandemiler ve Ekonomik Sonuçları". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Dergisi*. 2/40, (2021), 330-355.
- Tekin, Oğuz. *Eski Yunan Tarihi*. İstanbul: İletişim yayınları, 1998.
- Tekineş, Ayhan. Alternatif İslâmi Tıp "Tıbb-ı Nebevi". *Divan :Disiplinlerarası Çalışmaları Dergisi*. 1, (1998), 57-72.
- Terzioğlu, Arslan. "İbn Sînâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/331-36, İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Terzioğlu, Arslan. "Yerli Yabancı Kaynaklar Işığında Selçuklu Hastaneleri ve Tababetinin Avrupa'ya Tesirleri". *Türkler*. Haz., Hasan Celal Güzel dğr., 5, (2002), 728-741.
- Terzioğlu, Arslan. "Bîmâristan". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 6/168-178, İstanbul: TDV yayınları, 1992.

- Terzioğlu, Arslan. "Ortaçağ "İslâm-Türk Hastahaneleri ve Avrupa"ya Tesirleri (XVII levha ile birlikte)". *Belleten*. 34, (1970), 121-149.
- Tez, Zeki. *Savaş Nüfus Hastalık Salgını İşkence ve Geziler Üzerine*. Ankara: Druk yayınları, 2022.
- Tez, Zeki. *Tıbbın Gizemli Tarihi Semboller, Büyüler Ve Ritüeller Eşliğinde Şifa*. İstanbul: Hayykitap yayınları, 2017.
- Theilmann, John – Cate Frances, "A Plague of Plagues: The Problem of Plague Diagnosis in Medieval England". *The Journal of Interdisicp Histroy*. 37/3, (2007), 371-393.
- Theophanes, *The Croronicle of the Theophanes Confessor*. Çev., Claren Press, Oxford, 1997.
- Thucydides. *Paleponnes Savaşı*. Çev., Tanju Gökçöl, İstanbul: Hürriyet yayınları, 1976.
- Thucydides. *The History of the Peloponessian War*. Çev., Henry Dale, New York: Harper-Brothers, 1878.
- Tokaç, Mahmut. *İlk Dönem XVI. XV yüzyıllarında Türkçe Tıp Yazmalarında Cilt Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sağlık Bil. Ens. Deontoloji ve Tıp Tarihi ABD, Doktora Tezi, 2000.
- Tokuş, Ömer. "Selçuklular Dönemi"nde Bağdat'ta Beşerî, Biyolojik Afetler, Gök Olayları Ve Garip Olaylar (H.447-590/M.1055-1194)". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 11/57, (2018), 156-170.
- Tomar, Cengiz. "Turan Şah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/412-413, İstanbul: TDV yayınları, 2012.
- Topdemir, Hüseyin Gazi. "İslam Dünyasında Tıp". *Bilim ve Teknik*. (2012), 90-93.
- Torun Serap dğr., "Kırm Savaşında İskorbüt İlleti". *Lokman Hekim Journal*. 2/2, (2012), 10-20.
- Turan Refik-Güray Kırpık. *Selçuklu Döneminde Türklerde Sosyal ve Ekonomik Hayat Selçuklu Tarihi El Kitabı*. Ed., Refik Turan, Ankara: Grafik yayınları, 2016.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi Ve Türk-İslâm Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2009.
- Turan, Osman. *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I-II*. İstanbul: Nakış yayınevi yayın no: 21-22, 1979.
- Turan, Osman. *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar Metin Tercüme ve Araştırmalar*. Ankara: TTK yayınları, 2014.
- Uçar, İlyas. "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar Ve Tedavi Yöntemleri". *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/8, (2017), 196-218.
- Uçar, Müjgân. "Sivas'ta Rahatoğulları Darürrahası", 38. *Uluslararası TıpTarihi Kongresi Bildiri Kitabı* (1-6 Eylül 2002), Ankara, 2005, 403-420.
- Uçar, Müjgân. *Orta Çağ Kara Belası Amvâs Vebası İslâm Tarihi'nde İlk Salgın*. İstanbul: Siyer yayınları, 2020.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grior'un Zeyli (1136-1162)*. Çev., Hrant D.Andreasyan, Ankara: TTK yayınları, 2019.
- Usta, Aydın. *Müslüman-Haçlı Siyasî İttifakları Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri*. İstanbul: 2008.
- Uyar Yavuz-Akçalı Alper, "Biyolojik Silah Olarak Viral Ajanlar". *Türk Hijyen ve Deneyisel Biyoloji Dergisi*. 63/1, (2006), 67-78.
- Uyumaz, Emine. "XI. yüzyılın Sonlarından XIV. yüzyılın Başlarına Kadar Anadolu'da Bilinen Hastalıklar ve Uygulanan Tedavi Yöntemlerine Dair". *Erdoğan Merçil'e Armağan*. Ed., Emine Uyumaz dğr., Bilge Kültür Sanat yayınları, (2013), 211-225.

- Uzel, İlter. *Anadolu Tıp Tarihine Giriş*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü yayınları, 2008.
- Ülgen Pınar (ed.), *Orta Çağ'dan Kesitler*. İstanbul: Yeditepe Akademi, 2021.
- Ülgen, Pınar. *Ortaçağ Avrupası'nda Gündelik Yaşam*. İstanbul: Yeditepe yayınları, 2021.
- Ülgen, Pınar. *Ortaçağ Avrupası'nda Ölümle Dans*. İstanbul: Yeditepe yayınları, 2022.
- Ümran, Sevil. "Sağlık-Hastalık Ve Kültür Etkileşimi". *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*.9/3, (2006), 78-87.
- Ünal, Ahmet. "Hitit Tıbbının Ana Hatları". *Belleten*. 44/175, (1980), 475-496.
- Ünal, İbrahim. "Araplarda Halk Hekimliğine Dair Bazı Tespitler". *Lokman HekimJournal*. 13/2, (2023), 246-254.
- Ünlü Mucize-Zarife Albayrak. "Osmanlı Devleti'nde Çiçek Hastalığı Üzerine Bir Değerlendirme". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İnsan Bilimleri Dergisi*. 2/2, (2021), 301-324.
- Ünver, Ahmet Süheyl. "Taun Nedir? Veba Nedir?". *Dirim*. 3/4, (1978), 363-366.
- Ünver, Ahmet Süheyl. *Selçuk Tababeti*. Ankara: TTK yayınları, 2014.
- Ünver, Ahmet Süheyl. *Tıp Tarihi Tarihten Önceki Zamanlardan İslam Tababetine ve İslam Tababetinden XX.*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1943.
- Ünver, Ahmet Süheyl. *Türkiye'de Çiçek Aşısı ve Tarihi*. İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enst, İstanbul: 1948.
- Valeria Cavalloro, "Theodorico Borgognoni's Formulary For Thirteenth Century Anesthetic Preparations". *Life*. 13/1913, (2020), 1-16.
- Varlığa, H. Bekir. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/257-288, İstanbul: TDV yayınları, 1999.
- Varlık, Nukhet. "İstanbul'da Veba Salgınları". *Büyük İstanbul Tarihi*. Çev., Ahmet Aydoğan, (2015), 151. 2015.
- Varlık, Nukhet. *Hastalık ve İmparatorluk: Erken Modern Osmanlı'da Veba Salgınlarının Tarihi İmparatorluk (1453-1600)*. Chicago: Chicago Üniversitesi Yakın Doğu Bil. Böl.ve Medeniyetleri Doktora Tezi, 2008.
- Varlık, Nukhet. "Taun". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 40/175-177, İstanbul: TDV yayınları, 2011.
- Varlık, Nukhet. "Osmanlılarda Veba Salgınları". *Toplumsal Tarih*. 296, (2018), 30-36.
- Virgarello, Georges. *Temiz ve Kirli Orta Çağ'dan Günümüze Vücut Bakımının Tarihi*. (İstanbul: Kabaalçı yayınevi,1996).
- Wallis, Faith. *Medieval Medicine A Reader*. Newyork: University of Toronto yayınları, 2010.
- Watt, W.Montgomery. *İslam'ın Ortaçağ Avrupası Üzerindeki Etkisi*. Çev., Ümit. H.Yolsal, İstanbul: Bilgesu yayınları, 2013.
- Watters, David A.K. "Guy de Chauliac: pre-eminent surgeon of the Middle Ages". *Royal Australasian College of Surgeons*, 83, (2013), 730-734.
- William of Tyre, *A History of Deeds Done Beyond the Sea*. Çev., E.A. Babcock ve A.C. Krey, Columbia University Press, 1943.
- Withington, John, A, *A Disastrous History of the World: Chronicles of War, Earthquakes Plague and Flood*. Piatkus, Great Britain, 2008.
- Yalçın, Nevzettin. "At Vebasısı (Petis Equorum)". *Etik Veteriner Mikrobiyoloji Dergisi*.1/3, (1961), 232-246.
- Yasemin, Aydınoglu. *Selçuklularda Tıp Eğitimi Ve Selçuklu Hastanelerinin Avrupa Kültürüne Olan Etkileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi Sos. Bil. Enst. İlköğretim Anabilim Dalı Sosyal Bilimler Öğretmenliği ABD, YL. Tezi, 2009.
- Yaz, Arafat. "Fahrüddeve Muhammed b. Cehir'in Ailesi". *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 10/1, (2022), 175-195.

- Yazarı yok (?). “Kıptîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/ 423-425. Ankara: TDV yayınları, 2020.
- Yıldırım, Nuran. “Salgın Afetlerinde İstanbul”. *“Afetlerin Gölgesinde İstanbul*. Ed., Said Öztürk, İstanbul: Kültür AŞ yayınları (2010), 109-184.
- Yıldırım, Nuran. *İstanbul’un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*. Kültür Başkenti Ajansı, İstanbul, 2010.
- Yıldız, Erol. “Salgını Hatırlamak: Veba Üzerine Tarihsel ve Sosyolojik Bir Analiz”. *Selçuk Üniversitesi Sos. Bil. Enst.Dergisi*. 48, (2022), 264-277.
- Yılmaz, Sait. “Hermes”in Eski Mısır ve Helen Dünyasından İslam Coğrafyası ve Anadolu’ya Yolculuğu”. *Lectio Socialis*. 3/1, (2018), 21-46
- Yiğit, İsmail. “Müstansır-Billâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/119, İstanbul: TDV yayınları, 2006 ,
- Yumul, Arus. “Yine Bir Salgın, Yeni Bir Salgın”. *İnsan ve İnsan Bilim Kültür Sanat ve Düşüncesi Dergisi*.8/28, (2021), 13-31.
- Yunus, Berkli. “Dârüşşifa/ Bîmaristan “İslâm Kurumları Tarihi”. Ed., Eyüp Baş, Ankara: Grafik yayınları, 2013
- Zahide, Olgun Henzel. *Hastayı Algılama ve Hasta Kavramını Oluşturma Bağlamında Türk ve Fransız Hekimlerin Karşılaştırılması*. Adana: Çukurova Üniversitesi Sağlık Bil. Ens. Deontoloji Ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, 2009.
- Zalewska, Zuzanna Gabriela. *Franciszek Meninski”nin Thesaurus”unda Geçen Tıbbi Terimler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sos. Bil. Enst. Türkiyat Araştırmaları ABD, YL Tezi, 2018.
- Zehre, Ebu Muhommed. *Hristiyanlık üzerine Konferanslar*. Çev., Arif Nuri, İstanbul: Fikir yayınları, 1978.
- Zeydan, Corci. *İslâm Medeniyeti Tarihi III*. Çev., Zeki Megâmiz, İstanbul: Üçdal Neşritiyat, 1976.
- Ziegler, Paper. *The Black Death*. Gloucestershire: Sutton Pub.Ltd.1993.

İnternet Kaynakları

- <https://collections.nlm.nih.gov/bookviewer> Erişim Tarihi:(03.11.2021).
- <https://www.denizcilikbilgileri.com/karantina-uygulamasi-ve-quebec-flamasi/> Erişim Tarihi:(11.03.2023).
- www.lugatim.com/s/cihan Erişim Tarihi:(5.12.2023).
- <http://www.lugatim.com/s/arraf> Erişim Tarihi:(28.02.2024).
- <https://kavrammutfagi.com> Erişim Tarihi:(29.03.2024).
- <https://kutsalkitap.info/Lev.13> Erişim Tarihi:(04.03.2024).
- <https://oyc.yale.edu/sites/default/files/lecture2texts> Erişim Tarihi:(18.04.2024).
- <https://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Yazar/4242/ibni-Sina,-Huseyin-b.Abdullah-b.-Sina> (Erişim Tarihi:18.04.2024)
- https://treccaniaccademia.it/artecultura/?utm_source=sitotreccani&utm_medium=baner&utm_campaign, Erişim Tarihi:27.04.2024.
- History Sourcebooks Project; Ordinanes for Sanitation in a Time of Mortaliti*, <https://www2.iath.virginia.edu/osheim/pistoia.html> Erişim Tarihi:20.05.2024
- <https://www.rehbernamedarussifa-nedir-anadolunun-darussifalari> Erişim Tarihi: (12.06.2024).
- <https://arkeofili.com/veba-salginlar> Erişim Tarihi:(24.06.2024).
- <https://www.tipdunyasi.dr>. Erişim Tarihi: (24.06.2024).
- <https://www.etimolojiturkce.com/kelime/hasta> Erişim Tarihi: (26.08.2024).

EKLER

Bulaşıcı Hastalıklarla İlgili Çeşitli Görseller

Ek.1: Mahşerin Dördüncü Atlısı.

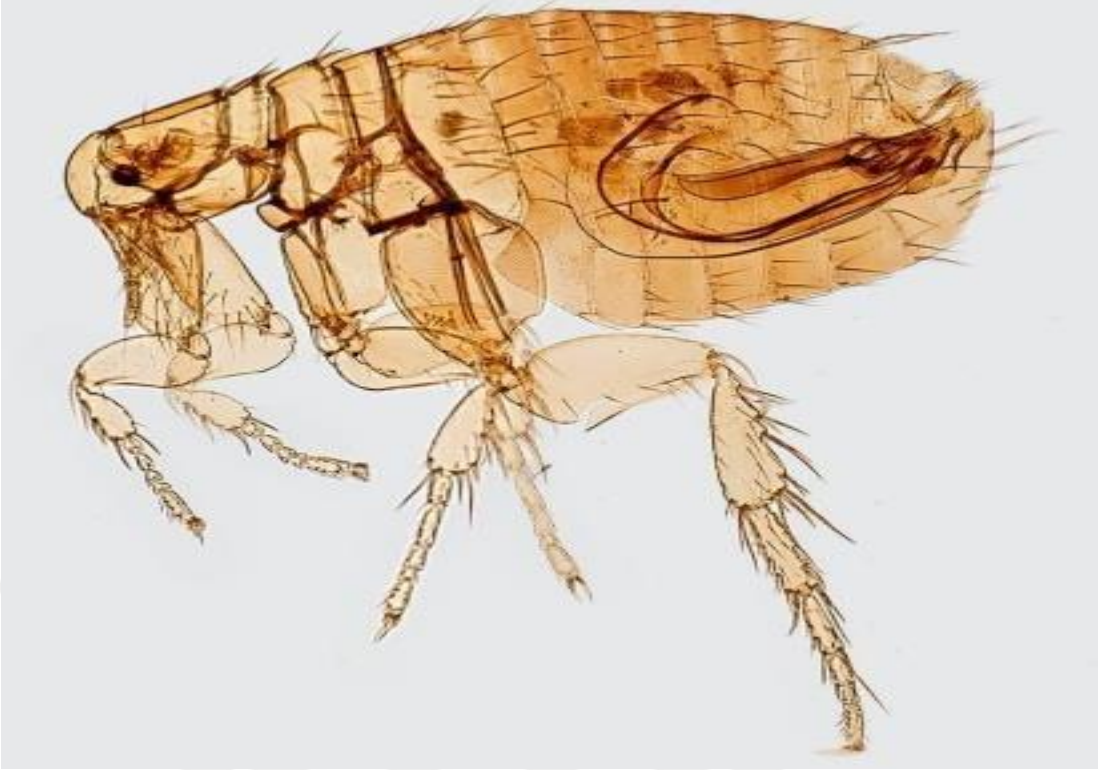
Kaynak: <https://www.e-skop.com/skopbulten/mahserin-dorduncu-atlisi/5738>.
(Erişim Tarihi:12.01.2023)

Ek.2: Felix Jenewen'in eseri olan bu eser Ortaçağ ve erken modern dönemin de yaşanan hıyarcıklı (bubonik) veba „nın toplum üzerindeki yaratmış olduğu keder ve paniği tasvir etmektedir.

Kaynak: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Felix_Jenewein_-_Mor.jpg
(Erişim Tarihi:12.01.2023)

Ek.3: Salgını insan ve hayvanlara bakterileri taşıyan pire.

Kaynak: <https://arkeofili.com/veba-salginlar> Erişim Tarihi:24.06.2024.

Ek. 5: Elinde zili, belinde su matarası ve dilenci çanağını taşıyan cüzzamlı bir kişi.

Kaynak:<http://www.agorapostasi.com/ortacag-avrupasinda-cuzzam/> 03.04.2023

Ek.6: Hz İsa'nın cüzzamlı kişiyi iyileştirmesini tasvir eden bir görsel.

Kaynak: https://twitter.com/serkan_hizli/status/1192161680870051841 03.04.2023.

Ek.7: 1497 tarihli gravürde, bir doktor, ilk frengi salgınına yakalanan hastanın idrarını inceliyor.

Kaynak: Özgecan Ocakçı, "Arupadaki Frengi Salgını Kolob Tetiklemedi", Arkeofili, (2020).

Ek.8: Edward Jenner''ın *Inguify into the Causes and Effects of the Varioiae Vaccinae* adlı eserinden çiçek aşısı uygulaması.

Kaynak: <https://collections.nlm.nih.gov/bookviewer?PID=nlm:nlmuid-2559001R-bk>
03.11.2021).

Erişim Tarihi:

Ek.9: 1528 tarihli bir Venedik haritasında Lazzaretto Vecchio ve Nuovo'nun konumu.

Kaynak: Benedetto Bordone "Vinegia" 1528 The Morgan Library & Museum, [Benedetto Bordone Renaissance Venice: Drawings from the Morgan | The Morgan Library & Museum Online Exhibitions](#) Erişim Tarihi: (12.06.2024).

Ek.10: Kayseri Gevher Nesibe Darüşşifası ve Medresesi'nin (M.S. 1206) girişinde yer alan rölyef, birbirine bakan çift yılan motifi.

Kaynak: <https://www.rehbernamedarussifa-nedir-anadolunun-darussifalari> Erişim Tarihi: (12.06.2024)

Ek.4: Veba salgını neticesinde doktorların giymiş oldukları özel kıyafet.

Kaynak: <https://www.tipdunyasi.dr>. Erişim Tarihi:24.06.20

